

५०.२७ ना. पं. पु. रामानुजदर्शने

नं. १५५

श्री रामानुजाय नमः

श्री रामानुजाय नमः

श्री रामानुजाय नमः

॥ श्रीः ॥

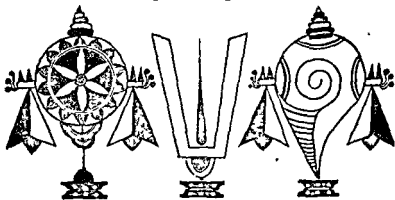
त्रियै नमः ।

श्रीपतये नमः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

यस्मिंश्चिरन्तनगिरामिह तत्परत्व-
तत्तत्प्रलम्भनविमूर्छितशोकहानम् ।
आयत्तमस्ति भववारिधिपोतपादो
रामानुजार्यमुनिरेप जयत्यजस्रम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।
तात्पर्यदीपिकायां स्नेहपूर्तिः ।

श्रीभाष्यकाराचार्यैर्निगमान्तराणि निर्मम्य बहुध्वजनवृत्तौपनाय ।
अभ्युदयं च निहितं च गभीरधीरप्रोढानपुक्तिशरणो निगमान्तसारम् ॥
तत्राद्य कैश्चन तदीयगभीरभावं युज्या न चाप्यभिनिवेशप्रयेन चापि ।
याद्यालता प्रकटिता।भयदेतदोषालोकाय कापि रचिताःसि सुदीपिकेयम् ॥
प्रधानदीपितमुभक्तिदशोपपद्या सद्युक्तिशरपरिपूर्वितपात्रदृतिः ।
श्रीमत्सुदशंनमुदशंनसूरिभिर्वा सा साम्प्रतं जयति रुद्रजनऽजपित्री ॥

तर्कवेदसमासिका यदाऽऽसासमायुता ।
सन्धनोमन्दिरधता वृद्धध्यानतारिका ॥
तामुखांशयितुं तारय्येदृष्टिर्मया कतर ।
तथा सुपरिपूर्णेयं दीपिका दीप्यतां धिरम् ॥
अद्वैतसिद्धौ सिद्धान्तमेवै यिद्यथाविभु ।
*वादिभिर्दृतिभाष्याद्युक्तिवाधायपोद्यतेः ॥
स्यमतायेशयिप्रगैः कल्पितं जल्पितं च यत् ।
उच्चाद्यर्चं न सनायद्विचारे चाह यतंते ॥
यद्यथातयिनमुक्ताः पूर्वाद्यांनयक्रमे ।
निपुणाः सन्नु सन्तोऽत्र समोद्यापे कतवणाः ॥

यद्यु सविलासाद्याननाशकस्य स्वयमुपाधिहृपस्य ब्रह्मद्या-
नस्य नाशाय कतकरजोनिवृत्तिन्यायानुसरणं तनु जले निमज्जतो-
ऽसहायस्य दुर्बलस्य दूर्वाद्दलावलम्यनायितमाशं, तद्यथा कतकरजः
सलिलेन संयुज्य पूर्वसंयुक्तरजोऽन्तरधिरनेपं जनयत्स्वयिरनेपमपि
जनयति, तथाऽऽत्मन्यध्यस्यमानं ब्रह्मद्यानं पूर्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चं
नियतंयत्स्यात्मनमपि नियतंयतीति परैः समाधीयते ।

* वादिनः श्रीशङ्कराचार्यं-मुरेश्वराचार्यं-माधवाचार्यंशुतसिद्धिचार्त्तिलान्त
नेयकार्यभक्तयः ।

† वृत्तिरतिविक्रता बोधावममर्द्धिषट्ठीता भाष्यं च दृष्टिहाचार्यंश्रीरामानु-
जाचार्यंशुतीर्ष व्यासमुपेयु ।

अथ हि रजोऽन्तरविश्लेषो नाम रजसो रजोऽधधिको वि-
भागो वा रजोऽधधिको रजसोऽधःपातो वा, तत्र प्रथमे सक्रियं
रजो विभाग-पूर्वसंयोगनाशादिकं जनयदात्मानमधो नयतीति न
स्वविश्लेषे स्वस्य हेतुतेति सर्वथा दृष्टान्तासंगतिर्यदि तु स्वविश्लेषे
स्वस्यापि हेतुता दुर्वारेति कथं चिद् दृष्टान्तानुसरणं तदा भवतु
स्वस्य कारणत्वं तत्तु नासाधारणकारणत्वं किन्तु क्रिया-विभाग-
पूर्वसंयोगनाशादिसमवहितस्य स्वस्य कारणत्वमिति दाष्टान्तिके
ब्रह्मज्ञानमात्रं ब्रह्मज्ञाननाशकमिति कथं सद्गच्छतां, न ह्येकं
किञ्चित्पर्याप्तं स्वकार्यं किन्तु संभूयेति हि सर्वतैर्यिकाः ।

द्वितीयेऽपि पक्षे रजसोऽधःपाते गुरुत्वं हेतुराकर्षणशक्ति-
र्घति न स्वाधःपाते स्वमात्रं हेतुरिति ब्रह्मज्ञाननाशे ब्रह्मज्ञानमा-
त्रस्य हेतुतानिर्वाहाद्यं कतकरजोदृष्टान्तानुसरणमयथाद्यं, यदि हि
तत्र कतकरजोनिवृत्तो कतकरजोमात्रं कारणमभविष्यत्तदा निवृत्त-
मधःस्थितमपि रजः पुनर्यवत्स्यदिति न स्वनिवृत्तो स्वमात्रं कारणं,
यदि तु ब्रह्मज्ञानेन सर्वस्य कार्यजातस्य योगपदो न नाशाङ्गीकारे
कालादृष्टादेरपि ब्रह्मज्ञाननाशपूर्वकाले सत्याद् ब्रह्मज्ञाननाशे काला-
दृष्टादेः कारणत्वाभ्युपगमेन न स्यनाशे स्वस्यैकस्यैव कारणत्वमि-
त्युच्यते तर्हि कालादृष्टादिनाशे कस्य कारणतेति पक्तव्यं, न हि
कालादृष्टादिनाशे ब्रह्मज्ञानस्य तत्राशस्य वा कारणता संभावयितु-
मपि शक्यते तथाऽङ्गीकारेऽपि वा पुनर्ब्रह्मज्ञाननाशः स्यादकारणक
इत्यन्तिमकालव्यक्तिनाशे कालस्य च दृष्टनाशे चादृष्टव्यक्तेरेव नाश-
कतेति स्यनाशे स्वस्यैव कारणत्वं पर्यायसत्त्वमित्येककारणपरिचयेवा-
पत्तिः सर्वतीर्थकरविरुद्धाऽऽपद्यते, यदि त्वोश्वरेच्छादेः कार-
णत्वमादायैककारणपरिचयेवापत्तिर्प्राप्यते इत्युच्यते तदा त्यन्मते स्व-

रूपसतामीश्वरतदीयज्ञानेच्छाकृत्यादीनामप्यसत्त्वात्कञ्चितानां तेषां कारणत्वं भवता वक्तव्यमिति तदुपादानकल्पनानाशे तेषां कारणताया दुर्वचत्वात्तत्रैककारणपरिशेषापत्तिरनिवार्यैव । यदि त्वन्तिमादृष्टव्यक्तिनाशे अन्तिमकालव्यक्तेरन्तिमकालव्यक्तिनाशे चान्तिमादृष्टव्यक्तेः कारणत्वमभ्युपगम्यैककारणपरिशेषापत्तिर्वायत इत्युच्यते तर्हि सह विनश्यतां नाशे सहावस्थायिनां कारणत्वाङ्गीकारे समन्यायेन सहावस्थायिनां कारणताऽऽपद्येत तथा चेदासीनानामनवरतोपस्थितानामपरिमितवचनादिपरमाणुचेतनसंयोगव्यक्तीनां यत्र कुत्रापि कारणता प्रसज्येतेत्यतिदुःस्थः कार्यकारणभावः ।

यत्वन्यनिघर्तकस्य स्वनिवृत्तौ दग्धलोहपीताम्बुन्यायोदाहरणानुसरणं तदपि बालवञ्चनामात्रं, तथा हि अतिप्रतप्रलोहपिण्डे प्रक्षिप्रमम्बु लोहसंसृष्टमग्निं नाशयदात्मानमपि नाशयतीति—अत्र हि लोहपिण्डगतोऽग्निर्जलं प्रथमयति जलं चायःपिण्डगतोऽग्निरिति न स्वस्यैव स्वनाशहेतुत्वं, यदि तु चरमाम्बुव्यक्तिनाशे चरमाम्बुव्यक्तेरेव कारणत्वमित्युच्यते तर्हि सा चरमाम्बुव्यक्तिर्वन्दिनाशोत्तरकालीना वा घन्दिस्त्वसमकालीना वेति विवेचनीयम् । तत्र यदि घन्दिनाशोत्तरकालीना सा चरमाम्बुव्यक्तिस्तत्राशे तादात्म्येनाम्बुव्यक्तिः कारणमिति वदसि तर्हि घन्दिनाशानन्तरमम्बुव्यक्तिनाशभावेन विषयासिद्धिरेव न हि घन्दो घिलीनेऽम्बुव्यक्तिनाशोऽनुभवपथमधिरोहति ।

यदि घन्दिस्त्वसमकालीना तदा तादृशाम्बुव्यक्तिनाशे चाम्बुमात्रस्य कारणत्वं किन्तु तत्रायःपिण्डगतमग्नेरिति नोदाहरणमिदं स्वस्यैव स्वनाशे । अत्र हि तत्रायःपिण्डवर्तिजलं तत्स्यं तेजः शमयति, तेजश्च जलं शोषयतीति शारस्परिकनाशकृतेत्यापामरपिण्डतानुभवः ।

किं च चरमाम्यव्यक्तिनाशः किं साध्यव्यक्तिनाश आहो-
 स्थिन्निरवयवव्यक्तिनाश, ? तत्र साध्यव्यक्तिनाशे अवयवव्यक्त्यादि-
 जन्यावयवसयोगविश्लेषादिक्रमेणैवासाध्यव्यक्तिनाशाभ्युपगमेन, चर-
 माम्यव्यक्तिनाशे नैकव्यक्तिमात्रं कारण, 'यदि तु निरवयवव्यव्य-
 क्तिनाशोऽभिप्रेयते तदा तदनभ्युपगमपराहत, न हि निरवयवद्वय-
 नश्यतीत्यङ्गीक्रियते भवताऽपि व्यवहारदृशाया तथा ऽनभ्युपगमात्
 तेज सयोगवगाद्विशीर्णो जलपरमाणवो वाप्यभूय भूतभाषभाज इति
 हि लौकिकतान्त्रिकोभयानुभवः ॥

यत्त्वच दग्धतृणकूटोदाहरणानुसृत्य तदप्यविचाररमणीय,
 यतो निरिन्धनदहनध्वसे न स्वतोऽन्दिर्नश्यति किं त्वाश्रयाशस्य
 तस्याश्रयापाये भयत्यपाय इत्याश्रयापाय एव तत्रासाधारणकारण,
 घन्दिस्तु प्रतियोगिमुद्रयैव तत्र हेतुरिति नासाधारणकारण, भवतु वा
 वन्दिध्वसे घन्दिर्साधारणकारण तावताऽपि न घन्दिमात्रं तत्र
 कारणमिति स्वभावस्य स्वनाशहेतुत्वे निरिन्धनघन्दिध्वसे नोदा-
 हरणम् । अत्रेदमवधेयं यथाग्राह्ये काष्ठे घन्दिर्दहनाय क्रमेण प्रवृत्त
 स्तत्र यावन्तमश दग्धुमारभते तावन्तमद्धार-शीताङ्गारादिक्रमेण
 भस्मीभास्यन्नन्तरमन्तरमश तथा कर्तुमुपक्रमते तथाग्राह्यतादृ-
 शकाष्ठदाहिका नैका घन्दिव्यक्तिस्तस्याः परिमाणभेदात्तस्य च द्वय-
 नाशव्याप्यत्वादेव च तत्र पूर्वपूर्वकाष्ठावयवदाहकवन्दिव्यक्त्यपेक्षयोः
 तरोत्तरकाष्ठावयवदाहकवन्दिव्यक्तीना भिन्नतया पूर्वासा घन्दिव्य-
 क्तीना स्वाश्रयीभूतकाष्ठस्य भस्मीभावेन नष्टतया तत्राशस्य च तत्रा-
 श्रयनाशादेव यत्कव्यतयाऽन्तिमाग्निव्यक्तिनाशस्यापि चाश्रयनाशा-
 देव सभवे ऋषनाशनाशरूपावमुद्रस्याकस्मादेव कुतो निरिन्धन-
 न्दिध्वसेऽन्तिमाग्निव्यक्तेर्नाशकत्वकल्पनमाश्रयनाशस्य चाश्रितनाशे

कारणता ऋणा, यथा गुणनाशे गुणिन । अथ पुनर्विशेषो यतश्च गुणगु
णिनोः समवायोऽथ तु बन्धिकाप्रयोः सयोग, पर तु यथा गुणिन विना
न गुणाप्रस्थान तथाऽऽश्रय विना न तेजोऽप्रस्थानमित्याश्रयाभाव एवा-
न्तिमबन्धिनाशको यावदाश्रय बन्धवस्थानदर्शनात् । अतश्च चरम
काष्ठदाहे चरमाग्निव्यक्तिस्तन्नाशे चाश्रयनाश इति, न स्वस्यैव स्वनाश-
हेतुत्वमत एव त्वाश्रयाश इति बन्धिर्यपदिश्यते, अतृये पतितो बन्धिः
स्वयमेवोपशाम्यतीत्यादौ स्वयमुपशमव्यवहारस्तु जलाद्युपसेकलक्षण-
कारणासमवधाननिबन्धनो न त्वकारणकत्वनिबन्धन ॥ न च सम-
वायिकारणनाशासमवायिकारणनाशयोः कार्यनाशकताया व्यवस्थित
त्वेऽपि निमित्तकारणनाशस्य कार्यनाशकता न ऋप्रेति शङ्क्य, द्वित्वादि-
निमित्तभूतापेक्षाद्बन्धिनाशनाशयताया द्वित्वादौ परैरप्यभ्युपेतत्वात् ।

यदि त्वाश्रयनाशाद्बन्धिनाशाङ्गीकारे एकक्षणविलम्बस्यावश्य-
कत्वात्तन्न सद्यते तर्हि यथा पूर्वपूर्वकाष्ठनाशात्खण्डकाष्ठान्तर तथा
पूर्वपूर्वबन्धिव्यक्तिनाशाद्बन्धनान्तर तन्नाशोऽपि चासमवायिकारणनाशा-
देव, एव च बन्धिचरैरुपर्यन्तं सर्वे साययव यथाऽसमवायिकारणना-
शनाशय तथा बन्धिश्च* शुक्रमध्यसमवायिकारणनाशात्प्रशयतीत्यवश्यम-
ङ्गीकरणीय तत्र परैरमिणो समवायिकारणस्य नित्यत्वात्, न हि सत्का-
र्येवादिभिर्निरन्वयोत्पादप्रिनाशावभ्युपगन्तु शक्यो, ततश्चाययवादि
विश्लेषद्वारकश्चरमबन्धिनाश इति स्वय बन्धिः उपशाम्यतीत्यनवधा-
ननिबन्धनमेवाभिनिवेशिकमभिधानमिति सूक्ष्मदृशोऽवधारयन्तु ॥

न च नाशयनाशकभावस्यैकस्यानुगतस्य जगत्यकृतया तत्र
तत्रानुगताने तदसक्तकार्यकारणभावस्य फलबलैककल्प्यतया मूलाद्या

* अधिष्ठानतत्त्वसाहाय्यकारपर्यन्त कार्यणा किं चिदुपेणावस्थानस्य सत्कार्यवादि
सया वादिनोऽवगमभ्युपेतत्वात्तदेवेह रूप द्विशुकादिपदेन व्यवहारसौकर्याय विवक्ष्यते ॥

ननिवर्तकब्रह्मज्ञानध्वसो न स्वनाशे कारणान्तरसापेक्षः किन्तु स्वनाशे स्वमात्रमेवापेक्षते तथाऽभ्युगमेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्दर्शत्वात् । न हि कारणान्तरनैरपेक्ष्ये ब्रह्मज्ञानस्य स्वोत्पत्तिक्षण एव नाशापादन, तस्येष्टत्वाद्, ब्रह्मज्ञान हि उद्यद् ब्रह्मातिरिक्तसकलप्रपञ्चनिवर्तकमेवाङ्गीक्रियते, एवं च स्वस्यापि ब्रह्मातिरिक्तसकलप्रपञ्चान्तःपातितया स्वनाशत्वमङ्गसैव सम्पद्यते, न हि घटध्वसो मुद्गरपातमपेक्षत इति ध्वंसान्तरमपि तथा स्यादित्युत्प्रेक्षतेऽपि प्राञ्चः, न ह्यात्मविशेषगुणानां स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणनाशत्वमित्येतावता सुषुप्त्यव्यवहितज्ञानव्यक्तिनाशेऽपि विशेषगुणान्तरस्य नाशकता, अत एव तु धरमशब्दव्यक्तिनाशे स्वस्या एव कारणत्वमिति परेऽप्यभ्युपयन्ति । एवं च निर्विशेषाद्वैतज्ञानस्य स्वस्यैव स्वनाशकत्वमिति न किञ्चित्तोद्यमवशिष्यते ।

अथैव पराक्रम्यते कार्यकारणभावो हि पूर्वोत्तरभावनिबन्धनः, एवं च धरमशब्दव्यक्तिनाशे न केवल धरमव्यक्तिरेव कारण तथा सति कार्यकारणभावस्य दुर्व्यवस्थत्वप्रसङ्गात् न हि धरमशब्दव्यत्युत्पत्ति-तन्नाशयोरेकक्षणवृत्तित्वं किन्तु पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वमेव चोत्पन्ना धरमव्यक्तिरुत्तरक्षणे नश्यति ततश्चोत्तरक्षण एव तन्नाशकः । एवं ब्रह्मज्ञानमपि स्वयमुत्पद्य द्वितीयक्षणे नश्यतीत्यङ्गीकरणीयमेवं चोत्तरक्षण एव तन्नाशको घक्तव्यो न ब्रह्मज्ञानमात्र, नच ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मातिरिक्तसकलप्रपञ्चोन्मूलकत्वाङ्गीकारे क्षणस्यापि तन्नाशकमिति न चातिरिति घाच्यं, यतो यस्तुत उत्पन्नस्यैव यस्तुतो विनाशो घक्तव्य इति काल्पनिकोत्पत्तिकस्य ब्रह्मज्ञानस्य विनाशेऽपि काल्पनिक इति तद्विनाश-तद्विषयभ्रम-भ्रान्तभ्रमरूपाऽविद्यादो स्थिते कथं निर्विशेषब्रह्मरूपावस्थानसम्भवः ॥

नच प्रतिशोभिनः काल्पनिकत्वं विनाशकाल्पनिकत्वे न

तन्त्रं तथा सति स्वाप्रिकस्य काल्पनिकगजादेः सुप्रोत्थितस्याभावो न व्यावहारिकः स्यादिति प्रतियोगिनः काल्पनिकत्वेऽपि तद्भावे न काल्पनिक इति ब्रह्मज्ञानस्य काल्पनिकत्वं तन्नायस्य काल्पनिकत्वं नानयतीति ब्रह्मस्वरूपविश्रान्तेन ब्रह्मज्ञाननाशेन कथंचिदाप नद्वैतपक्षवृत्तिः, अत एव तु अधिष्ठानाशयेषोहि नाशः कल्पितवस्तुनः इत्यद्वैतसांप्रदायिकाः ।

अचेदं विचार्यते किं काल्पनिकत्वं किं व्यावहारिकत्वं, किं च तदुभयव्यावृत्तं पारमार्थिकत्वं तत्र कल्पनैकशरीरत्वं काल्पनिकत्वं, व्यावहारिकत्वं च ब्रह्मज्ञानेतराभाध्यत्वं तद्व्यावृत्तं चिकालाभाध्यत्वलक्षणं च पारमार्थिकत्वं ब्रह्मस्वरूपमात्रविश्रान्तं, तत्र प्रातिभासिकत्व-व्यावहारिकत्वयोः परस्परं कथंचिद्वैलक्षण्येऽपि बाध्यत्वेन काल्पनिकत्वेन अविशेषः । एवं चाकाल्पनिकब्रह्मस्वरूपविश्रान्तस्य ब्रह्मज्ञाननाशस्याङ्गीकारे तस्य सर्वदा विद्यमानत्वेन संसारानुदयप्रसङ्गः, ब्रह्मणः स्वरूपं हि नित्यसिद्धं तत्स्वरूप एव च ब्रह्मज्ञाननाश इति किं ब्रह्मज्ञानेन ।

यदि त्वसति ज्ञाने अनर्थहेत्वविद्याया विद्यमानत्वेन तन्निर्वहणाय ज्ञानान्वेषणमित्युच्यते, उच्यते च योगक्षेमसाधारणं प्रयोक्तव्यप्रयोजकत्वं यथा नित्यसिद्धयोरपि दण्डात्यन्ताभाव-घटात्यन्ताभावयोः, अत एव तु दण्डाभावाद् घटाभाव इति लौकिकता न्विक्ताः प्रतिपद्यन्ते । यस्मिन् सत्ययिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चाभावस्तत्तत्साध्यमिति लक्षणानुगमेन ब्रह्मस्वरूपविश्रान्ताया अप्यविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वमिति न ज्ञानानर्थक्यमिति तर्हि ब्रह्मणोऽपि ज्ञानसाध्यत्वापातो, यदि त्वविद्यानिवृत्तिरूपतया ब्रह्मणो ज्ञानसाध्यत्वे दृष्टापत्तिस्तर्हि सा किं ब्रह्मणोऽतिरिक्ताऽविद्यानिवृत्ति-

स्तानतिरिक्तेते पर्यनुयोगतादयस्य, तथातिरिक्तत्वे तन्नाशेऽतिरिक्त इत्यद्वैतभङ्गप्रसङ्गः । अविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मात्मकत्वे तु ज्ञानवैयर्थ्यामित्युक्तमेषावर्तते । निरुक्तसाध्यत्वलक्षणमप्यसंभवि प्रकृते ज्ञानसत्त्वे अविद्यानिवृत्तिसत्त्वेऽपि ज्ञानव्यतिरेकेऽपि ब्रह्मस्वरूपाविद्यानिवृत्तेः सत्त्वेन यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इत्युक्तनिरुक्तेरसंभवात् । यदि त्वविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकस्याविद्यास्वरूपत्वे पर्यवसानाद् ज्ञानव्यतिरेके अविद्यासद्भावेन यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इति लक्षणमञ्जसैष सुसमन्वयमिति घटसि तर्हि कल्पितेनाविद्यानिवृत्तिस्यरूपाकारेण ब्रह्मण एव साध्यत्वे पर्यवसानमिति ज्ञानवैयर्थ्यतादयस्यमिति घट्टकुटीप्रभातायितमेव । किं चैवमविद्यानिवृत्तेः काल्पनिकत्वे अनिर्वाच्यत्वमेव तस्या अवश्यमास्येयं, सत्त्वे अद्वैतहानेरसत्त्वे च ज्ञानवैयर्थ्यात्सदसद्रूपत्वे च विरोधादिति सादेरनिर्वाच्याया अविद्यानिवृत्तेर्घटादेरिवाज्ञानोपादानकृत्वनियमादनुवृत्तमेवाज्ञानमित्यनिर्वाच्यप्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानान्तरानुसरणापत्तिश्च तन्निवृत्तेरपि च तथा भावाभ्युपगमे तथापि ज्ञानान्तरमित्यनवस्थाप्रसङ्गश्च ॥

यच्चाविद्यानिवृत्तिर्न सती, नाप्यसती, न च सदसती, नाप्यनिर्वाच्या किन्तु प्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमी सेत्यानन्दबोधाचार्यमतं । तदेतदतिबालविमोहन, तथा हि जगति निर्वाच्यं तत्प्रत्यनीकमनिर्वाच्यमिति द्विविधं तत्त्वं तच्चानिर्वचनीयं सद्, असत्, सदसदिति, त्रिविधं, निर्वचनीयं च परमं ब्रह्मेति का सा पञ्चमी कोटिर्या प्रमाणप्रथमतीत्य वर्तते । न च यथा प्रमा-भ्रमभिन्नं निर्विकल्पकं तृतीयं ज्ञानं, यथा या प्रमाणोपरोहिविपर्ययोपरोहिभिन्नं तृतीयं निर्विकल्पकं ज्ञानं तथा प्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमी कोटिरित्यपि सुवचमिति वाच्यं तच्चानुभवबलेन प्रमाणसदकृतेन तृतीयकोट्यङ्गीका-

रेऽपि प्रकृते प्रमाणविरहे पञ्चमकोट्यनङ्गीकारात् । नापि केशलं प्रमाणानवतारमात्रं पञ्चमकोटी किन्तु प्रमाणबाधोऽपि, निर्वचनीय-प्रत्यनीकं ह्यनिर्वचनीयं निर्वचनीयं ब्रह्म तदन्यच्चानिर्वचनीयं न च कोटिद्वयमपि प्रवेष्टुमर्हत्याविद्यानिवृत्तिर्न च कोटिद्वयातीता तृतीया कोटिरिति तु पुनरसकृदावेदितमिति पुनरुक्तायितमेव । किंवाविद्यानिवृत्तेरात्मान्यत्वे दृश्यत्वस्यावश्यकत्वात् दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिरूपभवदुक्तरीत्यैव मिथ्यात्वस्यावश्यकत्वान्नाविद्यानिवृत्तेः पञ्चमकोटिरूपतासिद्धिसंभवापीति कृतधियामवधारणम् ॥

न च श्रुतिबोधिताविद्यानिवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमकोटिस्वरूपतां प्रमायत्यन्यथा अविद्याया निवृत्त्यनुपपत्तेरिति यथोक्तमभियुक्तैः "अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका । पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्ववनाधिका ॥ इति वाच्यं जगन्मिथ्यात्वमिति प्रमानानामन्ययोपपत्तिविरहेऽपि सत्यतावादिनामविद्यानिवृत्तेः सत्यत्वेऽपि सर्वव्यवस्थानां स्वास्थेनान्यथाऽनुपपत्तेरभिनिविष्टपुरुषमात्रेकचोदात्वात् । यथा चान्ययोपपत्तिस्तथा सुव्यक्तमुपपादितं सिद्धिचय-श्रीभाष्यादिनिबन्धेषु पूर्वाचार्यैरिति नेह प्रयत्यते, तस्मात्प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्याणि सुबहून्यापि । अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्येति प्रमाणकः ॥ इति सर्ववादिबंधादेन सर्वप्रमाणानवतारे अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वाभिधानमविद्याकुल्याकल्लोलकल्पमिति श्रद्धामात्रविजृम्भितम् ।

यदप्यमूमेवानुपपत्तिमनुसंधाय स्थायतामद्वैतविद्याचार्याणामविद्यानिवृत्तेरविद्यावदनिर्वाच्यत्वाभिधानं तद्दृष्टिचक्रधियमौतस्य करालगरलादानकल्प तथा हि अनिर्वाच्याऽप्यविद्यानिवृत्तिरविद्याया दानिराऽपि च तावताऽप्युत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारत्व-

पन्नितृतेरपि चरमसमयमात्रसंसर्गभावाधिकारत्वेनेवोपपत्तायुनरकालं
 तदनुवृत्ते प्रमाणाभावात् । एवं चाधिदानिवृत्तिरधिदामसंसर्गयो किञ्चि-
 त्कालमपिदां संस्पृश्याश्रयनाशान्नुयतंत इति नानुवृत्ता निवृत्तिरिति
 नाद्वैतभङ्गोऽधिदानिवृत्त्या, न हि निवृत्तिश्चिरमनुवतंतोऽन्यथा तु
 चिरविनष्टेऽपि नियतंते घटं इति व्यवहारप्रसङ्गः, अत एव तु भाविनि-
 धिनाशे निशर्तव्यते, भूते तु निवृत्त इति व्यवस्थातिः । तस्मादाख्या-
 तानां प्रकृत्यर्थगतवर्तमानत्वाद्यभिधायित्वनियमाद् ध्वंसो न स्यात्तु
 रिति न कश्चिद्दोष इति । अपेदमालोचयामः निवृत्तेश्चरमसमयमा-
 त्रसंसर्गभावाधिकारत्वे चरमसमयमात्रसंसर्गो भावोऽधिदोः, एवं चाधि-
 दाम्बन्धिधिकाररूपया तन्नितृत्या भावाद्वैतमतेऽप्यद्वैतभङ्गो दृढः ।
 किञ्च विकारोऽपि कञ्चन विकुर्वाण एव लब्धपद इति विकाराश्रयो-
 ऽपि भावः कश्चिन्नायस्य वक्तव्य इति तेनाप्यद्वैतभङ्ग एव तत्राश-
 र्वहृषोऽप्यपरोऽधिकार इत्यपरापरविकारकल्पनाऽनवस्थानं विकारा-
 णामप्येवामाधिदाकृत्यमेवास्थेयमद्वैतवादिनेति साऽधिदा केन निवा-
 र्यतां कीदृशी च सेति पुनरनुयोगतादयस्यं-ब्रह्मसाक्षात्कारोदया-
 नन्तरक्षणशर्तां कश्चिद्वाचविकारोऽधिदानिवृत्तिरिति भवतां सिद्धा-
 न्तः-ततश्च ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरक्षणेऽप्यवतिष्ठेत चेद् भाववि-
 कारस्तर्हि सविकारः स क्षणिकोभावः कथमपसरेत्, अपसरणकारणे
 ब्रह्मज्ञाने जातेऽपि च योऽवस्थितः स कथं वा पुनरपसारणीय
 इति वृद्धिमिच्छतो मूलहानिन्यायनिपातः ॥

यश्च ध्वंसस्य स्यात्सुतायां चिरविनष्टेऽपि घटे नश्यतीति
 वर्तमानकालिकनाशप्रतियोगित्वव्यवहारप्रसङ्गोऽभिहितः सोऽप्यभि-
 निविष्टदृष्ट्येव न तु वस्तुतः । नश्यतीत्यादौ लटा वर्तमानकाला-
 वच्छेदात्वस्य प्रतियोगित्वपर्यवसितायां नाशप्राधान्यव्याभ्युपगमेन

वर्तमानकालावच्छेदानाशप्रतियोगी घट इत्यन्वयबोधोपगमेन चिर-
 विनष्टघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्यैतत्कालासंसर्गिणो नैतत्कालोऽवच्छेदक
 इति विषयबाधेन चिरविनष्टघटे नश्यति घट इति प्रयोगप्रसङ्गवि-
 रहात् ॥ एवंमेव तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपायामुत्पत्तौ वर्तमान-
 कालावच्छेदान्वस्यान्वयेन उत्पन्ने उत्पत्स्यमाने वा उत्पद्यते इति
 प्रयोगवारणमितरथा तु प्रागभावप्रतियोगित्वस्योत्पत्तेः पूर्वं चिरम-
 नुवृत्त्या उत्पत्स्यमानेऽप्युत्पद्यत इति स्यात् । केचित्तु चिरविन-
 ष्टघटो नश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गवारणाय नश्यति नङ्गयति ननाशे-
 त्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्तमाना भाविन्यतीता चोत्पत्तिरपि यथा-
 क्रममाख्यातार्थः । एवं च वर्तमानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं
 न भाविनि भाव्युत्पत्तिकस्य च ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं च न नष्टे इति
 भूतो नश्यति भावी नश्यतीत्यादिको न प्रयोगः । एवं च घटो
 नश्यतीतिशक्याद् विद्यमानोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगी घटः इति,
 नङ्गयतीति वाक्याच्च विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिको यो नाश-
 स्तत्प्रयोगी घट इति, नष्टो घट इति वाक्याच्च विद्यमानध्वंसप्रतियो-
 ग्युत्पत्तिको घट इति बोध इति न कश्चिद्दोषः । एवं चेतयोः
 पक्षयोरन्यतरस्याप्यवलम्बनेन ध्वंसस्य स्थैर्येऽपि चिरविनष्टघटे
 नश्यति घट इति प्रयोगवारणसम्भवे एतदनुरोधेन ध्वंसस्य क्षण-
 कभावविकारत्वाभ्युपगमोऽप्युपायार्थकः । किंच ध्वंसश्चेदुत्पत्तिवत्
 क्षणिकस्तर्हि जनन-भवन-वर्द्धन-विपरिणमनापक्षय-नाशलक्ष-
 णेषु घटसु भावविकारेषु चरमे नाशे नष्टे निर्विकार एवावतिष्ठेत
 भाव इत्यात्मातिरिक्तभावस्य सततविकारास्पदत्ववादभङ्गप्रसङ्गः
 न च सत्कार्यवादिनां मते घटध्वंसेन घटतिरोभावरूपेण घटो-
 ऽर्थान्तरं भवति, येन घटध्वंसस्य क्षणिकत्वेऽपि कपालादिरथा-

न्तरहृषस्य मायविकारशालितया घटध्वंसानन्तरस्थितभावस्या-
धिकारित्वशङ्कापाकरणं स्यात् ।

यद्यं च ध्वसस्य चरमसमयमात्रसम्बन्धिभावविकारहृषत्वे
ध्वस्ते। भवन् भवेदधिकारी घट इत्यत्यन्तमनुभवविस्तृतापेक्षेण,
ध्वंसस्य स्यायित्वाभ्युपगमे तु ध्वसेनेव विकारी घट इति नाविका-
रित्वशङ्का । अत एव तु ध्वस्ते घटे चिरं घटो नष्ट इति लौकिकता-
न्त्रिका. साक्षात्कुर्वते । एतेन यदि मुद्गरादिशकलिते घटे ध्वसो
नाम कश्चिदभावस्तत्प्रतियोगिकः स्यायिभूतलादाश्रित उपेयते
तदा कपालमालापरणे तदनपरणेऽपि मणिकशराजद्विरूपाल-
ध्याघृतकपालसस्यानविशेषादर्शने च किमिति स प्रत्यक्षो न स्यादि-
त्यपि पराकृतमसमीच्याभिधानम् । यथा हि सामान्यतोऽभावविषय-
कक्षाने प्रतिभोगिज्ञान हेतुरत्यन्ताभावविषयकप्रत्यक्षे प्रतियोगियो
भ्यत्वं भेदप्रत्याक्षे चाधिकरणयोग्यत्वं तथा ध्वसप्रत्यक्षे प्रतियोग्य
वष्टम्भवेधुयैज्ञाने सहकारोति तदसहकारेण प्रत्यक्षाविषयस्यापि
ध्वसस्य प्रतियोग्यवष्टम्भवेधुयैज्ञानसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वं, यथा रज
शास्त्रज्ञानसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वं रजजातो, यथा वा गान्धर्वशास्त्र-
ज्ञानसहकृतश्रोत्रग्राह्यत्वं पट्टजातो, पितृज्ञानसहकृतदक्षुर्ग्राह्यत्वं च
ब्राह्मण*त्वादिजातो, तथैवेहापीति भवत्येव ध्वसः प्रत्यक्षेगोचरः ।
एवमेव तु दूरतो घटध्वसमप्रत्यक्षयतोऽपि पुरुषस्य प्रणिहितनेय-
नस्य चक्षुर्गोचरव्यापारविशेषेण घटध्वसप्रत्यक्षप्रयत्नोऽपि सफलः ।
किञ्च व्यञ्जहारदगायो प्रायोभट्टमतानुवर्तिनां भवतामेभावस्याधि-
करणात्मकतया घटध्वंसस्यापि कपालेद्वयाद्यात्मकत्वेन तत्र

* इतस्तत्र चाधिकृत्य पराक्रान्तमस्माभिर्धन्यान्तरे मच्छिद्येण मोहनसालवे
दान्ताचारिण्ये च महामोविद्गाथसे प्रणजितमिदम् ।

त्यचे न कथंचिदप्यनङ्गीकारसम्भवः । न हि कपाले प्रत्यचे तदा-
 त्मको घटध्वंसो न प्रत्यच इति वस्तुमुत्सहेतापि प्राचः । यदि
 तु घटध्वंसस्य भावात्मकत्वस्वीकारे उत्तरकालीनकपालाद्यात्म-
 कस्य घटध्वंसस्य भावभूतस्य सततपरिणामितया क्षणिकत्वमाव-
 श्यकमिति निवृत्तेः क्षणिकत्वं समर्थयसे तर्हि ध्वंसस्य भावात्म-
 कत्वमिच्छतां ध्वंसो नात्यन्ताभावादतिरिच्यते अत्यन्ताभावो वा
 स्वाश्रयीभूताद् भावादिति, अविद्यानिवृत्तिरप्युत्तरकालीनाविद्यैवेत्य-
 विद्यानिवृत्तावप्यद्वैतभङ्गस्तदवस्य श्वेति सूक्ष्मदृशोऽवधारयन्तु ।
 यदपि कपालसंस्थानविशेषादिनाऽनुमेयो घटादिध्वंसो न प्रत्यच-
 इति, चेत्तर्हि तेन मुद्गरपातकालीनस्योत्पत्तिवद् भावविकाररूपतया
 प्रतियोग्याश्रितस्य ध्वंसस्यानुमानं सम्भवतीति न ततः पश्चादनु-
 वर्तमानप्रतियोग्यधिकरणाश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः । इह भूतले घटो
 ध्वस्त इति भूतले घटध्वंसाधिकरणत्वव्यवहारस्येह भूतले घट-
 उत्पन्नः इतिवद् भावविकारयुक्तप्रतियोग्यधिकरणविषयकत्वोपपत्-
 रिति ध्वंसस्यानुमानिकत्वमभिधाय तस्य क्षणिकभावविकारत्वसम-
 र्थान्तदप्यतिनिर्मुनायहनिबन्धनमेव, तथा हि इदं कपालं घटध्वं-
 सवत् पूर्वसंस्थानविजातीयसंस्थानशालित्वात् वृक्षवृक्षवदित्यन्व-
 यिना, यत्रैवं तत्रैवं घटावष्टव्यकपालवदिति व्यतिरेकिणा वा ध्वंसोऽनु-
 मातव्यस्ततश्च लिङ्गस्य पूर्वसंस्थानविजातीयसंस्थानादेरनुवर्तमान-
 तया न ततः क्षणिकध्वंससिद्धिः । न च ध्वंसानुमापकं तद्वै-
 जात्यं क्षणिकं, तथा सति तस्यैव दुर्यहसयाऽनुमापकत्वानुपपत्तेर्न
 हि क्षणस्यानाकलनीयत्वे तन्मात्रावस्थायिनो भावविकारस्याकलन-
 सम्भवः । यदि तु मुद्गरपातकालीनसंस्थानविशेषादेरेव ध्वंसग-
 मकत्वाङ्गीकारस्तर्हि मुद्गरपातकालमतिपत्य समायातस्य पुरुषस्य

न स्याद् ध्वंसानुमानं, स्याच्च भायानां क्षणिकत्वाद्गीकारेण प्रत्य-
भिज्ञाद्यनुपपत्तिः क्षणिकयाह्यार्थेयादिवैदुमतप्रवेशश्चेति विनायकं
प्रकुर्याणस्य यानररचनेयापादिता स्यात् ।

यदि तु कपालद्वये घटध्वंसानन्तरं घटात्यन्ताभावव्यव-
हारो यथा पूर्वं घटयत्यपि भूतले घटापसरणकाले घटात्यन्ताभा-
वव्यवहारस्तद्येवेष्यते तदा समयविशेषसंसर्गस्यत्यान्ताभावात्प्रलयनत-
योपपत्तौ ध्वंसो नाम न कश्चिदभाव इति सूक्ष्ममीक्ष्यते, घटो-
त्पत्तेः पूर्वं तदभावव्यवहारोऽपि तदत्यन्ताभावेनेव चरितार्थमितु-
मिष्यते इति प्रागभावाऽपि द्विष्यते तदा माभूदभावद्वयमपि न
ययं वैशेषिकमतानुवर्तिने। यत इदं द्विष्टमापाद्येतास्मारकं, परं तु
भवतोऽपि नेतेनेष्टसमर्थनमविद्यानिवृत्तेरत्यन्ताभावात्प्रकृत्ये चरम-
समयमात्रसंसर्गभावविकारत्वानुपपत्तेर्न ह्यत्यन्ताभावः क्षणिक इति
केनाप्यभ्युपेयते। अत्यन्ताभावस्याधिकरणात्मकत्वमुपगच्छतां भयतां
तु पुनरविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मात्मिकेति न तस्याश्चरमसमयमात्रसंसर्गि-
भावविकाररूपत्वान्मानसम्भयः । किं च ततस्तत्रेष्टसिद्धिसंभावनम् ॥

योऽप्युपसंहारमुद्रया “ तस्मान्न पूर्वं प्रागभावो न पश्चाद्ध्यं-
साभावो मध्ये परं क्रियत्कालमनिर्वचनीयोत्पत्तिस्थितिर्ध्यंरूपभाव-
विकारयान् घटाद्यध्यासः, एवञ्चाविद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारोद-
यानन्तररक्षणार्थं कश्चिद्भावविकार इति तस्या मुक्तायनुवृत्त्यभावात्
तदनिर्वाच्यात्वे कश्चिद्व्योप इत्यद्वैतविद्याचार्याः । इति मतोपक्षेपः
सोऽपि स्वसिद्धान्तबिरुद्धः पूर्वोत्तरसंदर्भबिरुद्धो युक्तिबिरुद्धश्च, तथा
हि न पूर्वोत्तरकालयोर्ध्यंसाप्रागभावो मध्ये पुनरनिर्वचनीयोत्पत्तिस्थि-
तिर्ध्यंरूपभावविकारवद्घटाद्यध्यास इत्यभिधानेन उत्पत्तिस्थिति
वदविद्यानिवृत्तिरप्याध्यासिकीति तस्या अप्यविद्योपादानकत्वेन

मोक्षेऽप्यविद्यानुवर्तनस्यावश्यकत्वे “अविद्यास्तमयोमोक्षः सा च
 बन्ध उदाहृतः । निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य चातत्वेनोपलवितः ॥ इति
 सुरेश्वरवार्तिकोक्ताविद्यानिवृत्तिरूपता मोक्षे न सङ्गतेति सिद्धान्तच्यु-
 त्तिः । अविद्यानिवृत्तेरप्याविद्याकृत्वे तस्या ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तिश्च
 एवमपरापरपल्लवावलम्बनेऽनवस्थेति सुव्यक्तमेव । विकाररूपाविद्या-
 निवृत्त्यङ्गीकारे अनिर्वाच्यस्य सादेरज्ञानोपादानकत्वनिग्रहमेव मुक्ता-
 वपि तदुपादानाज्ञानुवृत्त्यवश्यभावेन अविद्यावच्छिन्नात्मस्वरूपस्य
 मुक्तत्वाङ्गीकारे संदर्भविरोधोऽपि ॥ किञ्च अविद्याया भावरूपत्वेन
 तस्याः पङ्कभावविकारशालितायाः साहजिकत्वेन भावविकारलक्षण-
 निवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वाभिधानं वा मोक्षरूपत्वाभिधानं वा मोक्षसाधन-
 त्वाम्नानमपि वा नात्रालपरिकल्पनम् । यदि त्वविद्यानिवृत्तौ ज्ञानज-
 न्यवेजात्याङ्गीकार इति भावविकाररूपस्वाभाविकाविद्यानिवृत्तेरन्यैव
 काचन ज्ञानजन्याविद्यानिवृत्तिरित्यभिमन्यसे तर्हि निवृत्तौ किं तद्वे
 जात्यमृते स्थायित्वात्, तच्च भवतोऽनिष्टं, तस्माद् यामविद्यामुच्चि-
 च्छित्सवो विभित्सवो वा संसारपाशान् महाव्रतान्यवनम्बमानाः
 सुदीर्घकालं गुरो न्यधात्सुर्वा संन्यास्यन्वा, महारण्यानीषु सुचिरन्तप-
 स्तेपुर्वा पूर्वं महर्षयस्सेवेयमविद्यानिवृत्तिरयब्रौपयन्ना मोक्ष इति
 ब्रुवाणाः कथं नेतरसाधारणा इति विद्या एव विमृशन्तु । इत्येष
 पूतिकूप्याण्डीकृतः सिद्धान्तलेशकारोपपादितो ऽद्वैतविद्याचार्यपद्य
 इति. शम् ॥

यत्तु-ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननाशो ब्रह्माज्ञानमेव च जगदु-
 पादानकारणमिति पटे तन्तुनाशनाशयत्वस्य क्रूरतया समवायिका
 रणनाशमुद्रयाऽविद्यानाशो भवन् जगद्विभर्तयतीति ब्रह्माज्ञानना-
 शिका घरमा घृतिरपि अविद्योपादानिकेत्यविद्यानाशनाशयेति निर्वि-

शेषब्रह्मावस्थानसमर्थनं तदपि गुक्तिविस्तृतं तथा हि ब्रह्माद्याननाशो
 ब्रह्मेव वा चरमा वृत्तिर्वा तत्र वृत्तिजन्यस्य ब्रह्माद्याननाशस्य ब्रह्म-
 स्यरूपविश्रान्तत्वे तस्य पूर्वत एव सिद्धत्वाज्जगदनुत्पादे, जगद-
 ज्ञातस्ववादिगोडपादाचार्यममानुयतनेन. जगदनुत्पादयादाभ्युपगमे
 तु स्यानुभवमार्गमथगूर्यं जगज्जिगीषतां भयतां पराजयोऽपि जपायत
 इति कृतं नः कथारम्भकथमापि, यदि पुनरजातशब्दस्य पर्येष-
 सानमप्याचिद्यरुजगद्वादे तदा आचिद्यरुजगद्वादनिराकरयोक्तद्विशेष
 तत्रप्रत्याख्येयमिति न तन्निरासाय पृथक् प्रयत्यते इत्य*था तु चरम-
 वृत्त्या जातेऽपि ब्रह्मात्मके ब्रह्माद्याननाशो जगदनुच्छेदः, न हि
 वृत्तिरुद्यन्ती ब्रह्माद्यानं प्रणश्य ब्रह्मस्यरूपातिरिक्तं कंचन विशेष-
 पमाहितवती, यदि तु जगत्प्रणश्लक्षणे विशेष एव तथा आधी-
 यते इति द्रूपे तर्हि स किं ब्रह्मणोऽतिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेति जिघा-
 सायां गुरुवागुराऽयगुण्डतो भवोस्तथा हि अतिरिक्तत्वे ब्रह्माद्वैत-
 भङ्गो यज्ञलेपायते, अनतिरिक्तत्वे तु पूर्वोक्त एव दोष इति पृथाऽऽसे-
 डनमाधं, तस्माद् वृत्तिजन्यो ब्रह्माद्याननाशो न ब्रह्मात्मकः † यदि
 तु चरमा वृत्तिरेव ब्रह्माद्याननाशस्तदा तथा कथं नष्टव्यं न हि
 स्वमेव स्वनाशकं, नाप्यनन्तरक्षणस्तन्नाशक इति यत्कुं शक्यमनन्त-
 रक्षणे, पादानभूताया अचिदायाः पूर्वमेव नष्टत्वात् अयोपादानावि-
 द्याङ्गीकारेऽपि या तन्नाशकमेव दुर्लभमिति सुष्यतमेव । नापि शुद्धस्य
 ब्रह्मणस्तस्य परमोदासीनस्य भावत्यागं, नापि चरमशून्यपदितस्य ब्रह्म-
 णस्तन्नाशकत्वं तत्किमतिरिच्यते विशिष्टं विशेषणविशेष्याभ्यां नाति.

* चरमवृत्तिनाशात्मकब्रह्मसत्त्वेऽपि जगदनुत्पादाङ्गीकारे तु ।

† ब्रह्मेव तु ब्रह्माद्याननाशस्तस्य च सनातनत्वात्कथं जगदनुच्छेद इति भावः ।

‡ जगते ब्रह्मणा तमे स्वरूपतारविरोधादिति भावः ।

रिच्यते वा तत्रानतिरिक्तत्वे ब्रह्मण एव चरमवृत्तिनाशकत्वमङ्गी-
करणीयमथवा चरमवृत्तेरेव स्वनाशकत्वमित्युभयथाऽसामञ्जस्यम् ।
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे तु अतिरिक्ततानियामकं किञ्चिद्वक्तव्यमन्यथा तु
विशेषणविशेष्यावेव विशिष्टं न ततोऽतिरिक्तः कश्चन धर्मोति विशि-
ष्टस्यातिरिक्ततानियामिका काचनाविद्यावृत्तिरभ्युपेया, न च तदपि
सम्भवति चरमवृत्तेरविद्यानाशस्वरूपत्वाङ्गीकारात् ।

यदि तु चरमवृत्तिनाशत्वावच्छिन्नं प्रति चरमवृत्तेर्न चरम-
वृत्तित्वेन नाशकत्वाङ्गीकारः किन्तु पादाननाशत्वेनेति नाशकता-
वच्छेदकरूपभेदान्न स्वस्यैव स्वनाशहेतुत्व, नापि क्षणिकत्वं स्वा-
पादाननाशानन्तरमेव चरमवृत्तिनाशाङ्गीकारात् ॥ तर्हि किं चरम-
वृत्त्युपादाननाशत्वेन चरमवृत्तिनाशहेतुत्वमुतोदासीनोपादाननाश-
त्वेन, श्राव्ये चरमवृत्त्युपादानं नाविद्यासामान्यं चरमवृत्तेरवि-
द्यानाशस्वरूपत्वाङ्गीकारात् किन्तु तूलरूपम्बजनकाविद्याजन्यत्वं
चरमवृत्तिजनकाविद्यानाशनाशयत्वं च चरमवृत्ताद्यास्थेय चरमा-
वृत्तिः स्वजनकाविद्यातः स्वात्मानमासादयन्ती स्वजनकाविद्यां
नाशयतीति स्वजनकाविद्यानाशः समवायिकारणनाशमुद्रया स्वजन्यां
वृत्तिमुत्सारयतीत्येव यत्कथं तन्न सर्वथाऽसमञ्जस स्वजनका-
विद्यानाशस्य स्वात्मरूपत्वाङ्गीकारेण चरमाविद्यावृत्तिनाशे तस्य कार-
णत्वावभवात्, न हि वृत्तिः स्वकारणनाशस्वरूपाऽपि च पुनः स्वका-
रणनाशनाशयेति च यत्कुं युज्यते तथाऽङ्गीकारे प्रकारान्तरेण स्वस्यैव
स्वनाशहेतुत्वपर्यवसानात् । नाप्युदासीनोपादाननाशत्वेनाविद्या-
नाशो वृत्तिनाशहेतुत्वात्स्योदासीन्यादेवाहेतुत्वात् न हि घटः प्रटोपादा-
ननाशनाशय इत्यङ्गीक्रियते केनापि ॥

एतेन तन्तुनाशस्य पटनाशप्रयोजकत्वदर्शनेन स्यादादानावि-
 दानाशस्यैव तन्नाशकत्वं, न चाविद्यानाश उपलक्षिन्नाऽऽत्मा वृत्तिर्वा
 पूर्वव शुद्धस्याहेतुत्वं, द्वितीये प्रतियोगिमात्रस्यैव नाशकतापर्य-
 वसानमिति वाच्यम् । उभयथाऽप्यदोषात्-वृत्तिमादायैव ब्रह्मण उप-
 हितत्वेन शुद्धत्वाभावात् । प्रतियोगिनः प्रतियोगित्वेन नाशकताया
 मितरानपेक्षत्वे हि क्षणिकत्वं ह्यान्तरावच्छेदेन यत्कारणं तस्यापे-
 क्षणे न तद्रिति उपादाननाशत्वावच्छिन्नस्य स्वस्यैव सर्वक्षणिकत्वा-
 नापादकं नाशकत्व स्यात् । द्वितीयकारणनिरपेक्षप्रतियोगिनः प्रतियो-
 गित्वोपादाननाशत्वह्यपद्वयावच्छिन्नस्य नाशकत्वोपपत्तेः । अस्तुत-
 स्त्वविद्यानिवृत्तेर्वृत्तिरूपतया न निवर्तकखण्डनावकाशः वृत्तिनिवृत्ते-
 रात्मरूपतया न तज्जनकखण्डनावकाशोऽपीति सर्वमवदात्मित्य-
 विद्यानिवर्तकनिरूपणमद्वैतसिद्धिकाराणां तदपि परास्तम् । न हि
 कार्यस्वरूपः समवायिकारणनाश इति नैयायिकैः कार्यकारणभेद-
 वादिभिरप्यभ्युपेयते इतरथा तु ह्यणुकोत्पादे परमाणुनाशप्रसङ्गः,
 अस्मां वृत्तिमविद्याकार्यभूतामातिष्ठते धूपे च तस्याः स्वकारणना-
 शस्यरूपतां स्वकारणनाशकतां च विप्रतिविद्धं चेतदत्यन्तं, न
 ह्यविद्यातः स्यात्मानं नभमाना अस्मा वृत्तिरविद्यानाशस्यरूपा,
 समवायिकारणं हि कार्यमनुच्छेद्य कार्यजनकमसमवायिकारणवदत्त
 एव तु समवायिकारणनाशादसमवायिकारणनाशाद्वा कार्यनाश इत्य-
 खिलदार्शनिकसंप्रतिपत्तिः । एवं च अस्मां वृत्तिं जनयन्त्या अवि-
 द्याया यावद्विरमपृत्यधिकरणकालापस्यायित्यभाष्यस्यकं, न हि सम-
 वायिकारणे अव्ययमुपगच्छति. कार्यमनुयतांते । अस्मा वृत्तिस्तु
 भवता पुनरविद्यानाशस्यरूपाऽभ्युपेयते इति कथमेतन्न विप्रतिवि-
 द्येत । किञ्च भाषानां समवेतानामेषोत्पद्यमानत्वादविद्यामभिभाष-

यन्त्यपि घृतिरपसारयिष्यति स्वाजनकविद्यालेशमिति घृतिजनकवि
 द्याया घृतिकालेऽप्यवस्थानात्सा केनापसार्यतां, न च सा कार्यरूपेण
 तच्च घृत्यात्मकं कार्यं तदेतदपि च स्वसमशयिकारणाविद्यानाशान्नङ्ग-
 तीत्याम्रदनीयं दत्तोत्तरत्वात् । घृतिर्ह्यविद्यानाशस्वरूपं अविद्या-
 नाशश्च घृतिरेवेत्युक्तरीत्या स्वस्यैव स्वनाशहेतुत्वात् । रूपभेदेऽपि
 च न स्वं स्वहेतुः कारणतायाः पूर्वघृतित्वगभावाः स्वस्मिन् स्व-
 निरूपिताया असंभवादिति । रूपभेदस्यापि चाकल्पनिकस्यानङ्गीका-
 रेण येन रूपेण कारणतां व्यवच्छेदुमिच्छसि तद्रूप-तत्कारणावि-
 द्ययोरपि नाशकं किञ्चिद्वक्तव्यं तथापि च स एव ममानुयोग इति
 तादृशकल्पना खारीभारस्य द्रोणभारायितेषु ते स्यादिति किं तथा ॥

यदि चरमा ब्रह्मज्ञानात्मिका घृतिर्ब्रह्मातिरिक्तं सकलं प्रप-
 ष्टुजातं यममानेवोदयमासादयतीति नैतच्चेद्यावतार इति ब्रूषे
 तर्हि शतधाऽवबोधितोऽपि असकृतदेव कृतोत्तरं चोदयसीत्येष
 षक्तव्यो यतो ब्रह्मातिरिक्तं प्रपञ्चं जरयन्त्यास्तस्या आत्मलाभासंभ-
 वेन स्वनाशं प्रति स्वस्याः कारणत्वानङ्गीकारेण च चरमघृतिनाशे
 कारणानिरूपणात् ॥

केचित् पुनरस्मदुक्तद्रोणजातमेशानुसन्धानाः—अज्ञान-तन्मू-
 लप्रपञ्चनिवर्तकं घृतिरूपं निवर्त्यकोटिनिधिष्टं घृतिरूपं ब्रह्मज्ञानं न
 संभवतीत्ययमुध्यमाना अज्ञानस्य प्रकाशनिवर्त्यत्वनियममनुसन्धा-
 नाश्च-घृत्यात्मके ब्रह्मज्ञाने प्रतिफलितचेतन्यप्रकाशं जगन्नियतं क-
 मामनन्तः—तृणादेर्भासिकाऽप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत् । सूर्यकान्त-
 मुषारुह्य तं न्यायं तत्र योजयेदिति निर्बिंशेशद्वैतवाद्युक्तरीत्या
 स्वरूपेणाज्ञानादिषाक्षितयाऽवस्थितस्याप्यात्मनोऽज्ञानानिघतं कस्या-
 पि अखण्डाकारघृत्युपातोहेण अज्ञान-तन्मूलकप्रपञ्चेन्मूलनकारणतां

प्रतिजानते । यथा यामनगरादिकं दृष्ट्वा घट्टिर्दृष्टव्येव तदपि चा-
 श्रयमन्तिमं तथा चरमवृत्तिमुपाश्रित्य निश्चितं प्रपञ्चमुन्मूढमन्नख-
 यडचेतन्यप्रकाशः 'सर्वानियतंनक्षम इति नानुपपत्तिश्चरमवृत्तिनाशे
 इति निर्माल्येय नैवे यदन्ति तदेतदपि न युक्तिसहं तथा हि
 चरमवृत्त्युपाहृतचेतन्यप्रकाशस्य नियतं कृत्ये विशिष्टस्य नियतं कृता
 याच्चा विशिष्टं च विशेषणविशेष्यायेवेति चेतन्यस्याज्ञानभासकस्य
 परमोदासीनस्य भावस्याज्ञाननागरूपाऽङ्गीकृतेति सिद्धान्तघृतिर्यदि
 विशिष्टमतिरिक्तमिति शुद्धस्याज्ञानभासिणो न नियतं कृत्यं ताहिं
 तद्विशिष्टमतिरिक्तमिति तन्नियतं मिति किं तन्नियतं कृत्यमिति निह
 यय तत्र घृत्युपहितस्य नियतं कृत्ये घृतिविशिष्टस्य च नियतं कृत्ये
 विशिष्टनिवृत्ताद्यपि नोपहितनिवृत्तिरित्यद्वैतभङ्गे, यदि तु विशिष्ट
 निवृत्तिविशेष्ये निवृत्त्ययोगाद्विशेषणपर्ययसायिनीति चरमवृत्तिनिवृत्तौ
 नोपहितायस्यानापादनसंभवे ययाऽन्तिमवृत्त्योपहितं ब्रह्म घृतिवि-
 शिष्टस्य नाशकं सा घृतिश्चेन्नष्टा न तदोपहितायस्थानसंभवे
 इत्युच्यते ताहिं ययोपहितं ब्रह्म नाशकं यद्विशिष्टं च नाशकं
 सा व्यक्तिरेका वा द्वयी वा यद्येका तदा स्वस्यैव स्वनाशकत्व-
 पर्यवसानं न च स्यं स्वपूर्ववृत्तीति पूर्ववृत्तित्वघटितकारणतानिर्वाह
 विरहः । यदि व्यक्तिद्वयं तदोपहितब्रह्मन्यथा विशिष्टब्रह्मव्यक्तिना-
 शेऽपि वृत्त्युपहितब्रह्मव्यक्तिः कथमपसरेत् सा हि विशिष्टापसारिका,
 न चापसारेऽपसृतेऽपसारकमकस्मादेवापसरेद्वा अपसारेऽपसारके उभे
 एवं योगपद्योनापसरेतां वेति या कल्पयितुं शक्यते अपसारेऽपसार-
 कयोगोऽपद्योनापसरणासंभवात् । न हि युगपदुत्पद्यमानो परस्परं
 कार्यकारणभावापन्नाविति सह विनश्यन्तो वा परस्परं नाशनाशकभा-
 योपन्नाविति सांज्ञतं, लोके सहेत्यन्नयोरिव सह विनश्यतोस्तथा भावा-

नङ्गीकारात् । कारणता हि पूर्ववृत्तित्वगर्भैत्यसकृद्वोचाम । यथा च
नानन्यथासिद्धत्वमात्रस्वरूपा कारणता तथाऽन्यत्र निरूपितम-
स्माभिः । एवं च सहापसरतेरविद्योपाधिब्रह्माविद्याऽवच्छिन्नब्रह्मणो-
र्नापसार्गापसारकभाव इति सुव्यक्तमुपपादितं भवति । यथाचैकस्या
एव व्यक्तेरूपभेदेऽपि न कार्यकारणभावनिरवैहस्तथा निरूपितं
सप्रपञ्चमद्वैतसिद्धिकृन्मतनिराकरणावसरे ऽस्माभिरिति तत्र दृष्टव्यम् ।
यश्च चरमवृत्त्युपलक्षितस्यात्मनोऽज्ञानहानिरूपतामवलम्ब्य उपल-
क्षणीभूतचरमवृत्त्यशे साध्यत्वेन मोक्षे आत्मस्वरूपविश्रान्तेऽपि सा-
ध्यत्वसमर्थनसमुद्यमः । यश्च निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपल-
क्षितः । उपलक्षणनाशेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत् ॥ इति सुरे-
श्वरवार्तिकोपग्रन्थः । योऽपि च निवृत्त्युपलक्षितस्यात्मनः परचा-
दिव पूर्वमपि सत्त्वेन मोहकालेऽपि तद्दान्यापतिरित्याशङ्क्य पूर्व-
मसिद्धस्योपलक्षणत्वायोगात् । न हि पाकसम्बन्धात्पूर्वं पाचको
भवति । तथा व्यवह्रियते वेति समाधिग्रमः स सर्वोऽपि लोक-
व्यामोहहेतुरयहनिबन्धनावेश एव यतो नष्टस्योपलक्षणत्वे पूर्वम-
सतोऽप्युपलक्षणत्वे बाधकाभावः यथाऽसन्नपि नष्ट उपलक्षयितुं क्षमते
तथाऽसत्त्वाविशेषात्पूर्वमसतोऽप्युपलक्षणत्वे न किञ्चिदवह्रियते जनि-
ष्यमाणस्योपलक्षणत्वे चिरं तस्योपलक्षणत्वप्रसङ्गस्तु विनष्टस्य चिर-
मुपलक्षणत्वसमानः, अचेष्टापतो तथापीष्टापतेः समत्वात् । जनि-
ष्यमाणज्ञानमपि अनुमानादिद्वारकं विनष्टज्ञानसमसामयीकमेवेति
न किञ्चिदिहाधिकं चोद्यमापद्यते ।

अत एव तु लोके अदृष्टरणाङ्गेष्वपि योदृष्टु योदृताव्यव-
हारोऽन्यथा तु कदाऽप्यपरिदृष्टरणाङ्गेषु तथा व्यवहारो निर्निब-
न्धन एव स्यात् । शास्त्रेऽपि च ज्ञातमात्रं शिष्यं करिष्यमाणपि-

एडदानादिद्वारकस्वपितृनरकनिपतननिराकरणकारणतया अपत्यं
 दौहित्रं च तत एव नपारं ब्रुवते । सङ्गिरन्ते च स्वरसतो भूमिष्टु-
 माचं जननघणयद्य बालं तातं, तत्र हि कुलतननहेतुत्वनिबन्ध-
 नस्तापदव्यवहारस्तनोतेर्विस्तारार्थस्य कर्तरि क्तेन तातपदव्यु-
 त्पत्तेः । अभिदधते च कृतसप्तपदीसस्कारमात्रामनुद्भिन्नलोम्नीमनु-
 त्सन्नस्तनीमपि बालां भविष्यत्कुलसंस्थाननिदानतया स्थियं, स्थ्ये
 ष्ये शब्दसंघातयोरिति संघातार्थकस्य धातोः घृन्प्रत्ययेन कर्षयेन
 तात्पर्यव्युत्पत्तेः ।

एवमेव तु । श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि
 चेति पार्थिवः । अथेत्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्म-
 सम्भवमिति काव्यकृतामपि अनिष्यमाणश्रुतान्तशालितया युधि भवि-
 ष्यत्परपारशालितया च दिलीपस्य पितृर्जातमात्रस्य शिशोरघुनामक-
 रणोपवर्णनमिद्वार्येऽनुकूलं भवति । न हि श्रुतान्तं वा परान्तं वा
 गतो बाल इति रघुः, किन्तु असूर्यगैः पञ्चभिरुच्चसंश्रयेः सूचितभा-
 ग्यसंपत्कः स तां गमिष्यतीति पिता पूर्वमेव तथा व्यावहार व्या-
 जहार चेति क्व नु नाम पूर्वमसिद्धस्य व्यवहाराहेतुत्वसमर्थनं वा
 उपलक्षणत्वाम्भयोपवर्णनं वा सम्भाव्येतापि प्राप्तेन ।

यदि तु श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक इत्यादौ शतपर्यलिङ्गा
 श्रुतान्तज्ञानशक्तिर्बोध्यते सा तु जातमात्रेऽपि बालेऽभूदिति तन्मूल-
 कार्येव तथा व्याहार-व्यवहारो नोपलक्षणत्वमूलकाविति न ततोऽर्थ-
 सिद्धिरित्यभिधत्से तर्हि नष्टेऽप्युत्तरावस्यत्वमूलमेवोपलक्षणत्वमिति
 नष्टस्याप्युपलक्षणत्वायोगः । नश्यत् उत्तरावस्यायाप्रिरेव हि नाशो
 न ततोऽर्थोन्तरम् । एवं च भविष्यतोऽपि पूर्वावस्यत्वमेव तथेति

सर्वथा समानयोगक्षेमं भविष्यन्नष्टयोरुपलक्षणत्वमिति विशेषज्ञा
एवेह साक्षिणः ।

येन हि स्वोपरागमुदासीनं कुर्वता विशेष्यगतव्याघर्तकथ-
मौपस्थापनेन व्यावृत्तिबुद्धिर्जन्यते तदेवोपलक्षणमिति स्वोपरागांशे
चेदुदासीनमुपलक्षणं तर्हि नष्टस्यैव भविष्यतोऽप्युपलक्षणत्वे न किं-
चिद्वाधकमिति धादिनः शपथैकनिर्णयं जनिष्यमाणस्योपलक्षणत्वा-
संभवाभिधानम् । एवं च चरमवृत्तेः प्रागपि चरमवृत्त्युपलक्षितस्या-
ज्ञानहानिरूपस्यात्मनः सत्त्वेन भवदभिमतोमोक्षः सिद्धरूप इत्यु-
पलक्षणस्य साध्यत्वेन मुक्तेः साध्यत्वसमर्थनं काकद्रन्तायितमेव ।

यदि तु जनिष्यमाणस्य नोपलक्षणतया भविष्यद्व्यवहार-
कारणत्वं किन्तु योग्यतया सूत्रशाटकन्यायेन तदा नष्टस्यापि नोप-
लक्षणतया व्यवहारहेतुत्वं किन्तु योग्यत्वेन भूतपूर्वगत्येति समानं,
यदि पुनर्भूतपूर्वगतिन्याय उपलक्षणत्वनिदानस्तदा सूत्रशाटकन्या-
योऽपि तथेति को विशेषः तस्मान्नष्टस्यैव भविष्यतोऽप्युपलक्षण-
त्वाच्चरमवृत्त्युपलक्षितस्यात्मनः सर्वदेव सत्त्वात्तस्य पुरुषार्थत्वसम-
र्थनसंज्ञाहो बालचेष्टायित इति नापरोक्षं मतिमताम् ॥

यदप्यत्र घटादिज्ञानवद् ब्रह्मज्ञानस्यापि न मूलाज्ञाननिवर्त-
कत्वं युक्तं निवर्तकत्वे तदवस्थानासहिष्णुत्वरूपस्य विरोधस्य तन्त्र-
स्थात् कार्यस्य चोपादानेन सह तादृशविरोधाभावादित्याशङ्क्य कार्य-
कारणयोरन्यत्र तादृशविरोधादर्शनेऽपि एकविषयकज्ञानाज्ञानप्रयुक्तस्य
तादृशविरोधस्यात्र सत्त्वात्कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगपटयोस्तादृश-
विरोधदृष्टेश्चेति धमादधुः सिद्धान्तलेशकारास्तद्रेतदतिमन्दं तथा
हि ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वेन विरोधो षक्तव्य एवं च प्रप-

ज्ञान्तर्गततया ब्रह्मज्ञानव्यक्तेरपि ब्रह्माज्ञानजन्यत्वाद् यया तूला
 विद्यास्वरूपया ब्रह्माज्ञानजन्या ब्रह्मज्ञानमुत्पादित सा काचिदपरा
 ब्रह्मज्ञानोदयानन्तरक्षणस्यापि नो व्यक्तिरवश्यमङ्गीकरणीया विद्या-
 माने च ब्रह्माज्ञाने उदयन्ती ब्रह्मज्ञानव्यक्तिः स्वजनकब्रह्माज्ञानानु-
 रोधेन कल्पितविषयैवास्येयेति तस्याः सावच्छिन्नब्रह्मविषयकत्वे
 नाप्यद्वयब्रह्मविषयकत्वाभावादसमानविषयकत्वेन कथं विरोधः ।
 न हि ज्ञानाज्ञानयोरसमानविषयकत्वे विरोधः । अज्ञानं हि शुद्धं
 ब्रह्म तिरोदधदधतिप्लुते ज्ञानं चोत्पद्यमानमज्ञानोपादानरूपतया न
 शुद्धं विषयीकर्तुंमर्हति अज्ञानस्य शुद्धविषयकतया यावदज्ञानेनामृतं
 ब्रह्मावतिप्लुते तावदेव ब्रह्मज्ञानस्यापि च पाद्यतया तयोरसमान
 विषयकत्वेन विरोधस्य धकुमशक्यत्वमुत् ।

न चोदयन्ती ब्रह्मज्ञानव्यक्तिः शुद्धमेव विषयीकरोति यतः
 सा चरमा ब्रह्मज्ञानव्यक्तिर्ब्रह्मण्युपाधिभूतेति ब्रह्म व्यावर्तयन्त्युपि
 न तत्रोपलक्षणोभूता नापि विशेषणीभूतेति ज्ञानाज्ञानयोः समान
 विषयकत्वमावश्यकमिति शङ्काम् । यतश्चरमज्ञानव्यक्तेर्यमुपाधि-
 भावः किं चरमव्यक्त्युत्पत्तेः प्रागेव सिद्धोऽथवा स्वोत्पत्त्यनन्तरम्,
 उत्पत्त्यनन्तरमपि वा किं चरमव्यक्तिस्वभावकृतेऽथवा ब्रह्मस्वभा-
 वकृत इति विवेचनीयं, तत्र नाद्यश्चरमव्यक्त्युत्पत्तेः पूर्वं तस्या
 उपाधिभावासम्भवात् । नापि स्वोत्पत्त्यनन्तरम्, उत्पद्यमानायास्त-
 स्या आधिदिकरूपेण कार्यस्य चोपादानात्मकताया व्यग्रहारदशाया
 भवताऽप्यवश्यं वक्तव्यत्वेन उपादानोभूतब्रह्माज्ञानानुपृत्या तत्काले
 अज्ञानस्योपाधिभावाभिधानासङ्गते । नापि चरमव्यक्तिस्वभावकृत
 उपाधिभाव इति कल्पेऽप्यव्यक्त्युत्पत्तेः आधिदिकरूपेण व्यग्रहाराणां
 मिव तस्या अपि ब्रह्माज्ञानजन्यतया विलक्षणस्वभावत्वे प्रमा-

याभावेन तस्या उपाधिभावस्याकस्मिन्कत्वापत्तेः । यद्यपि चरमज्ञानव्यक्त्यनन्तरं किञ्चिदपि कार्ये नोत्पद्यते यदनुरोधेन तस्या विशेषणत्वादिकं कल्पेत तथाऽपि चरमज्ञानव्यक्तेरपि यावत्स्वावस्थानघटादेरिव ब्रह्मणि कल्पितत्वेन तथैवावच्छेदान्न शुद्धविषयकत्वमिति नोपाधिभावो न च ज्ञानाज्ञानयोः समानप्रियकत्वनिबन्धनवाध्यथाधिकभावसंभवः । किञ्च चरमज्ञानव्यक्तिकल्पिका अविद्या किं स्वतास्सिद्धा वा कल्पिता वा तत्राद्ये अद्वैतभङ्गः । द्वितीये तु तत्कल्पकमपि कल्पनीयमथ तत्कल्पकमपीत्यनवस्था, कल्पनापरम्पर्येव च सर्वकालनयनेनानिमौक्तोनिद्राऽनुपपत्तिः कल्पनापरम्परातिरिक्तव्यवहारानुपपत्तिश्च ॥ क्वचिदपि विश्रामे वा कल्पकासत्वे कल्पनाऽनुपपत्त्या व्यवहारोच्छेदः । कल्पनायाः स्वपरनिर्वाहकत्वे तु किं तत्स्वपरनिर्वाहकत्वमिति निर्ब्रूहि स्वव्यवहारे परानपेक्षत्य तदिति चेत्तर्हि कल्पनाया अकल्पितत्वमापद्यते, न हि स्वपरनिर्वाहकत्वात्तिरिच्यते अकल्पितत्वं, यथा हि स्वपरनिर्वाहिका चितिशक्तिरकल्पिता तथैव चेत्कल्पनाऽपि तर्ह्यकल्पितद्वयाङ्गीकार इति स्पष्टं यथाद्वयवादभङ्गः । यदि तु स्वपरनिर्वाहकत्वमपि कल्पितमिति स्वपरनिर्वाहकं भवदप्यज्ञान नाद्वयवादभङ्गायेति मन्यसे, मन्यसे च तस्य स्वपरव्यवहारनिर्वाहार्यमेव कल्पितत्वेन तद्व्यवहारपर्याप्त्य च तर्हि कल्पितेय स्वपरव्यवहारनिर्वाहकता कल्पिताऽथवा म्यतःसिद्धेति पुनरनुयोगस्तदवस्य गज, अस्ति चैतदनुबन्धिनां पूर्वोक्तदोषाणामप्यत्र सर इति न किञ्चिदेतत् ।

अज्ञानस्थेश्वरकल्पितत्वेनाधिकमताकृतया अज्ञानमकल्पयतामपि जीवानां तदज्ञानोपादानकाः पदार्था भवन्ति व्यावहारिका इति नाज्ञानपरम्परोपनिषात इति तु सिद्धान्तविस्तृतमज्ञानम्य जीवो-

पाधित्वेनेश्वरकल्पितस्याभिधानासङ्गतेः । ईश्वरकल्पितत्वेऽप्यज्ञान-
स्य विद्येपशक्तिरेवेश्वरसंस्पर्शनी आवरणशक्तिस्तु तत्राकिंचित्करोति न
क्षतिरित्यपि न चाणाय ईश्वरस्यैव कल्पितत्वेन भयन्मते तत्कल्पित-
पदार्थानामकल्प्यमानानां व्यवहारपर्याप्तत्वाभिधानासङ्गतेः, न हीश्व-
रस्य कल्पितत्वे तत्कल्पिताज्ञानोपादानकाः पटादयः पुनरकल्पिता
इति साप्रतं सम्भावयितुमपि ।

यतेन परमतेऽपि धीजाङ्गुरादिस्यलेऽनवस्थायाः शोढयतया
अज्ञानकल्पनपरम्पराऽस्मन्मते तत्समानेति न दोषाधानायेति
निरस्तम् । अज्ञानकल्पनपरम्पर्येष सर्वकालस्य भीतत्वेनाज्ञानोपा-
दानकघटादिद्वारा व्यवहारानुपपत्तेरेव दोषतयोत्कीर्तनात् । अनि-
र्मलप्रसङ्ग-निद्राऽनुपपत्त्यादिकं तु अज्ञानकल्पनपरम्परानुधावने
यथा दोषस्तथा न्यरूपयाम यथ पूर्वमिति सुस्पष्टमेव ॥

प्रकृतमनुसरामः—उत्पत्त्यनन्तरमपि चरमव्यक्तिस्वभावकृत
इति पक्षोऽपि दुःस्य एव चरमज्ञानव्यक्तेरप्यज्ञानोपादानकतया
घटादेरिव तस्या अपि स्वावच्छिन्नचेतन्योऽध्यस्ततया तस्या उपा-
धिभावस्याकस्मिकत्वापत्तेः ।

ब्रह्मस्वभावकृत उपाधिभावश्चरमज्ञानव्यक्तेरिति चरमप-
क्षोऽपि दुर्भेदः, ब्रह्मण्य एकरसस्वभावत्वेन तथा सति ब्रह्मणि कदापि
कस्याश्चिदपि व्यक्तेर्विशेषणत्वेऽपलक्ष्यत्वाभिधानासङ्गत्या ब्रह्मण्या-
वस्थाभिधानासम्भवात् ॥ आवरणाङ्गीकारे वा तस्य स्वाभाविकत्वेन
तन्निवृत्त्युपायासम्भवात् ॥

कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगणटयोस्तादृशविरोधदृष्टेश्चेति तु
सर्वथाऽनवधाननिवन्धनमेवाभिधान तथा हि पट दहन्तोऽग्निपर-

माणवः पटद्गुणेषु प्रविशन्तः पूर्वसंस्थानविजातीयसंस्थानमार-
 ममाणा एव लब्धस्वव्यापारा इति पटजनकावयवविश्लेषपूर्वक-
 त्वात्पटदाहे नान्तरा पटासमवायिकारणसंयोगोत्सादम् । एवमेव तु
 धानासु भर्जनानन्तरं पूर्वसंस्थानवैजात्यात्स्योत्योपलम्भो, न हि
 धानावयवेषु यथापूर्वं संयोगवत्सु स्योत्योपलम्भसंभवः । एवं चाग्नि-
 संयोगेन पटनाशस्यलेऽप्यवयवविश्लेषादेव पटोत्सादो न समवायि-
 कारणनाशात् । न च धानास्ववयवसंयोगोत्सादो न धानारम्भका-
 वयवविश्लेषपूर्वकः किन्तु धानानारम्भकोदासीनसंयोगनाशपूर्वक एव,
 एवमेव तु भृष्टासु धानासु धाना भृष्टा न तु नष्टा इति सर्वलोकाणुभवो-
 ऽन्यथा नष्टा इत्येव प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं धानासु भर्जनानन्तरं गुरु-
 त्वापायदर्शनेन भर्जनेन धाना*ध्वंसस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात् । एवं
 च यथा तेजःपरमाण्वोऽतिगंत्वरास्त्वरया धानावयवान् भर्जयन्ति
 तथेषातिबेगेन पटावयवान् विश्लेष्य पटमपि ध्वंसयन्ति । इतरथा
 तु मूर्तानां समानदेशताविरोधात्पार्थिवपरमाण्ववयवपृथक्देशे तेजःप-
 रमाणूनामनपसारितपार्थिवपरमाणूनामन्तः प्रवेशनासंभवेन अन्तर्दे-
 शावच्छेदेन पटदाह ग्याभावीति सुव्यक्तमेव । दग्धपटे पूर्वसंस्थानानुवृ-
 त्तिदर्शनाभिधानं तु सर्वथा हासायेव चक्षुषां सूक्ष्मधीतकयन्त्यादिना च
 दग्धपटे संस्थानवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । मौञ्जरज्जादिस्यले
 जातेऽपि दाहे पूर्वसंस्थानदर्शनाभिमानस्तु पूर्वसंस्थानसौसादृश्यादेव
 न संस्थानैक्यादितरथा रज्जेरन्तरययधानामदाहप्रसङ्गः इत्युक्त-

* सान्द्रसंयोगवत्सु पटाद्येषु जातोऽग्निसंयोगः पटाद्ये स्तूयन्ति यथा तद्गुणेषु
 धानासु च परिचितसंयोगवत्सु चाग्निसंयोगोत्सादोत्सुर्धमा एताक-कारणव्यापारिपु-
 तथा च परिमाणभेदस्यैव गुरुत्वान्तरकारणवत्त्वस्यापि द्रव्यभेदव्याप्यत्वेन धानासु
 भर्जनं पूर्वसंयोगविजातीयसंयोगजनकतया तादृगसंयोगस्य च द्रव्यनामव्याप्यतया
 द्रव्यध्वंसहेतुरिति भावः ।

प्रायमेव । मुद्गररूपीकृतघटतदवयवविभागादर्शनेन तत्रावयववि-
भागादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वाभिधानं पुनरप्यवस्थाप्यमायेव तथा
हि मुद्गरविनिपातः किं संयुञ्जानेष्वेव घटावयवेषु घटं नाशयति
उतासंयुञ्जानेषु तत्र नाशः घटसंस्थानेऽनुवर्तमाने घटनाशकल्प-
नाया अत्यन्तार्थुक्तत्वात् । नापि द्वितीयः घटस्यासंयुञ्जानावस्थत्ये
अवयवसंस्थाननाशस्य हेतुतया असमवायिकारणनाशादेव कार्यना-
शस्यागत्याऽङ्गीकरणीयत्वापातात्, अत एव तु मुद्गरस्य यावता
कपालदेशेन संबन्धस्तावनेत्र देशे शिरोर्यते नेतर इति नियमः,
असंयुञ्जानावस्थकपालद्वये द्वियमाणेऽपि घटो नष्ट इति व्यवहा-
रश्च भवति प्रामाणिकोऽन्यथा तु समवायिकारणरूपलद्वयसद्भावे
कथं घटनाशः स्यात् ।

मुद्गररूपीकृतघटतदवयवविभागादर्शनं तु कार्यस्य नासम-
वायिकारणनाशनाशत्वभावे घट-तदवयवविभागाभावे वा मान-
भावमुपयाति जातेऽपि घट-तदवयवविभागे कात्स्न्येन तदवय-
वानां रजोभावायस्थिततया सर्वथा घटावयवसंस्थानापगमे घट-त-
दवयवविभागव्यवहाराभावात् । अथवा घट-तदवयवविभागव्यव-
हाराभावो घनासारसंशतयनिर्मुक्तोदविन्दुष्वसमानाभिहारकृत एवा-
स्तु मुद्गरनिपातेन घटारम्भसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजननेऽपि धूलि-
भावमुपगच्छतां घटावयवानां संयोगान्तरारम्भेण विभागान्तरशत-
जननेन चोपलब्धमशक्यत्वात् ।

न ह्युदविन्दवो न वृष्टा इति नोपलभ्यन्ते किन्तु सन्तोऽपि
दोषवशादेवमिह जातेऽपि विभागे घटावयवानाकलनदोषाद्वा विभा-
गान्तरशतोपनिपातदोषाद्वा तदग्रह इति न किञ्चिदेतत् ॥

यदप्यप्ययदीक्षिताः परमाभिनिविष्टाः—नापि तत्र तन्तूनामपि दाहेन समवायिकारणनाशत्पटनाश इति युक्तम् । अंशुतन्त्वादिभिः सह युगपदेव पटस्य दाहदर्शनेन क्रमकल्पनाऽयागात् । यतो घस्त्रा-
शाप्रयवनाशस्तथावयवेऽग्निसयोगादेव नाशस्य वाच्यत्वादित्यब्रुवँ
स्तदेतदतिमन्द साधयवेषु ह्यशुक्लपर्यन्तेष्वग्निसयोगस्य क्रमेणैव
वाच्यतया भवतोऽप्यवयविनाशस्यावयवनाशपूर्वकताया अवश्य
कल्पनीयतया अवयवनाशस्य चासमवायिकारणनाशादेव वाच्यतया
अंशुतन्त्वादिभिः सहक्रमेण युगपत्पटनाशस्य घक्तुमशक्यत्वात् ।

न ह्यत्यन्तगतत्वयो विद्युतोऽपि विलसितान्यक्रमाणीति सभा-
ध्यते यतो विद्युदपि पूर्वदेशमनतिक्रम्यैवोत्तरदेशे स्वसयोगमासा-
दयति, न हि द्वयोः साधयवयोः क्रमिकः सयोग इति सभावय-
त्यपि प्राञ्च, एव चाग्निसयोगस्य पटावयवेषु क्रमिकतया सत्कार्यवा-
दिना भवतोऽपि असमवेतभावकार्यानुत्पादानुरोधेन व्यवहारदशाया
कार्यनाशस्य सावधिकताया अवश्यमभ्युपेयतया च क्वचिदप्यप्रयवे
नाशविश्रान्तेः कल्पनीयतया अन्तिमस्य तादृशावयवस्य चानश्वरत्वेन
तादृशानश्वरावयवद्वयसयोगनाशपूर्वकताया, पटनाशे भवतोऽप्यग-
त्याऽङ्गीकरणीयत्वापातः । न हि व्यवहारदशाया सत्कार्यवादावधी-
रणा वा कार्यस्य नि शेषनाशाङ्गीकारोऽपि वा भवतोऽपि नये । तस्मात्प-
टस्याशुतन्त्वादिरूपेण योगपद्येनाक्रमिकनाशमभ्युपेत्य दृष्टान्तसौष्ठव-
समाधनया ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माद्यानस्य सकारणकनाशोपधर्षणं न
केवलं मुक्तिविरुद्धं किन्त्यद्वयवादसिद्धान्तविरुद्धमपीत्यपदिता
विदाह्वयन्तु ।

यस्तुतस्तु नाशो नाम न करिष्येदभाशो यैरेपिकाणामिव
किन्तु कार्यस्य कारणरूपेणायस्यानमेव तद्वायस्यान्तराशामिलणमेव

अवस्थान्तरावाप्तिश्च कालिको विशेषः । विशेषः कालिकोऽयस्येति हि कौशकाराः । एवमेव तु यश् ऋदशने इति धात्वर्थानुस्मरण-
मभियुक्तानामन्यथा तु यश् जन्याभावे इति स्यात् । एवं च पटो नश्यन्नैकान्ततोऽप्येति किन्त्ववस्थान्तरमाप्नोति । एवं च ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननाशे ब्रह्माज्ञानस्यावस्थान्तरावाप्तिरेव भविषी, सा पुनः कालिकविशेषस्वरूपेति ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननाशो नाम ब्रह्मा-
ज्ञानस्य कश्चन कालिको विशेष इति किं तेन तेऽभीष्टसं-
भाषनापीति विहितगुरुकुलश्रमाः कृतधिय एवावधारयितुं पारयन्ते नेतरे इति किं ब्रूमः ॥

यदपि स्वनिघर्तकत्वे स्थितिविरोधः । स्वोपादाननिघर्त-
कत्वं त्वदृष्टृचरमिति पूर्वपक्षतयोपि सिध्य अन्यचादृष्ट्यापि प्रमाण-
बलादेष्वेव कल्पनात्, तथा हि मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यवगत-
मायोपादानकत्वस्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य तरति शोकमात्मविद् ।
सोऽविद्यायन्धिं विकिरतीह सोऽप्येत्यादिना तन्निघर्तकत्वस्य प्रमि-
तत्वादित्यन्तः समाधानसंरम्भः सोऽपि स्वगोष्ठीसंकेतमात्रस्वरूप
एव, न हि मायाशब्दोऽयस्तुभूतार्थपरः देवमायेव निर्मितेत्यादेः
माया-शब्दस्य विचित्रवस्तुबोधकतायाः संप्रतिपन्नत्वात् माया इत्येव
गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेष ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते ॥ इति सर्ववेदान्तोपबृंहणस्य रूपया गीतया मायाया
गुणमय्याः सत्त्वाजस्तमोहरूपत्वोत्कीर्तनेन भगवत्प्रपत्तिमात्रापनोदा-
त्वाभिधानेन च वस्तुस्वरूपत्वसिद्ध्या मिथ्यारूपत्वाभिधानासङ्गतेः ।
न हि मिथ्याभूतस्य शुक्तिरूप्यादेर्निवृत्तये गुरुपक्षतिर्या भगवत्प्रप-
तिर्वाऽपेत्यते अज्ञानस्य ज्ञानैकापनोदात्वात् । न च भगवान् कृष्यो-
ऽपि भयनः पदार्थान्तरविलक्षणः शक्तिशालीत्यभिमतं येन सत्प्रप-

त्या चानोदयसम्भावनापि स्यात् । तस्यापि घटादेरिव त्वयेव कल्पितत्वात् । ततश्च देवतान्तरप्रपत्यपेक्षया स्वप्रपत्तौ वैजात्यमभिधत्सेर्भगवतः श्रीकृष्णस्य मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ इत्यभिधानास्वारस्यमपि स्पष्टमेव । यद्यमेव तु मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति वादरायणीयेषु कात्स्न्येन स्वरूपानभिव्यक्त्येव मायास्वरूपत्वाभिधानोक्तिः सङ्गच्छते इतरथा तु मायामात्रं तु चानैकांपनो*द्यत्वादित्येषामुच्यमिष्यद् वादरायणोपदिष्टमिष्यन्मिथ्यारूपतां माणयाः । एवं च फलमत उपपत्तेरित्युक्तरीत्या मोक्षस्य भगवत्प्रसादलक्षणस्य प्रपत्येकसाध्यत्वाद् वाक्योत्थज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनतामवधार्य तरति शोकमात्मवित् सोऽविद्यायन्धिं विकिरतीत्यादि यथाश्रुतश्रुत्युपन्यासमात्रेण जगन्मिथ्यात्वमभिमत्य युक्तिविरुद्धं स्वस्य स्वनिवर्तकत्वान्नानं वा स्वोपादाननिवर्तकत्वाभिधानं वा न युक्तमिति युक्तिकोविदाः । यथा च मोक्षान्यथाऽनुपपत्तिर्न मानं तथा न्यरूपयाम पूर्वमेव । जगन्मिथ्यात्वबोधकत्वेनापासतो भासानां श्रुतीनामर्थस्तु स्वाश्रये निरूपयिष्यते इति सर्वे चतुरस्रम् ॥

यदपि महत्या आरभत्या घृतिप्रतिविम्बितचित्तो निवर्तकत्वे तु नोक्तयवसः शङ्का-तदुक्तं ॥ तृणादेर्भासिकाऽप्येषा सूर्यशीघ्रिस्तृणं दहेत् ॥ सूर्यकान्तमुषारुह्य तं न्यायं विनियोजयेत् ॥ न चाऽपरोक्षश्रुते सत्यां चिदप्रतिविम्बनिबन्धननिघृतिविलम्बादर्शनात् न विशिष्टे निवर्तकतेति वाच्यम् ॥ शुद्धजडस्य शुद्धचित्तश्च जडतया तद्भासकतया चाज्ञानानिवर्तकतया विशिष्टे निवर्तकताया आवश्यकत्वात् ॥ यत्तु निवर्तकं ज्ञानमपि न शुद्धविषयकम् ॥ तस्यादृश्यत्वात् ॥ नापि विशिष्टविषयकम् ॥ तस्याऽध्यस्तत्वेन भ्रमत्यापत्तेरिति ॥ तत्र ॥

* यत्तत्त्वमधिष्ठत्यापे पराकान्तमस्माभि-रिति-तत्ततोऽप्येवम् ।

निवृत्तेर्ब्रह्मरूपत्वाङ्गीकारे तु ब्रह्मरूपायां निवृत्तावनुवर्तमानायां कथं
जगदुत्पद्येतेति व्यवहारोऽपि न सिद्धोत् । इदमत्राद्येयं विशिष्टस्य
निवर्तकत्वे विशिष्टं न विशेषणविशेष्यावेव तयोरौदासीन्येन निव-
र्त्यनिवर्तकभावासम्भवात्, भास्यभासकभावाभ्युपगमेन तयोर्निवर्त्ये-
निवर्तकभावोक्त्यसम्भवाच्च । किन्तु विशिष्टमतिरिक्तं तदपि च न
सामान्यतो जडावच्छिन्नं चेतन्यं चेतन्यावच्छिन्नं जडमेव वा चेत-
न्यस्य जडभासकत्वात्किन्तु चरमवृत्त्यात्मकजडावच्छिन्नचेतन्यस्य
निवर्तकता वक्तव्या । वृत्तो चरमत्वं च वृत्तिप्रागभाधानधिकरणक्षण-
वृत्तित्वम् । एवं च वृत्तिप्रागभाधानधिकरणक्षणवृत्तित्वान्नाशकत्वं,
नाशकत्वेन च वृत्तिप्रागभाधानधिकरणक्षणवृत्तिन्वमितीतरेतरा-
श्रयः । नाशकतावच्छेदककुचिनिविप्रस्य क्षणस्य च नाशः केन
वक्तव्यः कीदृशः स इत्यादिकं च पूर्वापनिबद्धं बोधजातमिष्टोत्तर-
णीयं भवति । कार्ये हि निवर्तमानं कारणरूपतामुपपाति न तु
सर्वथा अपैति बाध्यते वा अपरथाऽसद्भादाभ्युपगमप्रसङ्गात् । न
ह्यस्यन्तासदपि च प्रतीयतेऽपि च बाध्यते चेत्यन्तविप्रतिषिद्धम-
ङ्गीकर्तुं युक्तं, न चाद्यन्तयोरसद् यतन्मध्ये* सदित्ययकल्पते ।
सत्त्वेन भासेत वा नश्यद्गस्यापि सत्यप्रसङ्गात् । सत्त्वेन भानप्रस-
ङ्गाच्च । न हि निरन्वयोत्पादविनाशो बोद्धुबुद्धिमननुसरता प्राप्ते-
नाङ्गीकर्तुं शक्यो । बोद्धोहि शून्यस्य तत्त्वरूपतामाकलय्य जगतः
पूर्वातरकालयोरभासरूपतामवबुध्य मध्ये सांशृतिकं जगत्सत्त्वमाति-
पुते इत्यभावात्मनो जगतः शून्यान्वयित्वेन शून्यरूपतां साहसि-

* युक्तिरूपं तु यथा न सिद्धति तथा स्वायसरे निरूपयिष्यते इति भावः ।

† यस्तुतस्तु बोद्धव्यापि शून्यस्यैव तत्त्वरूपतामातिष्ठमानस्य कार्यमात्रस्याद्य-
स्तयोः शून्यरूपतया भवेतामेव शून्येनान्वयित्वातिरेकविति न निरन्वयोत्पादविनाश-
शङ्कात्सरः, यतः सतः सत्त्वमेव तत्त्वमसत्तत्त्वात्त्वमेव इत्यसतो जगती इत्येव च

कतया भाषेतापि । न पुनर्वैदिको निरन्वयोत्पादविनाशावभ्युपगन्तुं
 पारयते । यदि तु सत्समुद्भूतस्य सत्येव ब्रह्मणि विलयमुपा-
 ष्यते जगतः स्तस्तावत् सान्वयावेवोत्पादविनाशाविति न किञ्चिद्वि-
 दमाक्षेपज्ञानमिति ब्रूये तर्हि सन्मात्राङ्गीकारेऽनुभूयमानजगद्ब्रह्म-
 रोच्छेदः । सन्मात्रस्याप्यविद्यावेपथगाद्वैचित्र्यमिति तु, पुनरनभिचम-
 णितं सन्मात्रे निर्विशेषे अविद्यावेपथ्याकस्मिकत्वात् । अविद्यायाः
 पूर्वपूर्वाविद्याप्रभवत्यपक्षं तु पूर्वमेव निरास्यमिति तत्रैव द्रष्ट-
 व्यम् । अविद्यायाः स्वरनिर्वाहकतापक्षेऽपि च यथा दुःस्यस्तथा-
 र्वागेष न्यरूपयम् । एवं च निरन्वया अविद्येति व्यक्तमुक्तं भवति ।
 विनाशोऽपि च तस्या निरन्वय एव न हि ब्रह्मात्मकस्तद्विनाश
 इति युक्तं यत्तु तथा सति ब्रह्मात्मकाविद्यानाशे ध्रियमाणे अविद्या
 नात्मानमासादयेन्न हि स्वप्रकाशे स्वोत्पत्तिरवकल्पते । न चाविद्याया-
 अनादित्वाभ्युपगमेन निरन्वयत्वं न दोषायेति वाच्यम् अनादेर्भा-
 वस्य नाशयोगेन तथा सत्यविद्याया ज्ञाननाशयत्वायोगात् । यदि
 त्वविद्याया भाषाभाववेलक्षण्येन नैतच्चेद्यावतारः—यथोक्तमद्वैतवि-
 द्याचार्यैः—नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका । सदसद्भ्याम-
 निर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥ इति । न च निरन्वयविनाशोऽपि
 तस्यास्तद्विलयस्य ब्रह्मात्मकत्वाभ्युपगमादित्युच्यते तर्हि कथमसतः
 सञ्जायेतेत्यादिश्रुत्युपरोधः । नासतोऽदृष्टत्वादिति ब्रह्मसूत्रविरोध-
 श्च । अथ हि जगतोऽसत्कारणकृत्यं निराक्रियते तच्च निराक्रियमा-
 णमसत्कारणकृत्यं क्वचिदप्यप्र*तीयमानसत्यकारणकृत्यं तदा कस्य

ताजुगतत्वं निर्विशेषब्रह्मवादिनस्तु वैदिकस्य सतः सर्वथाऽपि सत्कारणकतापक्ष-
 समर्पणीया भवति न च निर्विशेषं तत्रैव सविशेषं तु तद् ब्रह्म भवदपि कल्पितमिति
 भवति कल्पना निरन्वयोत्पादविनाशेति निरुद्धमितिम् ॥

* अविद्ययास्य केवलान्यवित्त्वेन सतोऽप्यसत्त्वप्रकारकज्ञानविषयत्वमसतश्च ।

मतनिराकरणपरमिदं वचनजातमित्युच्यतां न हि माध्यमिकमतनि-
राकरणपरता तथा सति निर्वहति माध्यमिकेन सर्वशून्यशदिनाऽपि
पदार्थानां व्यवहारकाले सांश्रुतिकसत्त्वाङ्गीकारात् । तत्र च घस्तुगत्या
यदसत्कारणकत्वं श्रुतिसूत्रादिनिराकरणीयमित्यप्रश्यमङ्गीकरणीयम्,
एवं च यस्य मते अविद्यात्मकं सर्वजगत्कारणमसदपि सत्येन
प्रतीयमानमेष केवलं तन्मतनिराकरणपरत्वाङ्गीकारे माध्यमिकसा-
धारण्येन अनिर्वाच्यकारणशब्दोऽपि निराकृतो भवति । अत एव तु
यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्याज्जगत्यपि । तत्र स्यात्तदनिर्वाच्यं
चेदिहापि तथाऽस्तु नः ॥ इति ब्रूयाणा भेदवादिनं परिहसन्तो
निर्विशेषब्रह्मवादिनो ब्रह्मणः सत्त्वाद्विलक्षणं प्रतीयमानतेरुसारं
सत्त्वं जगत्कारणस्यावक्षते । एवं च सांश्रुति*कसत्त्वस्य माध्यमिके-
नाप्यङ्गीकरणीयतया तादृशस्येव च सत्त्वस्य भयताऽप्यभ्युपेयतया
भवति भवन्मतं श्रुतिसूत्रविस्तृमिति कृतधियोऽवधारयन्ति ।

अत एव तु यस्तुनस्तत्त्वातत्त्वयोर्ज्ञाननिरपेक्षेण घस्तुतन्त्र-
तामभिप्रयती श्रुतिः सदेव सोम्येदमय आसीदिति सृष्टेः पूर्वं
ज्ञाननिरपेक्षं यस्तुतन्त्रं कार्यस्य सत्त्वं व्यवस्थापयति इतरथा तु सदेव
सोम्येदमचायत इति ब्रूयादियं श्रुतिः यस्य तु मते उत्पत्त्यनन्त-
रपि कार्यमसदेव जगतो मिथ्यात्वात्तन्मते । सदेवेत्यवधारणस्य
कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वमसद्रूपतानिराकरणपरत्वं न संभवति । भवेदे-
तदेवं यदि जगत् सत्स्यात्कदाचिदपि । सदेवेत्यस्य जगतो व्याप-

सत्त्वप्रकारकज्ञानविषयत्वमिति कदाचिदसतोऽपि क्वचित् सत्येन भानमभयान् क्वचि-
दप्यप्रतीयमानसत्त्वकारणकत्वं वधापुनं द्रुष्टमित्यन्वयेन परिष्कारणीयमिति
सात्पर्यम् ।

* यद्येकं धर्मकीर्तिना तु सत्ये समुपाजित्य युजानां धर्मदेशनेति ।

हारिकसत्त्वसमर्थनपरत्वमप्यसभवि सृष्टेः पूर्वं व्यवहारस्येवासत्त्वात् ।
 किञ्च असदेवेदमय आसीदिति श्रुत्या यादृशमसत्त्वं बोध्यते तत्प्र-
 त्यनीकमेव सत्त्व सदेवेत्यनया प्रमाणीयमसदेवेति च श्रुतिर्न
 व्यावहारिकमसत्त्व सृष्टेः पूर्वं जगतो बोधयति तथा सति श्रुते-
 रपार्थकत्वप्रसङ्गात् । सृष्टेः पूर्वं व्यवहाराभावे व्यावहारिकास-
 त्वस्य परेषापि सोढव्यत्वात् । तथा च असदेवेति श्रुतिः
 सर्वथा असत्त्व जगतो ब्रूते सदेवेति च तत्प्रत्यनीकस्यभाव सत्त्व-
 मिति मुख्यतमुपपादित भवति । एव च सदेव सोम्येदमयआसी
 दिति श्रुत्या येषेपिकाणा कालिकाव्याप्यवृत्तिकार्यसत्त्वशादोजगन्मि
 थ्यात्ववादिना दृष्टिसृष्टिवादः सृष्टि*दृष्टिवादो वा । माध्यमिकाना
 सर्वशून्यतापादोऽथवा योगाधाराणा माध्यमिकाना च सावृत्तिकस-
 त्ववादः पराकृतो भवति । तद्यथा अये इति घदन्ती श्रुतिः सृष्टेः
 प्राक् काले इद-शब्दनिर्देश्यस्य जगतः सद्रूपता बोधयन्ती कार्यस्य
 कालिकाव्याप्यवृत्तिसत्तावादिनास्ताकंस्य पक्ष निराकृतयती ।
 सदेवेति साधधारणतया द्रुशाणा च दृष्टिसृष्टिपक्ष सृष्टिदृष्टिपक्ष जगन्मि
 थ्यात्वपक्ष चाधिपति-सदेवेदम्-जगत् न तु घातमात्रसत्ताकमसद्भू-
 तमतत्पक्ष मिथ्याभूत या । न च सदेवेति निर्दिशेपस्यरूपता प्रतिपि-
 पादयिदिता तथा सति अये इत्यभिधानानुपपत्तेः । अये इति द्वि काल-
 विशेषाच्छेदेन सद्रूपतामयगमयति कालविशेषाच्छिन्नं च न भवितु-

* यद्यपि सृष्टिदृष्टिवादे जगत्सत्त्ववादिनामिदं जगद्वदे परमेश्वरसृष्टमत्रा
 तसत्ताकमेव तत्तद्विषयसंनिर्णयप्रमाणावतारे तस्य तस्य विषयस्य सिद्धिरित्यभिमतश्चित्त
 एव च श्रुतिव्याप्यत्वस्यनासमसमवत्ताभावनिरादेः पित्तसर्गापि सद्रूपवादभूमीत्या
 ईश्वराद्यैः कल्पितत्वाद्गीकारेण सृष्टिदृष्टिवादोऽपि सृष्टिसृष्टिवादसंप्रवृत्तयति
 सृष्टिसृष्टिवादनिर्णयक सृष्टिदृष्टिवादिनामिदं जगद्वदे परमेश्वरसृष्टमत्रा

+ यद्यपि तु कार्ये मिथ्येव तस्योत्पत्तेः पूर्वे परार्थाव चासत्त्वाव तादृक्कपटाव
 पस्यभयोऽपि ।

महंति निर्विशेषम् । किञ्च सृष्टे पूर्वं निर्विशेषमपि चेत्सविशेषभावमुप-
गत ब्रह्म तर्हि तस्य निर्विशेषस्वरूपता अकिञ्चित्करी । एष च सति
मोक्षस्याप्यनभ्यर्थनीयता प्रसङ्गः निर्विशेषसन्मात्रस्य सतो ब्रह्मणः
ससारयोगश्चाकस्मिकः प्रसज्येत । प्रलयेऽपि सुसूक्ष्मदशापन्नाविद्या-
दियोगाङ्गीकारे तु निर्विशेषतैव तस्य कीदृशीत्यवश्यं दृष्टेः प्रागपि
सविशेषस्वभावं ब्रह्मेत्यगत्याऽङ्गीकरणीयम् ।

तत्सुप्रुक्तं दृष्टिसृष्टिषाद-सृष्टिदृष्टिषाद-जगन्मिथ्यात्ववाद-
योगाचारमतप्रत्याचिख्यासया सदेवेति प्रवृत्ते श्रुतिरिति । सदसतोः
सबन्धानुपपत्त्या च कदाचिदपि सतायोगिनोनासत्वप्रसङ्ग इति
शून्यवादीऽपि स्पष्टं पराकृतो भवति ।

यदपि केचन विश्वमिथ्यात्वसमर्थनाय यतमानाः पूर्वोक्त-
रप्रकरणतात्पर्यमावृत्य अनादृत्य च सर्ववेदान्तानां तात्पर्यमेव-
माहुः-सदेव-सदित्यस्तितामात्रं यस्तु सूक्ष्म निर्विशेष सर्वगतम्
एकं निरञ्जनं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः । एष-शब्दो
ऽवधारणार्थः । किं तदवधिगत इत्याह इव जगन्नामरूपक्रियाप-
द्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन संबध्यते कदा
सदेवेदमासीदित्युच्यते अथ जगतः प्रागुत्पत्तेः ।

किं नेदानीमिदं सद्येनाय आसीदिति विशेष्यते न कथं
तर्हि विशेषणम् इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरूपविशेषणय-
दिद-शब्द-बुद्धिविषयश्चेतीदं च भवति प्रागुत्पत्तेस्तथैव केवलस-
च्छब्दस्युद्भवावगम्यमेवेति सदेवेदमय आसीदित्यवधार्यते । न हि

* निर्विशेषं सदापि धेवकस्मादेव सविशेषं तर्हि निर्विशेषतायै कतोपपन्नो निर-
र्थक एव स्यादिति रहस्यम् ।

† तथा सति मुक्तोऽपि समवेदिति भावः ।

‡ श्रीहनुमत्पाराशर्यायान्द्वन्द्वोपनिषद्भाष्ये ।

प्रागुत्पत्तेर्नामयद्रूपघट्टेदमिति यहीतुं शक्यं वस्तु । सुपुप्रकाल इव यथा सुपुप्रादुत्थितः सत्वमात्रमयगच्छति सुपुप्रे सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः । इति, तदेदालोचयामः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानसंरक्षणार्थमयं यन्त्र आरब्धः । तत्सिद्धार्थमेव च कार्यकारणयोरभेदव्यवस्थापनप्रयत्नः । तच्च कार्यस्यासत्त्वं इव मिथ्यात्वेऽपि नोपपद्यते न ह्यधिष्ठानज्ञानेनाध्यस्तज्ञानसम्भवाच्चातशुक्तित्वस्य रजतज्ञानादर्शनात् लोकेऽधिष्ठानज्ञानेनाध्यस्तज्ञानव्यवहारादर्शनाच्च ।

प्रत्युत्पाधिष्ठानज्ञानकाले शुक्तिमज्ञासिधं न तु रजतमिति विपरीतव्यवहारो दृश्यते । किं च लौकिकपरीक्षकाणां यथार्थं बुद्धिसाम्यं सोऽर्थो दृष्टान्तो भवति निर्दिशति च श्रुतिभंगवती यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं ज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येष सत्यमिति ब्रूयाणा मृत्पिण्डदृष्टान्तं, न च लौकिका घटशरायादेर्मृदतिरेकेण मिथ्यात्वं प्रतिपद्यन्ते किन्त्वभेदमिति मिथ्यात्ववादेो दृष्टान्तपराहतेऽपि । किं च यद्यधिष्ठानज्ञानमुद्रया अध्यस्तज्ञानमिह विरहितं तर्हि अधिष्ठानतावच्छेदकीभूत-रूपेणैवाधिष्ठानज्ञानस्याध्यस्तज्ञानहेतुताया उचितत्वात् यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवत्यदृष्टं दृष्टमश्रुतं श्रुतममत मतमिति अधिष्ठानज्ञानवच्छेदकोदासीनधर्मपुरष्कारेण श्रुतत्वमतत्वविज्ञातत्वादिलक्षणेनाधिष्ठानज्ञानाभिधानस्यानुचितत्वमनुपयोगित्वं च प्रसक्तम् । न ह्यधिष्ठानज्ञानेऽध्यस्तधर्मज्ञानानुश्रुतिषम्भयो ज्ञातशुक्तित्वस्य पूर्वाध्यस्तरजतधर्मज्ञानानुद्रयात् । अधिष्ठानज्ञानस्याध्यस्तस्य वस्तुनस्तद्रुमाणां च बाधकतयेवेदयेनाध्यस्तवस्तुज्ञानस्य कथमप्यसम्भावनीयत्वात् ।

एवं च यस्मिन् विज्ञाते इत्यादियन्वो नाधिष्ठानज्ञानेनाध्य-
स्तज्ञानविषयत्वप्रतिपादनपरः किन्तु कारणज्ञानेन कार्यज्ञानप्रति-
पादनपर इति कथं तस्य जगन्मिथ्यात्वसिद्धौपयिकत्वम् । यम्य तु
मतेऽसदेव घटादिकार्यजातं मिथ्याभूतं वा विज्ञानविश्रान्तस्वरूप-
मेश वा तन्मते नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानसंरक्षणसंभव
इति तन्निराकरणार्थमाह—वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येष
सत्यम्—घटशरावादि संस्थानलक्षणो विकारो घटशरावादिनामधेयं
च कारणमादायेव वाचाऽऽरम्भणं—वाग्व्यवहारविषयो वैलक्षण्येन
व्यवहारहेतुर्भवति नैताद्यता वस्तुना मृत्तिकादेः कारणस्यातद्भावसं-
भाषनाऽपि न हि मृत्तिका घटे भवन्ती न मृत्तिकेति । तदेतदाह
ब्रह्मसूत्रयुगलं भाषे चोपलब्धेः । सत्त्वाच्चा* परस्य । एवं च कारण-
दशायां शिलादिषु प्रतिमाद्रीनां सद्भावेऽपि अनभिध्यक्तेरेव शिलायां
कारणावस्थायां न प्रतिमोपलम्भो न त्वसद्भावात् असतोऽनभि-
व्यक्तेः । सदेव हि तैल तिलेषु सदेव च पयः सौरभेयीषु समुप-
लभ्यते । असतोऽवामिथ्याभूतस्य वाऽर्थस्योत्पत्तौ तु न प्रमाणावतारः ।
अयमवार्थसंग्रहः विकारोनामधेयं च वाचाऽऽरम्भणं—विकारो नाम
मृदादेर्घटादिलक्षणसंस्थानविशेषः । नामधेयं—मृदादिलक्षणकार्या-
पेक्षया विज्ञानघटादिशब्दव्यपदेशः उभयमप्येतद्वाचाऽऽरम्भणम्
आहूप्रवैरभतिराद्यव्यवहारार्थो व्यवहारे आद्यत्वं च स्वसजातीयव्य-
वहारानुतरत्वं ततश्च कार्यं तात्कालिकव्यवहारः फलति । आरभ्यते
इत्यारम्भणमिति कृत्यन्मुट इति कर्मणि ल्युट् एवं च घटादिलक्षण-

* सत्त्वाच्चाधरस्येति तु पाठान्तरम् ।

+ आरम्भणञ्च आरम्भणं चानयोः समाहारः आरम्भणमिति तेन विकारविशेष-
वपत्वे आरम्भण इति योज्यं नामधेयविशेषवपत्वे तु आरम्भणमिति नपुंसकेनान्वयः ।
घटा नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः ।

सस्यानविशेषो घट इति नामधेयं च तात्कालिकयाग्यव्यवहारविषयो भवति । तत्र च व्यवहारे व्यग्रहर्तव्यताप्रच्छेदकस्य कारणत्वात्कार्या-
 यस्यायामनुवर्तमानं कारणमेव वाचा व्यवहियमाणमिति सर्वथा
 कार्यकारणयोरेभेदः सिध्यति । एतमेव तु विकारनामधेययोः उभयोर्वा-
 ग्यव्यवहारविषयत्वाभिधानमङ्गतिरितरथा तु विकारमात्रस्य वाग्य-
 व्यवहारविषयत्वाभिधानेन नामधेयस्यापि विकारान्तर्गततया सपह
 इति पृथक् तदुत्कर्तन व्यर्थमेव । उभयोपादानं तु कार्यं हानोपादा-
 ननिदानविलक्षणव्यवहारमात्रस्य कारणाश्रितत्व दर्शयति । इममेश-
 र्थमिहेवोपसहारवाक्यं पुण्याति-मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कार्येषु आन्त-
 रालिकपृथुबुद्धोदराद्याकारविकार-नामधेयभेदेऽपि मृत्तिकेति कार-
 यव्यवहारो भवत्यनुस्यूतो न हि पिण्डकपाल-कापालिकाद्याकारवैशि-
 च्येऽपि मृत्तिकाव्यवहारहानं तदिदमुक्तं सत्यमिति कारणेन हि कार्यं
 व्याप्तं न तु कार्येण कारणमिति मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिरेकवि-
 दानेन सर्वविज्ञानसिद्धोपायिकं कार्यकारणयोस्तादात्म्यमुपदिशन्ती
 मृत्तिकात्वव्यवहारस्यानुस्यूतत्व बोधयतीति न तस्याः कार्यसत्त्व-
 बोधनपरत्वं वा कार्यमित्यात्वबोधनपरत्वं वा विज्ञानविशान्तस्वरूप-
 मतात्विकं कार्यमित्येतदर्थपरत्वं वेति स्पष्टमुपपादितं भवति । अत
 एव तु मृत्तिका सत्येत्यनभिधाय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तम् ।
 अयमर्थनिष्कर्षः लोके गवादिशब्दा अर्थपराः, इति-शब्दश्चायं-
 विषयोऽसकृद् यथा घटमानमेत्यभिहितेऽर्थप्रतिपत्तिर्भवति घटमानये-
 त्युक्तमित्युक्ते तु पुनर्नार्थावगमः किन्तु घटमानयेति शक्यं स्वानुपूर्वी
 बोधयति । स्पष्टश्चायमर्थः न वेति विभाषेति पाणिनीयस्य पातञ्जले ।
 एव चेह मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यस्य मृत्तिकेति व्यवहियमाण कारण
 सत्यमेवेत्यर्थः । एवकारोऽत्र भिन्नरूपः सत्यमित्यनन्तरमन्वेति ।

एव च सदेव सोम्येदमय आसीदिति-शब्दनिर्देश्यस्य जगतः
 सृष्टेःपूर्वं सदात्मकता प्रतिज्ञाय मध्ये सत्प्रतिष्ठत्यसदायतनत्वा-
 दिना सत्स्वरूपता व्यवस्थाप्य कार्यकारणयोस्तादात्म्येन मृत्तिकेति
 व्यवहियमाण कारण सत्यमेवेत्यवधारयन्त्या श्रुत्या जगतः साधु-
 तिकसत्त्ववादिना जगदतात्विकत्ववादिना च मतमुदस्यते । एव
 मर्थनिरूपणे मृत्तिकेत्येवेत्यवत्यस्य इति-शब्दस्य न वैयर्थ्यं, नापि
 मृत्तिकासत्यत्वविवक्षाया मृत्तिका सत्येति वक्तव्ये सत्यमिति नापुस-
 क्यनिर्देशानुपपत्तिः । नापि वाचाऽऽरम्भणमित्यस्य वागालम्बनमाच-
 मित्युद्वारार्थकल्पना । नापि यतो वागालम्बन ततो मिथ्येत्यश्रुता-
 र्थकल्पनम् । नापि इदं पुरा सदेवेति उपक्रमे प्रतिज्ञातसत्त्वकस्य
 कार्यस्याकस्मादेष विनायक प्रकुर्वाणस्य धानररचनायितो मिथ्या-
 त्वसमर्थनविभ्रमः । नापि कार्यकारणभावस्य वास्तविकतया परि-
 णामादिति सूत्रसिद्ध परिणामवादमपहास योगाधारादिमतसिद्धस्य
 दृष्टिसृष्टिवादादेरङ्गीकरणमहानर्थसंभवो नाप्यनीश्वरवादादेः सर्वा-
 नर्थनिदानपक्षस्योपक्षेपसंभव इत्यपे वचनायं विवेचनाया साधूपपा
 दयिष्यामः । तत्सिद्ध कार्यकारणयोरभेदप्रतिपादनामिनिवेशया-
 लिनी श्रुतिर्जगन्मिथ्यात्वघात द्विपती तमपाकरोतीति ॥

यदप्यद्वैतसिद्धिकाराः कथमसतः सज्जायेत । नासतोऽदृष्ट-
 त्वादिति श्रुति-ब्रह्मसूत्रे शून्यवादिमतनिराकरणपरे इति नैताभ्या
 व्यापहारिकसतावादिनिर्विशेषब्रह्मपक्षपण्याशङ्केति सगर्भे सगिरन्ते
 तदेतत्तेषामभिधानं न युक्तिमत् तथा हि सर्वमिदं जन्यजातं ब्रह्मणो
 विश्रुता मायायारब्ध परिणाम इति भवत्सिद्धान्तः तत्र गदीयधियते

* एव्य मते जगदिदं परिकल्पितं तन्नेत्ररोऽपि कल्पितं इत्येवाङ्गीकारोपमिति
 तात्पर्यम् ।

भूतमिदं सर्वं तदीयसत्त्वासत्त्वे सर्वद्योदासने इति मायासत्त्वेनेष काये-
स्यामुद्य जगतः सत्त्वं निर्वहणीयं माया च कल्पितसत्त्वेति न सती,
कल्पितं तु सत्त्वं सांश्रुतिकसत्त्वधादिना माध्यमिकेनापि स्वीक्रियते
इति श्वश्रुभिदा*प्रतिषेपायितं याचनिककलहमाचमेतन्निर्विशेषब्रह्मधा
दिने। यदसत्कारणकत्वनिराकरणसमर्थनम् । किञ्च कल्पनेकशरीरयोः
सत्त्वासत्त्वयोर्न विरोधसंभयोऽपि यत् एककालावच्छेदेन एकदेशशृ-
तित्वं विरोधः स च कल्पनिकजगद्वादिमते न सिध्यतीति वस्तुसत्-
त्वयोः सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधमभिप्रयती कथमसतः सज्जायेतेति श्रुतिः
परं कदर्थिता भवति कल्पनिकजगत्सत्तायादिमते । तदवश्यमुत्पद्य-
मानस्य उत्पादकस्य च अकल्पनिकसत्तायोगमभिप्रेत्य श्रुतिः कथम-
सतः सज्जायेतेति युक्तिगर्भमवबोधयतीत्यगत्याऽङ्गीकरणीयमापद्यते
इतरथा तु कल्पनानां निरङ्कुशतया यथा निर्विशेषब्रह्मधादिना सत्त्वेन
कल्पितात्सत्त्वेन कल्पितस्योत्पत्तिः कल्पनिकी कल्प्यते तथा परेण
असत्त्वेन कल्पितादसत्त्वेन कल्पितस्योत्पत्तिरप्यवबोधेनापपाद्येति कः
केन जिगीषितः स्यात् । यदि तु विरोधोऽपि कल्पनेकशरीर इति सत्त्वेन
कल्पितादेव सत्त्वेन कल्पितस्योत्पत्तिरवकल्पते नापरथेति कथम
सतः सज्जायेतेति श्रुतिसात्पर्यमुपवर्ण्यते इत्यनया श्रुत्या माध्यमि-
कपक्षेण यद्य प्रतिषिष्यते न तु जगन्मिथ्यात्वषाद्-दृष्टिसृष्टिषादादिरि-
त्युच्यते तर्हि किं कल्पनातिरिक्तमपलपता विरोधस्यापि कल्पनेक-
शरीरत्वमुपवर्णयता श्रुत्यक्षरपर्यालोचनाऽपि न क्रियते यो हि वैदिक-
मन्यमनास्तेन श्रुत्यक्षररक्षयेष स्वमतं परिदृष्टव्यं श्रुतिस्तु भग-
वती असतः कथं सज्जायेतेत्यभिदधती असतः सदुत्पत्तिमसाम

* श्वश्रुभिदाप्रतिषेपायशरीरं तु निरूपितमस्माभिर्वेदायं ब्रह्मभूतिकाया
मिति तत्र द्रष्टव्यम् ।

ञ्जस्यपुरस्कारेण प्रतिषेधतिस्म । यदि पुनः सत्वमसत्व चेत्युभय
 ज्ञानविश्रान्तशरीरं न तु वस्तुसतत्व तर्हि ज्ञाने विषयेणैव विशेषो
 हि निराकारतया धियामिति सिद्धान्ताद् विषयकृतविशेषमपहाय
 विशेषान्तरासभवात् ज्ञानैकशरीरात्सतो यथा ज्ञानैकशरीरस्य सत
 उत्पत्तिस्तथा विशेषानाकलनात् ज्ञानैकशरीरादसतो ज्ञानैकशरी-
 रस्य सतोऽप्युत्पत्तिरप्रतिबद्धेति किमसामञ्जस्य ब्रुवती कथमसतः
 सज्जायेतेति कथं कथं नारपुरस्सर श्रुतिरभिदध्यात् । ज्ञानं चेत्स्वा
 त्मोपदर्शनसमयै स्वात्मनि स्वयं प्रमाणीभवति तर्हि विषयसत्त्वेऽपि
 तदेव प्रमाणं न हि घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि पश्यतीति
 न्यायेन स्वात्मानं प्रमिमाणं ज्ञानं विषये न प्रामाण्यमिति प्रामाणिकः
 सभावयेदपि । विशेषश्चात्त्ये दृष्टिष्टृष्टिवादिना वेदान्तसिद्धान्तमु-
 क्तायलीकृता मतनिराकरणायसरे पराक्रम्य निराकरिष्यते । तत्सिद्ध
 कथमसतः सज्जायेतेति श्रुतिः । नासतोऽदृष्टत्वादिति ब्रह्मसूत्रं च
 जगदपरमाऽर्थिकत्ववादिमतसाधारण्येन दृष्टिष्टृष्टिवादादिनिराकर-
 णसरे इति प्रव्यक्तमुपपादितं भवति ।

परमप्रकृतमनुसराम*—तस्माद्विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽनतिरि-
 क्तत्वे वा शुद्धस्य निवर्तकत्वाङ्गीकारे वा कथंचिदपि न निवृत्त्युप-
 पत्तिरिति न किञ्चिदेतत् ।

य*दपि केचिदत्यन्तार्वाञ्जो ऽप्येव विषये निर्विषयापि सर्पस्य
 फटाटोपो भयङ्कर इति न्यायं नाटयन्त इष महती पूर्वपक्षोत्तरपक्षस्व-
 रूपा मायामयीमारभटीमारभ्य या यद्विषयकप्रमा सा स्वसमानविषय
 का ज्ञान—तत्प्रयुक्ताधिकरणकालपूर्वत्वाधिकरणक्षणवृत्तिरिति व्याप्ते
 शुक्त्यादिप्रमास्थले दृष्टत्वादात्मप्रमाऽपि तथेति प्रमात्वस्यैवात्कथ्या

व्यापकविशेषात्प्रत्यक्षज्ञानयोस्तद्विरोधित्वमित्याह चरमपुत्रं-
 नृणां चरमपुत्रं वि म वापे। अस्मात्प्रमा वा प्रत्यक्षज्ञानमा वाप्यद्विपुत्रं-
 वदात्ता नोपपन्नमप्यत्र इति न कश्चिदप्यत्र इति प्रपञ्चि तद्वैत-
 द्वायन्तरिकं वदेत्तथा हि ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधित्वादेव मुक्ति-
 प्रमाणाः सुखद्वयज्ञानयोश्च आत्मप्रमाणा आत्माज्ञानविरोधित्वं निर्वह्यं
 तत्रात्मज्ञानपट्टेन प्रत्यक्षरूपविशालाज्ञानं विवक्ष्यते? उच्यते चरमपु-
 त्रिकरूपज्ञानम्? आहोतिप्रमामान्यतो वृत्तिकरूपज्ञानं तु तत्र प्रत्यक्ष-
 रूपविशालाज्ञानमज्ञानविषय इत्यज्ञानावकाशमद्वयं तस्य न विरो-
 धित्वमप्यत्र नास्तीति न प्रथमः पक्षः ।

मामान्यतो जागृत्य वृत्तिकरूपज्ञानस्य तु जगद्ब्रह्मकारनिर्ध-
 रंकरणं न अस्मात्प्रानिर्धरणं कल्पयामासादीति न तृतीयपक्षः ।

द्वितीयोऽपि पक्षे चरमस्य प्रत्यक्षविषयकवृत्तिकरूपज्ञानस्य आत्म-
 विषयकप्रमापट्टेन धर्मेत्यास्य व्यवसायविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्ताधिकर-
 वकानपूर्वस्यानधिकरवत्तद्वृत्तित्वं ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधित्वादेव
 यत्कथं तन्न न समानविषयकत्वमात्रेण इतरथा पश्येता यद्विमा-
 निति धियं प्रति वाचावमयो वन्त्याभाषयानिति निश्चयस्यापि प्रति-
 पन्थकस्य प्रपञ्चेन किन्तु विशिष्य प्रकारताविशेषतादिनियन्तित-
 म्येव ज्ञानस्य विरोधित्वं याव्य न च तद्वरमपुत्रो प्रत्यक्षविषयित्वां
 मन्मवेदपि तस्या अप्यददप्रत्यक्षविषयकत्वस्य भवतीत्याभ्युपेतत्वात् न
 प्रापत्वा नोक्तदृष्टमयांटावतिनह्यं न रूपे चोच्युतीति न्यायेन
 दार्शनिकमन्यमनसा त्यथा ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधिता यकु यस्या ।

किञ्च प्रमा अप्रामाद्युच्छिन्न्यादपि तावताऽपि प्रमाणा जायमा-
 नोयोऽयमप्रमोच्छेदः स किंस्यरूप इत्ययं भवता निर्देयं न च
 तन्निर्देयं तममे इत्यस्य कृदययोधितोऽपि ।

वस्तुतस्तु विरोधस्यैककालावच्छेदेन एकदेशावृत्तित्वलक्ष-
णतया विरोधित्वेन भानस्य च ज्ञानविरोधिताया तन्त्रतया विरो-
धिताऽवच्छेदकरूपेण भानं भवत्यपेक्षितम् अत एव प्रतियोग्युपलम्भ
इव साध्यव्यापकाभावोपलम्भे साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भे वा जाते-
ऽपि विरोधित्वेनाज्ञानदशाया न तस्य स्वविपरीतधीविरोधित्वं,
विरोधित्वं तु वस्तुतोऽविरोधिनेऽपि विरोधित्वेन भातस्य यथा
पापाणमयो न वह्निमानिति ज्ञानविशिष्टस्य पर्वतश्च पापाणमय
इति ज्ञानस्य पर्वतोवह्निमानिति धीविरोधित्वमेव च विरोधितायाः
सप्रकारकज्ञाननेयत्याग्निप्रकारक चरमवृत्त्यात्मक ज्ञान कथं विरु-
न्ध्याद् ब्रह्माज्ञानेन ।

किं च समानविषयकत्वमात्रेण विरोधित्वे घटवद् भूतल-
मिति धियं प्रति घटाभाववद् भूतलमिति निश्चयस्यैव घटभूत-
ल-सयोगाभावविषयक विशकलितमपि ज्ञान विरोधि स्यादिति
तद्भाषितरूपेण विरोधिताया घतव्यत्वात्तादृशरूपाधारचरमवृत्तेः
कीदृशी विरोधिता । यद्यपि घटोऽवृत्तिरिति धियं प्रति घटो घृति
रिति निश्चयस्यैव घटघानिति निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि विरो-
धिता दृष्टा तथाऽपि निष्कारकज्ञानस्य विरोधिताया अदृष्टत्वा-
ग्निप्रकारिका चरमा घृतिर्जगदुच्छिन्द्यादिति त्रिषु ते अलोकसा-
मान्यस्य बुद्धिविलसितम् । यदि तु तेजसस्तिमिरेणैव ज्ञानस्याप्यज्ञा-
नेन स्वाभाविको विरोध इति निष्कारक सद्यपि तदुद्यदेव ज्ञानमज्ञा-
नमपहन्यादिति न किञ्चिदेतदित्युच्यते तर्हि प्रकृते अज्ञानपदेन ज्ञाना-
भावे न विवक्ष्यते किन्तु ज्ञानविरोधि किञ्चिदनिर्वाच्य विपरीतज्ञानमेष
वाच्यमेष च तादृशविपरीतबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति शास्त्रजन्यज्ञानस्य
चरमवृत्त्यात्मकस्य अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धित्वेनेव विरोधिता ।

यत्तव्या न च तत्संभवति बाध्यस्येव ज्ञानस्य बाधकत्वेनाभिमतस्यापि
ज्ञानस्याविद्यात्मकदोषजन्यत्वस्यावश्यकत्वेन तस्याप्रतिबन्धकत्वात् ।

न च चरमवृत्तिधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानसामयीदोलंभ्यसंभावना-
ऽपि ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं मिथ्येत्यद्वैतबुद्धिद्वारभूततादृशज्ञानस्याद्वैत-
निश्चयनान्तरीयकतया अप्रामाण्यज्ञानसामय्याः सर्वदा सोलभ्यात् ।
अबाध्यार्थविषयकत्वाच्चरमवृत्तेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वप्रत्याशा-
ऽपि पुनर्दुःशयेव ।

ब्रह्मातिरिक्तसकलप्रपञ्चस्य दोषजन्यत्वेन ज्ञानमात्रस्याप्रा-
माण्यज्ञानास्कन्दिततया अबाध्यार्थविषयकत्वस्यैव दुर्बलत्वात् ।
किंच अबाध्यार्थविषयकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमप्रामाण्य-
ज्ञानानास्कन्दितत्वेन चाबाध्यार्थविषयकत्वमित्यन्योन्याश्रयोऽपि ।
किंच स्यहृपतो विद्यमानमबाध्यार्थविषयकत्वं नोपयुञ्जीतेति चरम-
वृत्तिरबाधितार्थविषयिणीत्याकारकज्ञानस्यैवोपयोगिता याच्या तत्र
चाबाध्यार्थविषयकत्वेनाबाध्यार्थविषयकत्वसाधने साध्याधिशेवः ।
चरमवृत्तिधर्मिकाबाध्यार्थविषयकत्वप्रकारकप्रत्यक्षं तु न संभवति
ज्ञानप्रत्यक्षस्य ज्ञानविषयीभूतार्थप्रत्यक्षपुरःसरतया चरमवृत्तेः पूर्वं
तादृशप्रत्यक्षसामयीसंप्रलने अधिष्ठानसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तौ चर-
मवृत्तेःस्यपमुदेसुमशस्यत्वात् । नापि प्रमाणान्तरेण तादृशज्ञान-
संभव इति कथं चरमवृत्तेर्जगद्बाधकत्वाभिधानम् । किंच ज्ञाना-
ज्ञानयोर्विरोधित्वे विरोधितायच्छेदकक्रुचो प्रमात्वस्य प्रविष्टतया
किं तत्प्रमात्वं चरमवृत्तापिति विधेयनीयं न च तद्गुणजन्यत्वं
बाध्यत्वेनाभिमतानामपि ज्ञानव्यक्तीनां व्ययद्वाराविसंवादेन गुण-
जन्यत्वस्यावश्यकत्वेन प्रतिबन्धकतापच्छेदके विशेषानिहृपत्वात् ।
नापि दोषजन्यत्वं पूर्वोक्तरीत्या चरमवृत्तेरपि दोषजन्यत्वात् ।

नाप्यनागन्तुकत्वागन्तुकत्वामपि दोषे विशेषे निर्धारयितुं पार्यते विशेषव्यवस्थापकज्ञानस्य स्वयमप्रामाणिकत्वेन व्यवस्थापकत्वानुपपत्तेः । अनागन्तुकाविद्यात्मकदोषस्यापि देहात्मबुद्धिजनकत्वेन ज्ञानाप्रामाण्यव्यवस्थापकताया आवश्यकत्वाच्च । नाप्यबाध्यार्थविषयकत्वं प्रमात्वं तथा सति लौकिकव्यवहारमाचोच्छेदप्रसङ्गात् । सर्वव्यवहाराणां लौकिकवैदिकानां भवन्मते दोषजन्यतया ज्ञानमात्रेऽनाश्वासप्रसङ्गेन तथा शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । अबाध्यार्थविषयकतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या दुर्बलत्वाच्च । नाप्यात्मविषयकत्वं तत् त्वन्मते ज्ञानमात्रस्यात्मविषयकत्वेन तस्याव्यावर्तकत्वात् । नापि शुद्धात्मविषयकत्वं प्रमात्वं वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञानमात्रस्यात्मस्वात्माद्यगाहितया शुद्धात्मविषयकतायाः कथमप्यसंभवात् । न च विकालाद्याध्यार्थविषयकत्वरूपमपि तत् तस्यासर्वत्रदुर्बिज्ञानत्वात् तस्मान्मनोरथमात्रमिदं ज्ञानदुर्बलानां चरमवृत्तेर्जगदुच्छेदकत्वाभिधानमिति किमु भूरि भाषितेन ।

यश्च घटादिविषयकोदासीनवृत्त्यपेक्षया ब्रह्मविषयिण्याश्चरमवृत्तेर्ब्रह्मविषयकत्वाविशेषेऽपि सायच्छिन्नचिद्विषयकत्व-निरवच्छिन्नचिद्विषयकत्वलक्षण एव विशेषस्तत एव च विशेषाद् घटादिविषयिण्यापि वृत्तिर्घटाद्यवच्छिन्नचिद्विषयिणी भवन्त्यपि घटादिकं नेत्सादयति तस्या अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काररूपत्वाभावात् । चरमा तु वृत्तिरधिष्ठानसाक्षात्काररूपत्वाज्जगदुन्मूलयन्त्येवोदयमासेदुपीति तस्याः सुघटमेव जगदुन्मूलनत्वमिति पक्षः सोऽसौ शाल्मलि*फलकल्प एव वक्ष्यमाणकल्पेषु कस्मिन्नपि कल्पे भवति आत्मषाणा-

* हेमर इति श्लोके प्रसिद्धं कर्म तस्य इत्यमरीय शोभनमिति इत्यनुध्या-
वर्षिणो भर्षावृत्तिमिच्छन्तः कतयतचञ्चुव्यापारा विद्यततुपडास्तत्र कने केवनें तूनमु
पनभ्य वन्धयमा भवन्ति तदुदित्यर्थः ।

सम्भवात् तथा हि चरमा वृत्तिर्जगदुत्साद्यात्मानं लेभे उत जगदुत्सा-
दयन्ती आत्मानमासेदुषी । आहोस्विदुत्पद्य जगद्वहनहेतुः । किं
या जगदुत्सादनस्वभावैव सेति वक्तव्यं, तत्र न प्रथमः चरमवृत्त्यु-
त्पत्तेः पूर्वं जगदुत्सादकारणासम्भवात् । तथाऽभ्युपगमे वा जग-
दन्तर्गतायाश्चरमवृत्तेरेवानुत्पादप्रसङ्गाद् भवताऽपि तथाऽनङ्गीका-
राच्च । नापि द्वितीयः कल्पः चरमज्ञानव्यक्तेर्जगदुत्सादनकार-
णत्वं ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधित्वादेव वक्तव्यं विरोधित्वं च समान-
विषयकत्वेन । न च तत्सम्भवि अज्ञानस्य शुद्धविषयकत्वाद्
ज्ञानस्य च स्वतः* प्रामाण्यवादिनां मीमांसकानां वैदान्तिकानां
च स्वावगाहिताया अप्यावश्यकत्वेन अज्ञानकार्यभूतस्यात्माव-
गाहित्वेन अज्ञानतत्कार्याविषयकज्ञानस्यैव च विरोधित्वेन तस्य
तथाभावाविरहात् । न ह्युत्पद्यमानं ज्ञानं विषयांशे परोक्षं भवदपि
स्यात्मनि परोक्षं तथा सति सर्वव्यवहारोपप्रवृत्तौ । यथोक्तं
धर्मकीर्तिनाऽपि अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति, युक्तं
चेतदन्यथा ज्ञानस्य स्यात्मनाऽनवभासत्वे जिज्ञासोः पुरुषस्य
जानामि न वेति संशयो न जानामीति विपर्ययो व्यतिरेकप्रमा
वोत्पद्येत न च तयोत्पद्यते । तस्मान्जिज्ञासितस्यातन्वृत्तज्ञानव्यति-
रेकप्रमाणमभासकूटेन व्याप्येन व्यापकसिद्धिरिति मुद्रया स्वव्यापकं
जिज्ञासितस्य प्रमितत्वं सिद्धयति । ज्ञानस्याप्रमितत्वे तु जिज्ञास-
मानस्य ज्ञानविषय संशय-विपर्यय-व्यतिरेकप्रमाः कथमिद्यं स्यजन-
कसामयीसंवलने नोत्पद्येरन् । तदवश्यमङ्गीकरणीयं ज्ञानस्य स्वप्र-

* स्वप्नादृक्कामपोषाद्यत्वनसकर्मस्य स्वतन्त्रमिति भावः ।

+ चरमवृत्तिसंभवः-चरमज्ञानव्यक्तिर्भ्रमवृत्तज्ञानकार्यं स्वरूपा अज्ञानतत्कार्याविव-
रणकज्ञानमेव च अज्ञानविरोधि न च चरमव्यक्तिसत्तयेति एतं कथं जगद्विराजत्कारणं
भवेदिति ।

काशत्वं तच्च स्वात्मनाऽनगभातत्ये कथं घटेन । न हि स्यात्मना-
ऽनगभातमपि अथ च स्वप्रकाशमिति सम्भवति । एवं च चरमा-
वृत्तिर्ब्रह्म विषयीकुर्वणा स्वात्मानमप्यवभासयतीति तस्याः स्यात्म-
काज्ञानकार्यविषयकत्वेन अज्ञानतत्कार्यविषयकत्वविरहे कथं जग-
द्वाधकता घटेतेति सुज्ञानं विज्ञानाम् ।

अज्ञानतत्कार्यविषयकज्ञानस्यापि विरोधित्वाङ्गीकारे तु
अहमज्ञं । अथ घट इत्यादिज्ञानानामपि जगद्वाधकताप्रसङ्ग इति
किमु भूरि भणितेन । “गतेन शुद्धं ब्रह्मेति विषयीकुर्वणा वृत्तिः ।
स्वस्येतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदयते । स्वस्याप्युपाधित्वाविशेषात् ।
एवं च नानुपहितस्य विषयता । वृत्त्युपरागोऽच सनयोपयुज्यते न तु
भास्यतया त्रिपदकोटिप्रवेशेने”ति भामतीकल्पतरुशुद्धकमपि निरस्ता
भवति, ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन विषयस्यैव स्वस्यापि प्रकाशनेन
चरमवृत्त्या ब्रह्मण इव घृतेरपि प्रकाशनेन अज्ञानकार्यवृत्तिविषय-
कतया ब्रह्माज्ञाननिरासकत्वासम्भवात् । यदि तु अज्ञानोपहितस्य
साक्षित्वेऽपि यथा नाज्ञानं साक्षिकोटी प्रविशति जडत्यात् किन्तु
साक्षात्करणीयकोटावेव । एवं वृत्त्युपहितस्य विषयत्वेऽपि घृतिर्न
विषयकोटी प्रविशति स्यस्याः स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किन्तु वृत्तिः
स्वयमविषयोऽपि चैतन्यस्य विषयता सम्पादयतीति न कश्चिद्व्योप
इत्युच्यते तर्हि ज्ञानं स्यात्मानं नाशभासयतीति तस्य स्वप्रकाश-
त्यध्याघातः न हि प्रकाशयत्यादितरा काचन घटविषयकज्ञानस्य
घटेऽपि विषयता । एवं च ज्ञानस्य प्रकाशनक्षणैव चेद्विषयता तर्हि
पूर्वोपदर्शितरीत्या प्रकाशनक्षणविषयतावता विषयेष्वथ ज्ञानेऽप्यव-
र्जनीयेति अज्ञानस्योपाध्यविषयकत्वेन शुद्धब्रह्मविषयकतया ज्ञानस्य
च स्यात्मकोपाधिविषयकत्वे भवति ब्रह्मविषयकत्वेनासमानविषय

कतया न कृप्रप्रतिषेधप्रतिषेधरूपभावसम्भवः । तस्याञ्जानाज्ञान-
योरुपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकत्वात्समानविषयकत्वं तेन
च ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्माज्ञाननाशकत्वमिति दुष्प्रत्यागामाचमनेपुण्य-
निबन्धनम् । यदि तु घटवद् भूतलमिति धियं प्रति घटाभाववद्
भूतलं कुड्यं चेत्यधिकाव*गाहिज्ञानं यथा निवर्तकं तथा ब्रह्माज्ञान-
स्य स्वात्मावगाहित्वेनाधिकावगाह्यपि ब्रह्मज्ञानं निवर्तकमिति
का क्षतिरित्युच्यते तदा सन् घट इत्यपि ज्ञानं जगन्निवर्तयेत्-
स्यापि सद्विषयकत्वेन ब्रह्मविषयकत्वात् । अत एव तु अज्ञान-
न-तत्कार्याविषयकमेव ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति निर्विशेषाद्वैतसि-
द्धान्तः । यदि पुन शब्दादव्यपरोक्षवादिना शक्यसमुत्पापरोक्ष-
धीरज्ञाननिवर्तिका शब्दबोधे च शब्दानुपस्थिताभाननियमेन
वृत्त्युपस्थापकपदविरहादृतिर्नाशमांसितुमर्हतीति रूपे तर्ह्यनभिन्नो
भवान् मीमांसकभणितानां स्वसिद्धान्तस्य चेत्येव चकव्यमस्माभि-
र्यतः प्रायो व्यवहारे मीमांसकनयानुवर्तिनो भवन्तस्ते च ज्ञानानां
स्वतःप्रामाण्यमामन्ति ततश्च ज्ञानज्ञानेन ज्ञानप्रामाण्यावगमनि-
यमात्प्रामाण्यस्य च ज्ञानज्ञाननेपत्यात् ज्ञानं विषयस्येव स्वात्म-
नोऽपि प्रकाशकमिति पदानुपस्थितस्यापि स्वस्य ज्ञानसामान्य-
सामध्येव भासितत्वात् पदानुपस्थितिरपेक्ष्यते तत्साधु समर्थितं
ज्ञानाज्ञानयोरसमानविषयकत्वात् निवर्त्यनिवर्तकभाव इति ।

कथंचिदपि समानविषयकत्वनिर्वाहे वा श्रुतिसमुत्थवाक्याद्यै-
बुद्धेरविद्यात्मकदोषप्रभवत्वात्प्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेन नाज्ञान-
निवर्तकत्वं, तत एव च न जगन्निवर्तकत्वमिति व्यक्तमेव ।

* यद्यप्यधिकावगाहित्वेन न प्रतिषेधकता तथाऽप्यधिकं तु न सत्त्वानिरिति
व्यापेनाधिकावगाहित्वेनाऽपि सदवगाहित्वात्प्रतिषेधकनेति भावः ।

उत्पद्यं चरमा घृतिर्जगद्गहनहेतुरिति .तृतीयकल्पोऽपि न युज्यते पूर्वोक्तदोषानुपज्ञात् । अक्षयमाणदूषणगणयासाञ्च तथा हि चरमा घृतिर्न निर्विशेषज्ञानस्वरूपा ब्रह्मस्वरूपविश्रान्तस्य तथाविधज्ञानस्याज्ञानावकाशप्रदस्य तेन विरोधासंभवादित्यसकृदुपपादितत्वात् । ज्ञानान्तरस्य निवर्तकत्वे तज्ज्ञानमपि ज्ञातृज्ञेयाद्यनुबन्धितया चिह्नपकमिति तदपि निवर्त्यान्तर्गममिति तन्निवर्तकं धाच्यं तन्निवर्तकमपि च ज्ञानं चिह्नपकमिति तस्यापि निवर्तकान्तरमित्यनवस्था । निवर्तकत्वेनाभिमतज्ञानस्य चिह्नपकत्वविरहे तु निर्विशेषज्ञानस्वरूपब्रह्मात्मन्येव पर्यवसानमित्यज्ञानाशयत्वेनाभिमतस्य ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमापतितं तच्चासकृदेवादूढुयाम । ब्रह्मातिरिक्तस्य कस्यचिदपि निर्विशेषस्वरूपत्वानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा निर्विशेषब्रह्मद्वयमुक्तं स्यादिति सर्वथा सिद्धान्तच्युतिरिति व्यक्तमेव ।

जगदुत्सादनस्वभावेव सां चरमा घृतिरिति चरमपक्षोऽपि पुनरयुक्तः । तथा हि जगदुत्सादनेन तस्यास्तत्स्वभायत्वं तत्स्वभावत्वेन च जगदुत्सादकारणत्वमिति परस्परान्ययात् । यद्यपि च चरमघृतेः स्वनाशे किमपि कारणं नेक्त भयतीति पदान्तरसमानमेव दूषणमिति कृतं पल्लवैः ।

यच्च द्वितीयकारणनिरपेक्षप्रतियोगिनः प्रतियोगिस्थोपादाननाशस्वरूपद्वयावच्छिन्नस्य स्वस्यैव स्वनाशकत्वामिधानं तत् पुनरत्यन्तसाहसिकतामात्रं तथा हि यादृशरूपद्वयावच्छिन्नस्य तस्य प्रतियोगिनेनाशकत्वं द्रुये तादृशरूपद्वये द्वित्वजनिकाऽपेक्षा बुद्धिर्द्वये द्वयत्वनिष्ठासिद्धिश्च कथं नश्यत् । न हीतरापेक्षात्रेद्वीनामिशाम्याश्वतुषेत्तणनाशस्य युक्तं यत्कुं तदानीं क्षणत्वनियामकोशाधीनामभावात् भावे वा तन्नाशकस्यैव पुनर्दोषाभ्यासात् । इदमत्र

विवेचनीयं जगद्वाधजनिकायास्वामग्रहज्ञानव्यक्तेः स्वयंप्रमपि कल्प-
 तत्वात्कल्पकदोषानुवृत्तिस्तत्काले आवश्यकी सोऽपि च दोषः
 कल्पितोऽथ तत्त्वल्परूपकोऽप्येत्यनवस्थितानन्तकल्पनाव्यासक्त-
 चेतसो मुख्यमानस्य जन्तोर्न ब्रह्मज्ञानोदयसंभवे ज्ञानानामयोगप-
 द्यात् । योगपद्याङ्गीकारे च कार्यकारणभावे यथासंभवी न हि चर-
 मग्रहज्ञानव्यक्तिस्तत्कल्पिका च व्यक्तिरेककालीनाऽथ कारणरूपा-
 ऽपीत्यनुमतः संभावयेदपि । एवं चरमज्ञानव्यक्तेर्दोषजन्यतया-
 ऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाऽज्ञाननियतकृत्यानुपपत्तिरपि । न हि
 दोषजन्यमप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमपि ज्ञानं स्वाधिपरीतज्ञानप्रतिबन्ध-
 कमिति युज्यते । यच्च दोषजन्यं ब्रह्मस्यरूपविश्रान्त ज्ञानं न तदज्ञा-
 नप्रथमक तस्याज्ञानभासकत्वेनाज्ञानाशकाशप्रदत्वात् । यथोक्तम् आ-
 श्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्ध्वभागचित्तिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसो हि
 पश्चिमेनाशयो भवति नापि गोचरः ॥ इति । यद्वि त्वागन्तुकदोषज-
 न्यत्यमप्रामाण्यप्रयोजकं ब्रह्मज्ञानव्यक्तिस्तु नागन्तुकदोषजन्या तस्या
 अविद्यात्मकस्यासुदोषजन्यत्वादित्युच्यते तर्हि देहात्मबुद्धिरपि
 प्रामाणिकी स्यात्तस्या अप्यनागन्तुकाविद्यात्मकदोषप्रभवत्वात् । किंच
 हृत्पादाननाशपदेन चरमवृत्तिजनकाज्ञानातिरिक्तोपादाननाश एव
 वक्तव्योऽन्यथा तु चरमवृत्तिजनकाज्ञाननाशे चरमवृत्तिरेव कथमुद्दि-
 यात् । ततश्च भायानामुद्यता सान्वयस्यभावेत्वाच्चरमवृत्तिकाले
 स्वजनकाविद्याया धियमाणत्वात्तन्नाशः केन कथं किंस्वरूपश्चेति
 वक्तव्यं न च तद्वक्तुं पारयसीति व्यक्तमेव तत्रतथास्माभिर्हृत्पादि-
 तम् । किंच पदार्थानां क्षणिकत्वनिराकरणायै स्वस्य स्वनाशकत्व-
 प्रमङ्गधारणायै च प्रतियोगिनः प्रतियोगित्वोपादाननाशत्वरूपद्वयाव-
 च्छिन्नस्य नाशकताऽभ्युपगता भवता एवं चोपादाननाशो ब्रह्मात्मा

षा ब्रह्मभिन्नात्मा वेति वक्तव्यं तत्रोपादाननाशस्य ब्रह्मात्मकत्वे
 वक्ता एव दोषाः । ब्रह्मभिन्नात्मत्वे ऽपि च ब्रह्मभिन्नात्मनस्तस्य
 प्रतियोगित्वस्योपादाननाशस्य च नाशः कथं केन कीदृशश्चेति
 पूर्ववदेव वक्तव्यं । न च तद्वक्तुं पारयसीति विवेचितमेव तत्रतत्र ।
 योऽपि धस्तुतस्तु अविद्यानिवृत्तेर्बृत्तिरूपतया न निवर्तकखण्डना-
 षकाशोऽतिनिवृत्तेरात्महृत्पतया न तज्जनकखण्डनावकाशोऽपीति
 सर्वमप्रदातमित्युपसंहारोऽद्वैतसिद्धिकृतां सोऽसौ पूर्वाक्तदोषानतिल-
 ह्वीति तत्र एवास्य निराकृतिः । तथा हि अविद्यानिवृत्तेर्बृत्तिरूपतया
 वृत्तिजनकसामग्री आत्ममनस्संयोगेन्द्रियमनःसंयोगविषयेन्द्रियसं-
 योगादिरूपा वृत्तिरूपाया अविद्यानिवृत्तेर्जेनिकेति तस्याः सौलभ्येन
 नाविद्यानिवर्तकखण्डनं लब्धावसरं वृत्तिनिवृत्तिश्चात्महृत्पेत्यात्मनः
 सिद्धरूपतया वृत्तिनिवृत्तिजनकखण्डनमप्ययुक्तमिति तान्पर्यपरि-
 शुद्धिः कर्तव्या तत्रेदमवधेयम् । भवत्वविद्यानिवृत्तिर्बृत्तिरूपा भवतु
 च सा पुनरात्महृत्पा वृत्तिनिवृत्तिः परं तु आत्महृत्पायां चरमवृ-
 त्तिनिवृत्तेः सर्वदेव विद्यमानायां चरमवृत्तिः कथमिव लब्धपदेति
 सावधानेन भवता समाधेयम् । न हि प्रतियोगिनाशेऽनुवर्तमाने
 प्रतियोगी स्पन्दितुमप्यर्हति इतरथा तु नाश एव च कीदृशो यत्
 स्मिन्ननुवर्तमानेऽपि प्रतियोगी यथापूर्वमवस्थितः ।

किंचाविद्यानिवृत्तिश्चेद् वृत्तिरूपा तर्हि वृत्तित्वादेव सा
 वृत्तिसामग्रीजन्येवेत्यवश्यमङ्गीकरणीयं वृत्तिसामग्री च पूर्वोक्तैव । एवं
 च यदेव नाशकं तदपि नाशयामिति तत्केनापसार्यताम् । अपसरण
 मेव वा तस्य तत् कीदृशमित्यादिपूर्वोदितदोषानतिवृत्तिरेषोऽपि
 कल्प इति स्वप्नमूहनीयाः सर्वेऽपि दोषा इति कृतधियां सुधियां
 परामर्शोऽयमविद्यान्तः सुगुरोरपीति शम् ।

तदेवं जगद्विघ्नकानुपपत्तेो निवृत्त्यनुपपत्तेो च सुव्यवस्थितायां जगदिदमनन्तपरिणामभागपि प्रतिक्षणमुपचयापचयलक्षणविलक्षणस्थभावमपि दैनन्दिनप्रलय-प्राकृतप्रलय-महाप्रलयेषु ध्वंसमानमपि स्वकारणमप्येति न त्वेकान्तत उत्सीदति अथवापूर्वमुत्पद्यते वा । मिथ्यावाद्यभिमतरीत्या बाध्यते वा कल्पनेकशरीरमसद्रूपमेव वा तस्माज्जगन्मिथ्यात्वानुमापकतया तैस्तेरल्पधिषणैर्वादिभिरभ्युहितानि हेत्वाभासमात्रोदाहरणस्यरूपानि अल्पज्ञानां धीधरैरानिन्यायप्रयोगस्यरूपानि कुशलानां धिनोदाय तद्वितरैषां तु बुद्धिसंयहाय सुसिद्धमायायादिग्रन्थेभ्य उद्धृत्य निराक्रियन्ते ।

तत्र चित्सुखा*कार्यास्तु अयं पट एतत्तन्तुनिग्रात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशित्वादितरांशियत् । अत्र तन्तुपदमुपादानपरं तेनोपादेयस्योपादाननिग्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वसिद्धिः । न च कार्यकारणयोरभेदेनाश्रयाश्रितत्वभाषासंभयात्सिद्धसाधनम् । कार्यस्यानाश्रितत्वेनान्याश्रितत्वेन चोपपत्तावयान्तरं चागह्नीयम् । कार्यकारणयोः सर्वथाऽभेदाङ्गीकारे कार्यकारणभाषासंभयात्कथमपि भेदोऽभ्युपेय इति सिद्धसाधनानघसरात् । नाप्ययान्तरं कार्यस्य पटादेर्गगनादेरिवावृत्तित्वविरहादन्याश्रितत्वस्यापि च प्रत्यक्षपराह-

* प्रधानमन्त्रिण्ड्रंष्टान्यापेनाद्वैतमंत्राये तर्ककुशलतया प्रसिद्धा चीपक्षित्सुखावाया इति ते एव प्रथमतो मुक्तिविषयाः ।

+ पटमात्रं पटोक्तत्वेतन्तुनिग्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधनेऽर्थात्तरता पटान्तरत्वेतन्तुनिग्रात्यविरहादिति पटतावच्छेदककुपो अर्थमित्येतदप्य पटोक्तराः । एतत्तन्तुनिग्रात्योन्वाभाषासंभयादितिप्रतियोगितायाः एतत्पटे परेवागह्नीकृतत्वात्सिद्धसाधनवारतायात्यन्ताभावपदम् । तन्तुनिग्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वोक्तावपि तन्तुकारमात्राण्येवैतन्तुनिग्रात्योन्वाभाषा विधेयित् । पटान्तरं एतत्पटाकारमात्रकतन्तुमिराद्ये एतत्तन्तुनिग्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यवर्तिण्या भावसिद्धिविषयेऽत्यमपीति वृत्तम् ।

तत्वात् । यतन्तन्वाश्रितः यट इति वा एवो विशेषणीय इति
नार्थान्तरम् ।

न चैतत्संयोगिनि पटान्तरेऽशित्वरूपहेतोः सत्वात् च चैत-
तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वविरहाद् व्यभिचार इति वाच्यं
तत्समवेतस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमभ्युपगतस्तत्संयोगिन-
स्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यावश्यमङ्गीकरणीयतया पक्षसमत्या-
त्यक्षे पक्षसमे च व्यभिचारस्य कथकसंप्रदायानुरोधेनानुद्भाव्य
त्वात् । साध्याभावनिश्चयवति हेतुसंदेहे हेतोर्निश्चये वा तस्य
दूषकत्वं न तु साध्यसंदेहवति पक्षे एवतानवच्छेदकधर्मवति
संदिग्धसाध्यके धर्मन्तरे वा तस्यानुमितौ प्राचीनमतसिद्धपक्ष-
तामुद्रयाऽनुकूल्यादिति तत्त्वम् । नाप्यध्याप्यवृत्तित्वेनार्थान्तरशङ्का
पट-तदभाषयोरेकाधिकरणवृत्तित्याभ्युपगमे विरोधकयाया अपि
जगत्युच्छेदप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु संयोग-तदभाषावपि नैकाधिक-
रणवृत्ती अवच्छेदकभेदेनैव तयोः समावेशाङ्गीकारात् ।

संयोग-तदभाषयोरेकाधिकरणव्याङ्गीकारे तु यतन्तन्तुत्वाप-
च्छिन्नवृत्तिकत्वमत्यन्ताभावविशेषण देयम् । यत्कालीनत्वविशेषण-
दानेन च पटोत्पत्तिपूर्वकालीनं तन्तुवृत्तिकपटाभाषयादाय नार्थान्त-
रम् । एवं च यत्कालावच्छेदेन यद्वेशावच्छेदेन येन रूपेण येन
सम्यन्धेन च यद्वस्तु यादिना संदिग्युच्यते तत्कालावच्छेदेन
तद्वेशावच्छेदेन तेन रूपेण तेन संवन्धेन च तस्य वस्तुनोऽभावो
मिथ्यावादिभिरभ्युपेयते इति तु पर्ययसन्नतत्वम् । न चैतादृशमिथ्या-
त्यसाधने इह तन्तुपु पट इति प्रत्यक्षबाधस्तस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वा-

दिप्रत्यक्षवदन्तात्त्विकतया विपरीतज्ञानजन्यत्वेन चाप्रामाण्यज्ञानास्क-
न्दिततयाऽबाधकत्वात् ।

व्यवहारस्य चातात्त्विकत्वेऽपि महमरीचिकागन्धर्वनगर
स्वाप्नप्रियाऽऽश्लेषतद्बुम्बनकटाक्षभूषेणदिवदेवोपपत्तेः ।

न हि सदित्येवोपभोगयोग्यमसतोऽपि तद्वदेष भोगहेतु-
त्वात् । श्रियन्ते हि मिथ्याभोगिदृष्टाः । भोगिदृष्टा अपि चाज्ञातत-
तत्वाः कदाचन नेपथ्यन्ते विप्रेषेत्यभिज्ञानामन्वयव्यतिरेको
स्तः । न चान्यासमवेतस्य पृथिमतोऽशित्वमेततन्तुसमवेतत्वं
यिनाऽनुपपन्नमिति हेतोर्विरुद्धतयाऽशित्वस्येततन्तुसमवेतत्वव्याप्य
तयाऽशित्वेन कथमेततन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्या-
त्वसिद्धिरिति वाच्यम् । एततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽप्ये-
ततन्तुसमवेतत्वस्य सत्त्वेनाशित्वस्य साध्येनाविरोधात् । न ह्येत-
तन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेततन्तुसमवेतत्वप्रयोजकं तथा
सति केषलान्वयिनो धर्मभावस्य चैतत्त्ववाच्यत्वादेरेततन्तुसमवेत-
त्वप्रसङ्गात् । किं त्वेतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वं वा सामयिसमव-
धानकालीनतत्तद्वस्तुस्वभावविशेषो वा पटस्य तन्तुसमवेतत्वे प्रयो-
जक इति पटस्येततन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तन्तुसमवे-
तत्वं न विरुद्धमिति न हेतोर्विरुद्धत्वशङ्काऽपि ।

अथायं पट एततन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाव-
यान् एततन्त्वारब्धत्वात् । व्यतिरेके पटान्तरवदिति सत्प्रतिपक्षः ।
एततन्तुवृत्तेनेऽपि पटस्येततन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमस्ती-
कुर्वतो वस्तुजाते एततन्तुवृत्तिकाभावप्रतियोगित्वमस्तीति तस्य
केवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या कथमेततन्तुवृत्तिकाभावप्रति-
योगित्वाभावसाधनमिति तु नाशङ्कनीयम् । एततन्तुनिष्ठात्यन्ता-

भावप्रतियोगित्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टानुमानेन एतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभासिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वासिद्धेः ।

अत्राभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वादित्युक्ते केवलान्वयिनि वाद्यत्वादेौ भेदप्रतियोगित्वेन अभावप्रतियोगित्वाभावप्रदवृत्तित्वेन हेतुसत्त्वेऽपि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यासत्वाद् व्यभिचारइति तद्धारणाय अभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वमपहाय संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वानुधावनं, तत्र यदि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वमात्रमुच्येत तदा अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वेन किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रसाधने सिद्धसाधनमिति संसर्गाभावर्यन्तानुधावनम् ।

घटादिवृत्तेराकाशात्यन्ताभावस्य संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वमपहादाकाशात्यन्ताभावस्य च केवलान्वयित्वेन किञ्चिन्निष्ठा*त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावाद् व्यभिचारस्तु न शङ्क्यः संसर्गाभावप्रतियोगित्वानधिकरणे केवलान्वयिनि चैवत्वादेौ आकाशात्यन्ताभावसत्त्वेन व्यभिचाराभावात् ।

यद्यं च पूर्वोक्त मित्यात्यसाधकस्यापनानुमानम् अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावात् एतत्तन्तवारब्धत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षितमिति चेन्न यत्तत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्तत्तन्तवारब्धत्वाभावात् इति व्यतिरेकव्याप्रावेत्तन्निष्ठाप्रामाणाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेन प्रतिरोधस्य हीनबलत्वात् । एतत्तन्तवारब्धत्वाभावात्प्रापकस्येतन्तुनिष्ठाप्रामाणाप्रतियोगित्वस्य पचायुतेः

* आकाशाभावाभावात्साधकस्यैवतदा तस्य चावृत्तित्वेन किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाव इति तात्पर्यम् ।

पक्षवृत्तितया संदिह्यमानैतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाव्यापक-
 त्वात् । एवं च अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशि
 त्वादिति स्थापनायामेतत्तन्तुनारब्धत्वमपि नोपाधिः । उपाधिव्य-
 त्तिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने एतन्निष्ठागभावाप्रतियोगित्वस्योपा-
 धित्वात्तद् द्युपाधिर्हेत्वाभासानामिष स्वयं दूषकः किन्तु दोषोत्पादक-
 तया दोषोत्पद्यने च सोपाधिकत्वात्तद् स दोषः । एवं चेह स्थापनानु-
 मानस्य निर्दोषतया सर्वप्रसिद्धिः । पूर्वोक्तरीत्या प्रतिरोधो ऽपि च
 हीनबल इति तेन सत्प्रतिपक्षत्वमप्यनाशङ्कनीयमिति घादिने-
 ऽभिमन्यन्ते ॥

सहस्रतन्तुकपटस्य तन्तुसहस्रारब्धस्यापि संयोगाव्याप्यवृत्ति-
 तावात्तदमते पटघटकादिमदशतन्त्ववच्छेदेन विद्यमानात्यन्ताभावप्र-
 तियोगित्वेऽपि एतन्तन्तुनारब्धत्वसत्त्वादेतत्तन्तुनारब्धत्वमेतत्तन्तुनि-
 ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावव्यभिचारीत्यपि हेतुरकिञ्चित्करः ।
 अत एव यथेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तथेतत्तन्तुनारब्ध-
 त्वमिति न साध्यव्यापकताग्रहोऽपि तथैव व्यभिचारादिति सर्वम-
 न्यदमिति स्वमतावेशवैश्यामाषाटभिमन्यन्ते ।

सदेतदनधिगतसर्कतत्वधीधर्षणं कुतर्काडम्बरिकौतुकमात्रं
 तथा हि अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशित्वादिति
 स्थापनानुमाने सिपाधियिषितं यदेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
 तदादि सामान्यतोऽपि विद्यते तदा सिद्धसाधनं जगत्सत्यत्ववादिनाऽपि
 पटे पटघटकेतत्तन्तुनिष्ठादोषीनसंयोगस्यरूपादिसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभ्युपगमात् । यदि तु एतत्तन्तुनिष्-
 समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते

तदा विरुद्धो हेतुर्न हि एतत्तन्त्वन्यासमवेतस्यांशित्वमेतन्तुसमवेतत्व
विना संभवति । नचेतन्तुपु पटः समवेदादपि भवेदपि चेततन्तु-
निगुसम* वायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यः
धिकूलकरणः संभावयेदपि । यद्यपि सामान्यत एतन्निगुत्यान्ताभावा-
प्रतियोगित्वमेतत्तन्तुसमवेतत्वप्रयोजकं माभूतस्य† वाच्यत्वादिहूपके-
वलान्वयिधर्मसाधारण्येन वाच्यत्वादीनामपि एतत्तन्तुसमवेतत्वापत्तेः

किं त्वेतन्निगुसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वमेतत्तन्तुसमवेतत्वप्रयोजकं, न च समवायेनेतत्तन्तु-
ष्यवृत्तेरेतत्तन्तुसमवेतत्वसंभवोऽन्यथा लोकव्यवहारोपप्रवप्रसङ्गात् ।
न हि षटार्थो पटमेतत्तन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनं जानीयादपि
व्याप्रियेतापि च तेष्वेव तन्तुष्विति वक्तुं शक्यते स्वक्रियाव्याहृति-
प्रसङ्गात् ।

यथाहुः तदेव ह्याशङ्कते यस्मिन्नाशङ्कमाने स्वक्रियाव्या-
घातो न भवतीति । यदि तु पटस्येतत्तन्तुसमवेतत्वेन एतत्तन्तुवृ-
त्तिकात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेतत्तन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
त्वेन चेतत्तन्तुसमवेतत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तिरिति नेतत्तन्तुसमवे-
तत्वे एतत्तन्तुवृत्तिकसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वं हेतुः किं त्वेतन्निगुप्रागभावप्रतियोगित्वादिकं किंचि-
दन्यदेवेत्युच्यते तदा एतन्निगुप्रागभावप्रतियोगित्वमेतत्पटे एव
नान्यचेति व्यपस्थायां किं कारणमित्येष पर्यनुयोगः साधसरो
भवति । एवं चेतत्तन्तुसमवेतत्वे एतन्निगुप्रागभावप्रतियोगित्वं हेतुः ।

* अत्र सुप्रकाशपठे कारणतापच्छेदकसंबन्धत्वेनाभिमतसंबन्धपरमिति चादि-
प्रतिवादिनोस्तदनङ्गीकारेति च किंचिच्छ्रुतमिति वृद्धम् ।

† सामान्यत एतद्विद्यात्वाभावाप्रतियोगित्वस्य ।

एतन्निष्प्रमाणभावप्रतियोगित्वे च एतन्तुसमवेतत्वमिति त्वन्मतेऽपि
 तदवस्यः परस्परशयः । यदि त्वेसन्निष्प्रमाणभावप्रतियोगित्वं पटस्य
 नैतन्तुसमवेतत्वप्रयोजकं किन्तु पटस्य स्वभावविशेषो, नापि पटे
 एतन्तुनिहृषितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेतन्तुसमवेतत्वं
 प्रमाणाभावेन समवायानङ्गीकारात् । किन्तु एतन्तुपादानकत्वं,
 ततश्च पट एतन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोग्यपि अद्याप्येतन्तु-
 पादानक इति मांशित्वहेतौ विरुद्धत्वशङ्कासंभवेऽपीत्युच्यते तदा
 एतन्तुपादानकत्वमप्येतन्तुसंबन्धं विना पटे नोपपन्नमिति
 एतन्तुपादानकस्य पटस्य एतन्तुसु संबन्धोऽवश्यमभ्युपेयः ।
 एवं च येन संबन्धविशेषेण तन्तुसु पटः संबन्धस्तेनैव संबन्धेन
 पटेऽशित्वव्यवहारोऽपि धक्तव्यस्तेनैव च संबन्धविशेषेण पुनस्तन्तुवृ-
 त्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य पटस्य मिथ्यात्वव्यवहारनिर्वा-
 हकमन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एवं चाशितानियामकसंबन्धेन तन्तुवृत्तिका-
 त्यन्ताभावप्रतियोगी चेत्यटस्तर्हि तस्यांशितेषामिदुः । न हि पटस्तत्र
 तेनैव संबन्धविशेषेण वर्तते न धर्तते चेत्युभयमवकल्पते अद्याप्यवृत्ति-
 पदार्थानिरिक्तस्थले भावाभावसमावेशस्यानुन्मतेऽङ्गीकर्तुं मशक्यत्वात्
 अशितायां तदुपादानकत्वहृषतायास्त्वयाऽप्यङ्गीकृतत्वात्तदुपादान-
 कत्वस्य च तदुपादानसंबन्धनान्तरीयकतया उपादेयस्योपादानसं-
 सर्गताऽऽवश्यकीति कथं तदुपादानसंबन्धं सदप्युपादेयमुपादाननि-
 ष्टेऽपादानतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियो-
 गीति संभाव्येत । यदि तूपादानोपादेययोः कल्पिततादात्म्यादिः

* अस्मात्तिरिक्तवस्तुनास्य नित्यत्वानङ्गीकारेण नित्यत्वपटितसमवायानभ्यु-
 पेय इति भावः ।

+ अस्मिन्पटस्य अनकाले असंबन्धत्वाविशेषात् सद्ये संबन्धं कल्पेतेत्यवस्थाप्रसङ्ग
 इति भावः ।

संबन्ध इत्युपादानसंपृष्टं सदप्युपादेयमुपादाननिष्ठात्यन्ताभावस्य
 वस्तुतः प्रतियोगीति किमयुक्तमित्युच्यते तदा संबन्धस्य काल्प-
 निकतामप्रसाध्य संबन्धस्य कान्पनिकत्वं कथमिति कथय । यदि तु
 काल्पनिकत्वाकाल्पनिकत्वोदासीन्येन उपादेयमुत्पद्यमानमुपादानसं-
 बद्धमुत्पद्यते इत्येव नियमो रक्षणीयस्तथा चोपादानोपादेयसंबन्धे
 काल्पनिकत्वस्यैव अकाल्पनिकत्वस्याप्यनपेक्षणीयतया संबद्धता-
 मात्रेण कार्यकारणभाषनिर्वाहे मिथ्यात्वानुमानैः श्रुति-तदनुकूल-
 तर्कैश्च संबन्धोऽयं सिद्धुन् काल्पनिक एव पर्यवसास्यति । न
 चैतावता अकाल्पनिकत्वेन कार्यकारणभाषमाद्वियामहे । यथोक्तं
 खण्डनकारैरपरचैतत्सजातीयविषये । पूर्वसंबन्धनियमे हेतुत्वे
 तुल्य एव नौ । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथेति । एवं
 च मिथ्यात्वानुमानात्पूर्वमकाल्पनिकत्वस्यैव काल्पनिकत्वस्याप्य-
 समर्थनीयतया अकाल्पनिकसंबन्धेन यमर्थे त्वं साधयसि तमेवायं
 काल्पनिकत्वाकाल्पनिकत्वोदासीन्येन समर्थयामहे इत्यकिचिद्विदं
 मानोरथिक्यादिनिषेधमिति प्रविश्याभिधत्से तर्हि काल्पनिकः
 संसर्ग इति ब्रुवाणोभयान् संसर्गस्य दोषजन्यकल्पनैकशरीरत्वमभि-
 मन्यते उत दोषजन्यकल्पनाशरीरत्वमिति भणतु तत्र प्रथमे
 कल्पनाया दोषजन्यत्वे शाश्वतिकत्वेन संसर्गस्य नित्यत्वप्रसङ्ग
 इति वृद्धिमिच्छतो मूलहानिन्यायनिपातः । दोषजन्यत्वे तु स
 दोषः कान्पनिकोऽथ अकान्पनिक इति विवेचनीयं, तत्र काल्पनि-
 कत्वेऽनयस्याप्रसङ्गो व्यक्त एव । न चेयमनयस्या न मूलव्यतिकरीति
 नानघोषहेति धाद्यम् अथविधानयस्याया मूलव्यतिकारित्वेनानयं-
 सहसहेतुतया दोषतायाः पूर्वमेशस्माभिः सम्यगुपपादितत्यात्
 कल्पनाजनकदोषस्याकान्पनिकत्वे तु सर्वथाऽद्वयधादभङ्ग इति

नाविधि*कसंबन्धांशितां व्यवस्थाप्य यस्तुत उपादेयस्योपादाननिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनुमाय जगन्मिथ्यात्वसाधने प्रभवसीति परी-
क्षका एवेह साक्षिणः । किंच भाषाभाषो यदि न विशुध्येतां तर्हि
पटस्य तन्तुवृत्तिकृत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि न किंचित् क्षुण्णमिति
किं तेन ते साधितं स्यादिति त्वमपि ज्ञातुं प्रारयसि । इत्यंशि-
त्वरूपे हेतुर्विहृद्देऽयथा †स्वयमसिद्ध इति न पाणिपिधानम् ।

यच्च अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावधान्
एतत्तन्त्वारब्धत्वादिति हेतौ व्यतिरेके एतन्निष्ठागभाषाप्रतियोगि-
त्वमुपाधिरिति प्रकृतहेतौर्नैर्बल्येन स्थापनानुमानं न सत्प्रतिपक्षितं
नापि स्थापनानुमाने एतत्तन्त्वनारब्धत्वमुपाधिः । उपाधिव्यतिरेकेण
साध्यव्यतिरेकसाधने एतन्निष्ठागभाषाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेन त-
स्यादूषकत्वादित्यभिहितं तदपि मन्दधियां चक्षुर्धूलिनिक्षेपमात्रं
तथा हि प्रागभाषस्येतन्निष्ठत्वे हि एतन्निष्ठागभाषाप्रतियोगित्व
मुपाधिरिति वाच्यं न चैतत्संभवति अयं प्रागभाष एतन्निष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगी प्रागभावत्वात्प्रागभाषान्तरवदिति त्वदुक्तरीत्येष
एतत्प्रागभावस्येतन्निष्ठत्वविरहेण एतन्निष्ठागभाषाप्रतियोगित्वस्यो-
पाधित्वाभिधानानुपपत्तेः । किंच सिद्धान्ते प्रागभाषानङ्गीकारेण
एतन्निष्ठागभाषाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वाभिधानं नान्यतरासिद्धं कि-
न्तुंभयवाद्यसिद्धमिति तदुपाध्यभिधानं परमहासास्पदं ‡ विदुषाम् ।
एवं च अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठापादानतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रति-

* अत्रत्यो विशेषस्तु चेदान्तसिद्धान्तमुक्ताश्लोकतां मतनिराकरणमसरे
भिंधास्यते ।

† हेत्यसिद्धिर्वाधेयान्तरस्यावर्णभाष इति भावः ।

‡ एतद्विच्छिन्नताप्रतियोगित्वं च यथा प्रकृतं नैवाधिपत्तया स्वयमुद्भूतां वि-
चक्षणाः ।

घर्तकविशेषज्ञानवच्छिन्नतया एवेतरतुल्यताऽपीति मादृशमिदं सुनि-
 गूढं सुरक्षितमुपाध्युद्भावनवर्त्मं तिसर्वबोद्यानवतारः । अस्ति यचेत-
 तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तचेततन्तुसंसृष्टत्वाभावः । यचेत-
 त्तुसंसृष्टत्वाभावस्तचेततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्युभयतो
 व्याप्तिग्रहात् साध्योपाध्योः समव्याप्तिः । ततश्चायं पट एततन्तुनिष्ठा-
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावश्चान् एततन्तुसंसृष्टत्वादित्युपाध्यभावेन
 साध्यव्यतिरेकोन्नयनाच्च स्यापनानुमानप्रसरसंभवः । एततन्तुसंसृष्टत्वं
 यद्येततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावव्यभिचारि स्यात्तर्हि एत-
 तन्तुजन्यमेव न स्यादित्यनुकूलतर्कयतार इति न व्यभिचारित्वयद्वा-
 ऽपि । एततन्तुसंसर्गे तु एततन्तुजन्यत्वे एततन्तुसंसर्गे यद्येततन्त्वस-
 मवहितानजन्यत्वे सत्येतन्तुसमवहितानजन्यः स्यादनुत्पन्न एव स्यादि-
 त्यनुकूलतर्कः सहाय इति किमेतेन तर्कचित्सु पृथा घाग्विज्ञापनेन ।

अथ पट एततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अशित्यादिति
 मिथ्याधादिनां स्यापनानुमाने तु नानुकूलतर्कयतार इति कौदृशं
 हेतोरव्यभिचारित्वमिति परिशीलितशास्त्रकार एव जानन्तु ।
 मिथ्यात्वबोधकागमात्मकानुकूलतर्कसाहाय्यसंभाषनं तु गगनशि-
 रःस्फोटनादितमेव अनुमानधलाटागमस्य तद्यार्थरूपने तथाऽऽ-
 गमार्थकथनेन चानुमानावतार इति परम्पराश्रयात् । यदि त्वनु-
 माननेरपेक्षेण सात्पर्यनिर्णायकलिङ्गपटकानुपदलध्वजन्मने मिथ्या-
 त्वबोधस्य चानुमानादापेक्षेति श्रूये दन्त तर्हि प्रत्यक्षादिसकलप्रमा-
 यिसुद्वेष्यं सात्पर्यनिर्णायकलिङ्गावतार एव कथं भवितेति । परिशी-
 लयतु भवानपि तदस्यतयेति श्रुतः ।

विशेषपरवाच्यः श्रुतिप्रचनार्थविशेषनामां निरूपणीय इति
 विरमामो विस्तरभणत् ।

यदप्येतत्तन्तूपादानकान्यत्वस्य यच्चैतत्तन्तूनिष्ठात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वं तच्चैतत्तन्त्वारब्धत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्रावुपाधित्वेनो-
द्गाहनं तेन च अयं पट एतत्तन्तूनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वा-
भावाभावान् एतत्तन्तूपादानकान्यत्वाभावादित्युपाध्यभावेन सा-
ध्याभावानुमानं ततश्च पटादेः सत्यत्वानुमाननिरसनं तदेतदपि
बालव्यामोहनमात्रम् । अत्रैतत्पटभिन्नत्वस्योपाधित्वेन निरुक्तेऽप्युपाध्य-
भावेन साध्याभावानुमानासंभवात् । स्थापनानुमाने एतत्तन्तुसंस्तु-
ष्टत्वाभावस्योपाधित्वेन तस्य पटादेर्मिथ्यात्वासाधकत्वाच्च ।

किंच न तावदुपाध्यभावमात्रेण साध्याभावानुमानसंभवे न
यावदुपाध्यभावेऽनुपाधिकत्वादिनिर्णयो हेत्वाभासस्याद्यनुपसृष्टताप-
हो वा प्रकृते च एतत्तन्तूपादानकान्यत्वाभावस्यैतत्तन्तूपादानकत्वरूप-
तया एतत्तन्तूपादानकत्वेन एतत्तन्तूनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभा-
वाभावरूपस्यैतत्तन्तूनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य साधने हेतौ व्यर्थ-
विशेषणघटितत्वमप्यावश्यकं तथा हि यस्य मते अयं पटोऽपि एतत्त-
न्तूनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी तन्मते एतत्तन्तूनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वस्य केवलान्वयितया तत्साधने तन्तूपादानकत्वमात्रस्य हेतुत्वसं-
भवेऽधिकस्य वैयर्थ्यं न च तन्तूपादानकान्यत्वमात्रमुपाधिः एतत्त-
न्त्वारब्धत्वाभाववति पटान्तरे तन्तूपादानकत्वसत्त्वेन तन्तूपादान-
कान्यत्वरूपोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । नाप्येतदुपादानकान्यत्वम-
प्युपाधिरुपाध्यभावेन साध्याभावानुमाने उपादानत्वातिरिक्तभागस्य
वैयर्थ्यात् । एतन्निष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वमप्युपाध्यभावेन सा-
ध्याभावोन्नयने व्यर्थविशेषणत्वादेव निरसनीयमिति तर्ककुशलानां वि-
नादः । तस्मादमीषां केषांचिदकुशलानामेतत्तन्तूपादानकान्यत्वस्यो-
पाधित्वोद्गाहनमवहुश्रुतानां प्रतारणमात्रमिति सुस्पष्टं निरूपकाणाम् ।

घर्तकविशेषणानघच्छिन्नतया पक्षेतरतुल्यताऽपीति मादृशमिदं मुनि-
 गूढं सुरचितमुपाध्युद्भावनवर्त्मं तिसर्वचोद्यानवतारः । अस्ति यश्चेत-
 तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तश्चेततन्तुसंसृष्टत्वाभावः । यश्चेत-
 तन्तुसंसृष्टत्वाभावस्तश्चेततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्युभयतो
 व्याप्तिग्रहात् साध्योपाध्योः समव्याप्तिः । तत्रश्चायं पट एततन्तुनिष्ठा-
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावश्चान् एततन्तुसंसृष्टत्वादित्युपाध्यभावेन
 साध्यव्यतिरेकोन्नयनात् स्यापनानुमानप्रसरसंभवः । एततन्तुसंसृष्टत्वं
 यद्येततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाषव्यभिचारि स्यात्तर्हि एत-
 तन्तुजन्यमेव न स्यादित्यनुकूलतर्कवतार इति न व्यभिचारित्वशङ्का-
 ऽपि । एततन्तुसंसर्गं तु एततन्तुजन्यत्वे एततन्तुसंसर्गो यद्येततन्त्यस-
 मव्यहिताजन्यत्वे सत्येतन्तुसमव्यहिताजन्यः स्यादनुत्पन्न एव स्यादि-
 त्यनुकूलतर्कः सहाय इति किमेतेन तर्कवित्सु पृथा धाग्यिलापनेन ।

अथ पट एततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अशित्वादिति
 मिथ्यापादिनां स्यापनानुमाने तु नानुकूलतर्कवतार इति कीदृशं
 हेतोरव्यभिचारित्वमिति परिशीलितशास्त्रमारा एव जानन्तु ।
 मिथ्यात्वबोधकागमात्मकानुकूलतर्कसाहाय्यसंभाषने तु गगनशि-
 रःस्फोटनावितमेव अनुमानबलादागमस्य तद्यार्थकथने तथाऽऽ-
 गमार्थकथनेन चानुमानावतार इति परस्परश्रयात् । यदि त्वनु-
 माननेरपेक्षेण तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गपटकानुपदलब्धजन्यमेव मिथ्या-
 त्वबोधस्य नानुमानाद्यपेक्षेति ध्रुवे घना तर्हि प्रत्यक्षादिमकलप्रमाण-
 विरुद्धेऽर्थे तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गापतार एव कथं भवितेति । परिशी-
 लयतु भवानपि तटस्यतयेति ध्रुमः ।

विशेषशब्दात्तस्यः श्रुतिवचनाद्यर्थविधेचनायां निरूपणीय इति
 विरमामो विस्तम्भेणात् ।

इयं पक्षी न भवति स्त्रीत्वात् स्त्यन्तरवदित्यनुमिमानस्य लोकद्व-
योच्छेद इति किन्तु इतोऽधिकं कष्टकरं शिष्टानाम् । यदि तु मन्त्र-
करणकसंस्कारधिरहान्नोदासीनयोपिदन्तरे पक्षीत्वव्यवहारापादन
संभवो, नापि परिणीतायां पक्षीत्वव्यवहारानापादनसंभवो वेषाहि-
कमन्त्रेरेव तस्योत्पाद्यमानत्वादित्युच्यते तर्हि प्रत्यक्षत एवेतत्तन्तु-
पादानकोऽयं पट इति पटान्तराणामेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वेऽपि न तद्दृष्टान्तावष्टम्भेन एतत्पटस्याप्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वसाधनमित्यपि तुल्यमेव ।

एवं च पटान्तरस्य यदेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न
तदंशित्वेन किं त्वनेतदं*शित्वेन अनेतदंशित्वस्य चैतस्मिन् पटेऽ
सत्त्वादेव नैतत्पटे एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यसि-
द्धिरित्यतिस्वच्छमच्छधियामित्यशित्वेनैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वसाधने साधु ते पुण्यरूपस्याद्वयनयनैपुण्यनाटनम् ॥

इदमच हृदयम् । सामान्यतोऽशित्वस्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारे एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वस्य ज्ञानेच्छादिसाधारण्यादंशित्वस्य च तदुपादानकत्वरू-
पस्य ज्ञानेच्छादिव्यावृत्ततया न तत्साधारणमंशित्वमिति ज्ञाने-
च्छादिषुन्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य किंविदन्यदेव प्रयो-
जकमास्येयमन्यथ चान्यदेवेति परमगौरवमित्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ता-

* भवति ज्ञानेतदंशित्वं निष्कृतप्रयोजकतायदिति तस्य पक्षेऽसत्त्वाच साध्य
सिद्धिरिति भावः ।

† सर्वसाधारणं ब्रह्मभित्तत्वं तु नाशित्वं तथा सति ज्ञानेच्छादिसपक्षेऽपि
इतराशीवेति दृष्टान्तासामञ्जस्यात् ।

कथंचिद् दृष्टान्तयोजनेऽपि वा ब्रह्मभित्तत्वेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वप्रयोजकत्वमसिद्धं न हि ब्रह्मभित्तमित्येव तथेति वाद्यङ्गीकरोति । अङ्गीकारित-
व्यं वा पूर्वमित्यादि बोध्यम् ।

यथा चात्र प्रत्यनुमाने एतन्निष्ठागभाषाप्रतियोगित्वं नोपा-
धिस्तथाऽत्र स्वावसरे साधूपपादितमिति सर्वं चतुरस्रम् ।

अयमेततन्तुनिष्ठत्वेनाभिमतोऽत्यन्ताभाष एततन्त्ववृत्तिः
अभाषत्वात् सताऽभाषवदित्यनुमानेन एततन्तुनिष्ठाभावे एतत-
न्त्ववृत्तित्वसाधनेन बाधितमपि स्थापनानुमान, न ह्येततन्तुनिष्ठा-
भावे एततन्त्ववृत्तित्वज्ञानकाले पटे एततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वाभाषज्ञानकाल इव एततन्तुनिष्ठत्वेनाभिमताभावे एततन्त्ववृ-
त्तित्वज्ञानकालेऽपि एततन्तुनिष्ठात्यन्ताभाषप्रतियोगित्वधीरुत्पत्तुम-
र्हति । न चानिर्घचनशादिनेो मम तदपि समतमिति वक्तुं शक्योपि
निरुक्तानुमानेन स्थापनानुमानविषयापहारे स्थापनानुमानानुत्थानेन
पटमिथ्यात्वासिद्ध्या प्रतिज्ञोपरोधात् । यत्र च भ्रष्टदुपदर्शितगुणादि-
मिथ्यात्वानुमानेष्वपि सर्वेषु पूर्वोपदर्शितरीत्येषु विषयापहारस्य सुद-
र्शतया निरुक्तेषुविधिमिथ्यात्वानुमानमात्रमुच्छिन्नमिति कस्य जयो
व्ययतिष्ठतामिति सन्ति सन्त यत्र साविणः ।

किंचैव सति अय हेतुरेतत्पक्षनिष्ठात्यन्ताभाषप्रतियोगी
हेतुस्याद्वैत्यन्तरपदिति स्वश्याघातकस्याज्जात्युत्तरमपीति सुमूल्य
धिपणिकगम्यम् ।

किञ्चाय पट एततन्तुनिष्ठात्यन्ताभाषप्रतियोगी अंशित्यादि-
त्यचागित्वरूपो हेतुर* प्रयोजकः । न ह्यंशीत्येषु म्योपादाननिष्ठात्यन्ता-
भाषप्रतियोगी । उदासीनाश्रयन्तराणां तु एतत्पटोपादाननिष्ठात्यन्ताभा-
षप्रतियोगित्वमुचितम्, औदासीन्यादेव । न हि स्त्रीत्येषु भाषा म्यसा-
देरपि स्त्रीत्वादितरथा तु म्यसा भाषा भवति स्त्रीत्वात् परिणीतायत् ।

* प्रयोजकत्वं च न म्यनाधिपतेषुनेस्त्वस्मिन् सत्यभ्रतस्तेन विनापि भ्र-
तस्त्वप्रयोजकत्वादिति भवति ।

मेयुने ॥ इति स्मृत्या उद्वाह्यायामेव कन्यकायां वैवाहिकमन्त्रे लौकिका
 लौकिकपत्नीभावसमुत्पत्त्या स्वसरि नानुमानशतेनापि दुर्बलेन पत्नीभा-
 वोऽनुमातु शक्यः । शास्त्रेण तदीयविषयापहारात् । प्रकृते तु व्यव-
 हारौपयिकं यदेतत्तन्तुनिष्ठत्वं पटे न तद् द्विष्यः । यच्च द्विष्यः
 पारमार्थिकमेतत्तन्तुवृत्तित्वं न तद्व्यवहारेऽपेक्ष्यते प्रतीयमानस्य
 तात्कालिकस्यैव व्यशङ्क्यमाणत्वात्तस्य चानुमानेनानपाकरणीय-
 त्वात् । अत्र एव तु । पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।
 विरोधादुपजीव्येन न बिभेति कदाचनेति खण्डनकृतां सगर्वमा-
 स्फालनमिति ब्रूये आस्ताहिं युक्तिमार्गानभिन्नः परमसंकीर्णधीः
 प्राक्षंमन्यमना इत्येव प्रतिपन्नोऽसि तथा हि पारमार्थिकमद्वैतमनु-
 मित्सते। भवतोबाध-सत्प्रतिपत्तासिद्विव्यभिचारादिदोषा व्यवहार-
 माचं निघ्नन्तोऽकिञ्चित्करा इति तत्रतत्रानुमाने किं तदपाकरणमहो-
 द्यमेन । न हि विभिन्नविषयकत्वे विरोधसभावनाऽपि । एव च बाधा-
 दयोऽवतीर्णा निर्विघ्नं लौकिकव्यवहारं निघ्नन्तु नाम न तु ते पार-
 यिष्यन्ति पटादेः पारमार्थिकैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाषप्रतियोगित्वानु-
 मित्वाधिति तदुद्वासनप्रयत्ने अर्थान्तरप्रसङ्ग इति निगृहीतो भवन् ।

किञ्च तथा सत्युत्पत्तिकालावच्छिन्ना घटे। गुणवान्
 पृथिवीत्वादित्यादौ बाधोऽवतीर्णो घटस्य व्यावहारिकं गुणवत्त्व
 बाधमानोऽपि न तत्पारमार्थिकता विहन्तुमलमिति घटे पारमा-
 र्थिकगन्धसाधने महदनिष्टं तथापद्येत । यदि तु हेतवः पारमार्थि-
 कत्वसाधने न पर्याया इति ब्रूये हन्त तर्हि पटे एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाष-
 प्रतियोगित्वमपि तथामित्त पारमार्थिकं हेतवः कथं साधयेयुरिति
 समानं, यदि तु मिथ्यात्वबोधकश्रुत्यादिवलोपेत मिथ्यात्वानुमान
 लौकिकव्यावहारिकं घटं सहमानमपि पारमार्थिकं न सहते इति तत्र

भाष्यप्रतियोगित्यप्रयोजकं लाघवसकानुपहादनेतदंशित्वं याचं तच्च
 घानेच्छादिसाधारणमिति अनेतदंशित्वस्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाष-
 प्रयोजकत्वाभ्युपगमे अनेतदंशिताया एतत्पटेऽसत्यात्पटान्तरे घाने
 छादो च साध्ययति सर्वत्र सत्यान्नेतत्पटस्येतत्तन्तुनिष्ठात्य
 न्ताभाष्यप्रतियोगित्वसिद्धिरिति स्यमिह बहूहनोयं विद्यानामिति
 किं बहुना याचां विसर्गेण ।

यदि* तु पटे प्रात्यक्षिकव्यवहाराधिसंघादेन प्रसञ्जितं यद्
 व्यावहारिकमेतत्तन्तुयुक्तित्वं तन्नापनेद्यतेऽनेनानुमानेन किन्तु व्यव-
 हारानौपयिकं पारमार्थिकमेतत्तन्तुयुक्तित्वमत एव तु इतरांशिनो-
 दृष्टान्ततया निदर्शनं, न हि पटत्याश्रये अनेतत्पटे कटाऽप्येतत्तन्तुयु-
 क्तित्वं, नासीदस्ति भविष्यतीति चेकालिकात्यन्ताभाष्य तत्र सत्त्वादेधं
 च दृष्टान्त इव दार्ष्टान्तिके एतत्पटेऽपि एतत्तन्तुनिष्ठाभावोऽनुमित्सितो
 न व्यावहारिकः किन्तु पारमार्थिक इति क्व नु दोषशङ्काप्रसङ्गेऽपि ।
 पत्नी-स्वप्नादिव्यवहारस्थले तु पत्नीत्वस्वसृत्थयोस्तभयोरपि व्यावहा-
 रिकतया समानसनाकत्वेन स्वस्वविषयेऽन्यकाशतया बन्धवत्त्वेन च
 स्वसा भार्या भवति स्त्रीत्वात्परिणीतावदिति नाद्याध्यानुमानप्रसरसं-
 भयो येनैधं वयमुपालभ्येमहि अविद्याधिलासलालसेन द्वैतिना देवा-
 नाम्निषेण । अत एव तु नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वाज्जीवच्छ्रो-
 त्रियकरवदित्यादौ मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं ह्यशुचि स्मृतम् । नारं
 सृष्ट्वास्थि सखेहं सचेलो जनमाविशेत् । इति स्मृत्या नरशिरःकपाला-
 शुचित्वसमर्पणेन मृतशिरःशौचानुमानवाधवत्प्रकृते असपिण्डा च
 या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रयस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि

* धादिति सर्वथा निराकृतेऽपि स्त्रीवत्कर्तृकार्कश्यमुसूचयिषया पुनर्धातुभूमि
 मारुचयति 'यदि त्विति' ।

च कतिपयतन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगी भवन्नपि न तावतन्तुवृत्तिकाभावप्रतियोगीति कथं हेतोर्व्यभिचारित्वं ततश्च यथा शको न द्वाविति प्रतीत्या प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेदसत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छेदेन न द्वित्वावच्छिन्नभेदस्तथा प्रकृतेऽपीति स्पष्टमदुष्टत्वं हेतोः ।

एतन्निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपोपाध्यादिदोषस्तु पूर्वमेव परासित इति निष्कण्टकः पन्थाः ॥

एवमेव तु समवायसंबन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभाव एततन्तुनिष्ठः एतत्पटप्रतियोगिकाभावत्यासंयोगसंबन्धावच्छिन्नैतत्पटप्रतियोगिकाभाववदिति वादि*नामसमीक्ष्याभिधानमपि प्रत्युच्यते । तथा हि सामान्यत एततन्तुनिष्ठत्वसाधने सिद्धसाधनं वादिनाऽपि एततन्तो कालिकसंबन्धेन समवायसंबन्धावच्छिन्नैतत्पटप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमात् । स्वरूपेणैततन्तुवृत्तित्वसाधने तु समवायसंबन्धावच्छिन्नैतत्पटप्रतियोगिकाभावस्येततन्तो स्वरूपेण वृत्तित्वासत्त्वाद् बाधः । न हि त्वयापि एततन्तो षट्समवायिनि व्यावहारिकः समवायसंबन्धावच्छिन्नैतत्पटात्यन्ताभावोऽभ्युपेयते । तथा सति व्यवहारसङ्करप्रसङ्गात् । अभ्युपेयते तु पारमार्थिकः समवायसंबन्धावच्छिन्नैतत्पटप्रतियोगिकाभाव एततन्तो स तु पारमार्थिको ब्रह्मस्वरूपविशान्त इति न तस्य स्वरूपेण साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनैततन्तुवृत्तित्वं न हि ब्रह्मापि निर्विशेषं क्वचिदपि केनापि संबन्धेन वृत्तिमत् । तथा सति तस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । यदि तु कल्पितरूपेण मिथ्यात्वघटकाभावस्य स्वरूपेण वृत्तिमत्वमुच्यते हन्त तर्हि कल्पितरूपेण प्रतियोगितदभावरैकच वृत्तित्वामिच्छन् कथं सगन्साङ्कर्याय प्रयतसे । न हि प्रतियोगितदभावे उभावपि

पारमार्थिकाभावप्रतियोगित्वसिद्धाद्यपि प्रकृते पारमार्थिकगन्धे प्रमा-
णानवसारात् श्रुत्यादिधिरोधाच्च पारमार्थिको गन्धो न साध्यितुं
शक्यते इत्यवधाय वदसि हन्त तर्हि श्रुतीनामद्वैततात्पर्यकत्वादानु-
मानस्य पारिशेष्यादतात्त्विकार्थबोधकत्वं गन्धाद्यनुमितिस्थले,
तात्त्विकार्थबोधकत्वं च जगन्मिथ्यात्वानुमिताविति विवेकः । मिथ्या-
त्वानुमानसहकारेण च श्रुतेरद्वैततात्पर्यकत्वमित्यन्योन्याश्रय एव ।

एतेन “आपाततो यदिदमद्रूपधादिनीनामद्वैतमाकलित-
मर्थतया श्रुतीनाम् । तत्स्वप्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा निष्पीडिता-
दहह निर्वहते विचारादित्यभिदधतः खण्डनकृतोऽपि परास्ताः । न
ह्यापाततोऽद्रूपवादिश्रुतित्वात्पर्याकलनसंभावनाऽपि तावदस्ति निर्वि-
शेषब्रह्मवादे न यावन्मिथ्यात्वसाधकार्थापत्यानुमानादिसहकारेण
श्रुतित्वात्पर्यानिर्णयनान्तरीयकार्थापत्यनुमानादिविषयविशुद्धिसंभवः ।
श्रुतेः सर्वाभेदसमर्पकत्वं विरोध्यपसरणे विरोध्यपसरणं च सर्वा-
भेदसमर्पणफलकमत एव “पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।
विरोधाद्गुणजीव्येन न विभेति कदाचन ॥ इति स्वयमेव खण्डन-
कारः श्रुतेः पारमार्थिकाद्वैतबोधकत्वेन विरोध्यपसरणमाह ।

एवं च पारमार्थिकाद्वैतपरत्वे विरोध्यपसरणं विरोध्यपसरणे तु
पारमार्थिकाद्वैतपरत्वमिति विस्पष्टमुक्तं भवति ॥

यद्यपि एतत्तन्त्वारव्यत्यरूपहेतोर्व्यभिचारित्वात् अयं पटः ।
एतत्तन्नुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाषयानित्यसत्प्रतिषेधितत्वा-
भिधानं स्थापनानुमानस्य तदेतदपि मन्दमनीषितमेव न ह्येतत्तन्पु-
टेन पटोपादानभूताः कतिपये तन्तवः किन्तु येषु पटो व्यासज्यवर्तते
त एवेतत्तन्पुटेन धर्तव्या न च तावत्तन्पुटिकात्यन्ताभावप्रतियो-
गी पटः किन्तु पटोपादानकतिपयतन्पुटिकात्यन्ताभावप्रतियोगी तथा

च कतिपयतन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगी भवन्नपि न तावतन्तुवृत्ति-
काभावप्रतियोगीति कथं हेतोर्व्यभिचारित्वं ततश्च यथा एको न द्वावि-
ति प्रतीत्या प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेदसत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छेदेन
न द्वित्वावच्छिन्नभेदस्तथा प्रकृतेऽपीति स्पष्टमदुष्टत्वं हेतोः ।

एतन्निष्प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपोपाध्यादिदोषस्तु पूर्वमेव
परासित इति निष्कण्टकः पन्थाः ॥

एवमेव तु समवायसंबन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभाव
एततन्तुनिष्ठः एतत्पटप्रतियोगिकाभावत्यात्संयोगसंबन्धावच्छिन्नेत-
त्पटप्रतियोगिकाभाववदिति यादि*नामसमीक्ष्याभिधानमपि प्रत्यु-
च्यते । तथा हि सामान्यत एततन्तुनिष्ठत्वसाधने सिद्धसाधनं वादि-
नाऽपि एततन्तो कालिकसंबन्धेन समवायसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रति-
योगिकाभावाभ्युपगमात् । स्वरूपेणेततन्तुवृत्तित्वसाधने तु समवाय-
संबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिकाभावस्येततन्तो स्वरूपेण वृत्तित्यास-
त्वाद् बाधः । न हि त्वयापि एततन्तो पटसमवायिनि व्यावहारिकः
समवायसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटात्यन्ताभावोऽभ्युपेयते । तथा सति
व्यावहारसङ्करप्रसङ्गात् । अभ्युपेयते तु पारमार्थिकः समवायसंब-
न्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिकाभाव एततन्तो स तु पारमार्थिको
ब्रह्मस्वरूपधियान्त इति न तस्य स्वरूपेण साध्यतावच्छेदकसंब-
न्धेनेततन्तुवृत्तित्वं न हि ब्रह्मापि निर्विशेषं क्वचिदपि केनापि
संबन्धेन वृत्तिमत् । तथा सति तस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । यदि
तु कल्पितरूपेण मिथ्यात्वघटकाभावस्य स्वरूपेण वृत्तिमत्वमुच्यते
हन्त तर्हि कल्पितरूपेण प्रतियोगितदभावयोरैक्य वृत्तितामिच्छन्
कथं जगत्साङ्ख्याय प्रयतसे । न हि प्रतियोगितदभावौ उभावपि

कल्पितौ चोभाषपि चोभय* च विरोधिताघटकसबन्धेन वृत्तिमन्ता
 विति कल्पयितुं शक्नोति । तद्वश्य प्रतियोगितदभाषयोर्द्वयोरेकः
 पारमार्थिकोऽपरोव्यावहारिक इति त्यदभूहेतरीत्या तच्चाङ्गीकर-
 णीयमापद्यते । न च तदपि तत्र चेमाय प्रतियोगिनिस्तान्विकत्वे
 सिद्धान्तच्युत्या तदभावस्येव तात्त्विकताऽऽस्येया तात्त्विकस्य च
 तस्य ब्रह्मरूपतेव षक्त्या न च ब्रह्म सर्वथा अश्रुतिक स्वहृयेण
 वृत्तिमदिति साम्प्रतमिति पूर्वमेधाभिहितमित्याकिचिदिति ।

किञ्चानुमाने समवायसबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिताका
 त्यन्ताभावभिन्नत्वमुपाधिस्तस्य स्वरूपेणैतत्तनुनिष्ठं यदा तद्वापक-
 त्वात् । एतत्पटप्रतियोगिकाभाषत्व तु समवायसबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्र-
 तियोगिकाभावेऽपि वर्तते न च तस्मिन् निर्विशेषथादिनाऽपि समवा-
 यसबन्धावच्छिन्ने तत्पटप्रतियोगिकाभाषभिन्नत्वमङ्गीक्रियते स्यस्मिन्
 स्वभेदानङ्गीकारादिति साधनाव्यापकत्वमिति भवत्युपाधिरिति । न
 च पक्षेत्तरो नोपाधिरन्यथा प्रसिद्धसाध्यके पर्वते। यन्दिमानित्यादावपि
 पर्वतेतरत्वमुपाधिरित्यनुमानमाभ्युच्छिद्येतेति वाच्यं बाधावतारे
 यन्दिहनुष्णो द्रव्यत्यादित्यादौ यन्दीतरत्वस्योपाधितायाः सर्व
 वादाभिसमत्वेन प्रकृतेऽपि बाधावताराविशेषेण पक्षेतरस्योपाधि-
 तायां दोषानवकाशात् । न च पटेऽवतीर्णः समवायसंबन्धावच्छि-
 न्नेतत्पटात्यन्ताभाषाभाषरूपो बाधो व्यावहारिको न तात्त्विक इति
 कथं पक्षेतरत्वमुपाधिभवेदिति । तत्किं यन्दिहनुष्णो द्रव्यत्यादि-
 त्यादाववतीर्णोऽनुष्णस्याभाषरूप उष्णत्वविश्रान्तो बाधः पारमार्थिको

* प्रतियोगिमिति तदभाव तदभाषवति च प्रतियोगीति भावः ।

‡ उपाधिनस्ये हि साध्यवतानिश्चयविवचीभूतधर्मिणाऽपकृतं धर्मिणं न तु
 न तु सामान्यतः साध्यव्यापकत्वमित्युपाधिरित्यमिति निगुह्यदिति ।

यदेवं तस्य वैजात्यसमुद्भावेन वैद्यात्येन प्रवृत्तोऽसि । तस्मादवि-
शेषात्प्रकृते समशायसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिकाभावभिन्नत्वं भ-
वत्युपाधिरिति चित्सुखाचार्यानुमानसंजातीयं दूषितमदोऽद्वैतसिद्धि-
कृतामप्यनुमानमिति स्वस्थाः सुखमास्महे ।

एवं च अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशित्वा
दिति स्थापनानुमाने एतत्तन्त्ववृत्त्यन्ताभावः साध्यविशेषणासिद्धिः ।
एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववत्पटश्च बाधः । एतत्तन्तु-
संसृष्टत्वहेतुना सत्प्रतिपक्षित्वम् । एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वाभावव्याप्यशित्वं विरोधः । एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वाभावद्वयंशित्वं व्यभिचारः । एतत्तन्तुसंसृष्टत्वाभाव उपाधिरिति
शेषाधिकत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धत्वमित्येते दोषाः स्फुटमेव वर्तन्ते ।
तस्मान्नोके दोषाश्च्योतम्भितशरीराणामेषानुज्जीवनं चेद् बहुलदोष-
दूषितस्यास्य जरतश्चित्सुखाचार्यानुमानशरीरस्य सुश्रुतप्रयोगेऽपि
कथमुज्जीवनप्रत्याशेति किमु धकुमधशिष्यते कुशलेषु ॥

किञ्च वादिनामतिप्रसिद्धे घटे। मिथ्या दृश्यत्वादिति प्रयोगे-
ऽपि प्रतिभासशरीरत्वमुपाधिः । न च दृष्टिसृष्टिपक्षे प्रतिभासशरीर-
त्वस्य दृश्यत्वेऽपि सत्त्वेन साधनव्यापकतया कथमुपाधित्वमिति
वाच्यम् । न हि सर्वमतसाधारण्येन वादारम्भः सुश्रुतः । चार्वाकादेः
प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाङ्गीकार एव विसंवादात् सर्वशून्यवादिनोमाध्य-
मिकस्य तु प्रमाणप्रमेयेषु यावत्स्वेष विसंवादात् । एवं च दृष्टिसृष्टिप-
क्षस्य स्वयं ब्रह्मसूत्रेष्वेव सूत्रकारेण निराकृतत्वात्तन्ममतात्पर्येणोपा-

* सुश्रुतेनाम महर्षिरासुर्येर्दिवत् तदुक्तः प्रयोगः, चोदय, एवान्तरे सूत्रेषुते
विद्वान् तत्प्रयोगः एवमावयवादिन्यावयवात्कारण्येति ।

† कथं प्रतीतिमात्रं धातुवचम् ।

‡ पायतसंघातवस्वैतमुपाध्यायनम् ।

धिसंरक्ष*णस्यानुपक्रान्ततया तथाऽभिधानं केवलं परस्य पलायनमा-
 षम् । इतरथा तु पञ्चावयवादिप्रयोगकालेऽपि चाऽर्वाकस्यानभि-
 तिमाषमुद्घाट्य साधतैवानुमानाप्राप्त्यासाधने जगद्द्वयहारोपप्र-
 प्रसङ्ग इति स्पष्टमेव । एवं च घटो मिथ्यात्वाभावधान् प्रतिभासय
 रीरत्वाभावादित्युपाध्यभावेन साध्याभावोन्नयने कथं मिथ्यात्वानु-
 मानप्रश्रुतिरिति प्रेक्ष्यतां ताटस्थेन निरूपकेः कृतगुरुकुलश्रमेः ।

एव च प्रकृतानुमाने प्रातिभासिकत्वमप्युपाधिस्तस्य शुक्ति
 रूप्याद्यवच्छेदेन साध्यव्यापकत्वाद् घटाद्यवच्छेदेन साधनाव्याप-
 कत्वाच्च । न च देहात्मैक्ये निर्विशेषब्रह्मज्ञानमाषनिवर्त्ये मिथ्या-
 भूतेऽपि ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वरूपप्रातिभासिकत्वाभावेन साध्या-
 व्यापकत्वमुपाधेरिति वाच्यम् । यतो ब्रह्मज्ञानस्य बाधकताया
 जगतो बाध्यतायाश्च भूयसा प्रबन्धेन पूर्वमेव निराकृततया ब्रह्म-
 ज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वं न प्रातिभासिकत्वं किन्तु यथार्थज्ञाननिव-
 र्त्यत्वं तच्च देहात्मैक्येऽपीति साध्यव्यापकताऽस्त्येवावता । एवं च
 दृश्यत्वहेतुकस्थलं सोपाधि । एतेन ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वं
 प्रातिभासिकत्वं तच्च ब्रह्मज्ञानमाषनिवर्त्ये देहात्मैक्ये व्यभिचरतीति
 न मिथ्यात्वव्यापकता । उपाध्यभावेन साध्याभावानुमाने घटो मिथ्या-
 त्वाभावधान् बाध्यत्वाभावादित्येव साध्यसिद्धिसम्भवे ब्रह्मज्ञानेतर-

* नास्माकं शेषाद्येण सप्त विप्रतिपत्तिः किन्तु निर्विशेषब्रह्मज्ञानादिना न च
 बाध्याद्यनङ्गीकारो ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानस्य ब्रह्मभूतेषु स्फुटं निरासात् । ज्ञानविषयान्वाद्या
 र्थाभ्युपगमयद्योऽपि च सूत्रनिरसनीय इति न तत्प्रसमाहरोऽपि निर्विशेषब्रह्मज्ञानादिना
 मिति तात्पर्यम् । † घाटिनः ।

‡ चात्राकस्यानुमानादेः प्रामाण्यानङ्गीकारादिति भावः ।

§ कस्मिंश्च सिद्धान्तसिद्धौ साध्यावाधौ समश्राप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।
 चाम्नाकं तु साध्योपाधौ समव्याप्तौ न निर्वर्त्ये व्यापकत्वभिन्नारिक्तौ व्याप्यव्यभि-
 चारिताया वाच्यवक्तव्या तत एवोपाधेरुपगतानुसरणात् किन्तु घाटितोषदानाद्यं
 मेव प्रयासः ।

रज्ञानबाध्यत्वाभावस्य हेतुकरये व्यर्थविशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वा-
सिद्धिरपीत्यद्वैतसिद्धिकृतामभिधानं निरस्तम् । पूर्वोदितरीत्या ब्रह्म-
ज्ञानस्याबाधकतया ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वरूपस्य प्रातिभासिक-
त्वस्य दुर्भणतया तथा यत्कुमशक्यत्वात् । निरुक्तीत्योपाध्यभिधाने
उपाध्यभावेन साध्याभावानुमाने व्यर्थविशेषणघटितत्वाभावाच्च । न
हि ब्रह्महे ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वमुपाधिः किन्तु य*वार्थज्ञान-
निवर्त्यत्वं न च सच्चरीरे व्यर्थविशेषणप्रवेशे यत् एवमुच्येत
भवता । एवं च घटो मिथ्यात्वाभाषान् ज्ञाननिवर्त्यत्वाभाषादि-
त्युपाध्यभावेन साध्याभावोन्नयने न कश्चिद्दोष इति सुज्ञानं विज्ञा-
नाम् ।

न च मिथ्यात्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपतया तदभाषसाधने
पुनर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभाषस्य हेतुत्वे साध्याविशेषः ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वाभाषव्याप्यज्ञाननिवर्त्यत्वाभाषान् घट इति
परामर्शकाले एव एते साध्यस्यावगमादिति वाच्यम् । घादिधिप्रति-
पत्त्यनुरोधेन स्वस्य साध्यवतानिश्चयकालेऽपि परस्यानुमिमापयि-
ष्या तथा प्रयोगे परार्थानुमितौ तस्याऽदोषत्वात् ।

अस्तु१ वा स्वार्थानुमितिपरार्थानुमितिसाधारण्येन साध्या-
विशेषे। दोषस्तथाऽपि मिथ्यात्वं घटावृत्ति सोपाधिकम्बव्याप्यत्वा-
दित्यनुमानेन मिथ्यात्वस्य घटावृत्तित्वोन्नयने न कश्चिद्दोष इति
सर्वमनघदमित्यनपरपरिशीलितं मादृशामिदमजिह्वमुपाध्युद्गाधनय-
त्मेति । यम् ।

* यच्च यथार्थघटं संपातायातम् ।

† वाच्यार्थसोपाधिचरीरे न प्रवेश इति तात्पर्यम् ।

‡ साध्याविशेषस्य ।

§ अनुमितिसाध्यानुमितेः स्वरसाधारण्यवादिति भावः ।

घटे। मिथ्या दृश्यत्वादित्यत्र दोषजन्यज्ञानविषयत्वमप्युपाधिस्तस्य साध्यव्यापकत्वं शुक्तिरूप्यादौ साधनाव्यापकत्वं घटादाविति भवति तथात्वम् । न च घटादेरप्यविद्यात्मरूपदोषजन्यतया साधनव्यापकत्वे कथमुपाधित्वं तस्येति वाच्यम् । अविद्याया अये स्वावसरे निरसिष्य*माणत्वेन घटादावविद्याजन्यताया धक्तुमशक्यत्वात् ।

अविद्याङ्गीकारपक्षेऽपि घा न साधनव्यापकत्वनिश्चयः । दोषजन्यज्ञानविषयत्वज्ञानस्यापि दोषजन्यत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्धिततया स्वविषयानिश्चयकत्वेन घटादावच्छेदेन दोषजन्यताया अनिश्चयेन दोषजन्यज्ञानविषयत्वस्य घटादावनिर्णयात् । तस्मादिह दोषपदेन न स्यात्पुरानागन्तुकाविद्यात्मको दोषो विवक्षितः किन्तु आगन्तुकरवाकचिन्मचक्षुर्धर्षणदूरत्वादिदोष एव । एवं च दोषजन्यज्ञानविषयत्वरूपोपाधिर्भवति मिथ्यात्वव्यापकोऽयं दृश्यत्वाधिकरणे घटादावागन्तुकदोषजन्यत्वविरहात्साधनाव्यापक इत्युपाध्यभावेन साध्याभाधानुमाने दृश्यत्वहेतुकानुमित्युपरोधः ।

न च दोषजन्यज्ञानविषयत्वाभावरूपहेतुघटकस्य दोषजन्यत्वाभावात्स्येव हेतुत्वसम्भवे व्यर्थविशेषणघटितत्वाद् व्याप्यत्वा सिद्धौ दोषजन्यज्ञानविषयत्वाभावरूपो हेतुरिति शङ्क्यम् । दोषजन्यज्ञानविषयत्वाभावरूपे हेतौ प्रविष्टस्य दोषजन्यत्वस्य ज्ञानेऽन्वयादभाधानन्वयित्वेनाव्यवष्टाभावघटकतया वेद्यर्थशङ्काऽनुदयात् ॥

एवं च दोषजन्यत्वमप्युपाधिस्तस्य शुक्तिरूप्यादौ साध्यव्यापकत्वात् । घटादौ साधनाव्यापकत्वात् । न च घटादेरप्य-

* वादुमरुपायच्छिवाविद्याङ्गीकारोपाधिनलद्रुपायच्छिवाया तस्या न प्रमाणावतार इत्येते विवेचयिष्यामः ।

पासिद्धिः । तदुपादाने तु व्यभिचारावारकविशेषणघटितत्वेन हेतो
 व्याप्यत्वासिद्धिः । तदुक्तं प्राचीनैरपि “एकामसिद्धिं परिहरते।
 द्वितीयापत्तिः” इत्युच्यते तदा प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकस्वसमा
 नाधिकरणविशिष्टान्तरघटितत्वमात्रं न व्यर्थविशेषणघटितत्वं कि
 न्तु प्रकृतपक्षवृत्तिसाधकं यत् प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकमेव
 विधाय स्वसमानाधिकरणविशिष्टान्तरं तद्घटितत्वं तत् । एवं च
 स्वहृषासिद्धिवारकस्य साफल्यं स्फुटमेव सिद्ध्यति । अत एव तु
 शब्दखण्डमण्ड्यालोके विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणोपावृत्तिगुणत्व
 हेतोः शब्देतरार्थकस्यान्तरपदस्य सार्थक्यं यवधरामिश्रे समर्थितम् ।
 न हि युक्त्याऽर्थसिद्धौ प्राचा विरोधमात्रमनर्थोवहम् । अतएव तु
 मथुरानाथभट्टाचार्यो असिद्धिसिद्धान्तस्य हे “न चैवमेकामसिद्धिमि
 त्याचार्योभिधानविरोध इति वाच्यं । व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरह
 स्याभ्युपगमेऽपि तदभिधानस्याशुद्धत्वात् । शरीरजन्यत्वाभाषस्या
 खण्डतया व्यर्थविशेषणत्वस्यैव तत्र विरहाच्च” इति स्पष्टमुदयना
 चार्यस्यमुपेक्षाञ्चिकरे ।

यस्तुतस्तु अखण्डाभावघटकतया दोषपदसार्थक्यमिति
 नेह शङ्कावसरोऽपीति कृतधिया निर्णयः ॥

यत्र तु स्वहृषासिद्धिवारकतयाऽपि न साफल्यं नीलधूमादि
 हेतुकस्यते तत्र व्यर्थविशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वासिद्धत्वमेव चेह
 दोषपदस्य स्वहृषासिद्धिवारकतया सार्थक्यमिति न किञ्चिदवद्यम् ।
 केचित्तु व्यर्थविशेषणत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा

* उदयनाचार्ये ।

† स्वहृषासिद्धिरूपामसिद्धिम् । परिहरते शरीरविशेषणं न धारणम् । द्विती
 यापत्तेः । शरीरविशेषणस्य व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः ॥

साध्यव्यभिचरितसाध्यसंबन्धित्वरूपा वा व्याप्तिरस्त्येव नीलधूमा-
दिहेतौ, तस्मादनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वविरहात् हेत्वाभासत्व
किन्तु उद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यादिवदधिकप्रयोगस्यापि निय-
हस्यानत्वमिति तथा प्रयुञ्जानस्य वादिनो नियहस्यानोद्भावने
भवति नियहमात्रं नतु तावता तस्य हेत्वाभासत्वप्रत्याशाऽपीत्याहुः ।
युक्तं चेत् । नियहस्यानविभाजकसूत्रस्यकारेण अनुक्तसमु-
च्चयसूत्रकेन उद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यादिवत्स्यापि समु-
च्चिकीर्षितत्वात् ।

किञ्च दृश्यत्वहेतुकमित्यात्वसाध्यकस्यले अयथार्थज्ञानगोच-
रत्वमुपाधिस्तस्य साध्यव्यापकत्वं शुक्तिरूप्यादेः साधनाव्यापकत्व-
ञ्च घटादेः । एव सकम्पप्रवृत्तिजनकत्वविषयादीच्छाविषयत्वोपा-
धिः । अस्ति च तयोः शुक्तिरूप्यादेः साध्यव्यापकत्वं घटादेः साध-
नाव्यापकत्वमित्युपाधिभावः ।

एव च घटेऽपि मिथ्यात्वाभासवान् अयथार्थज्ञानगोचरत्वाभा-
वात् । सकम्पप्रवृत्तिजनकत्वाभावात् । विषयादीच्छाविषयत्वाभावा-
दित्याद्यनुमेयमिति ।

ननु सर्वस्यापि पदार्थस्य यत्किञ्चिदयथार्थज्ञानगोचरत्वेन
अयथार्थज्ञानगोचरत्वं साधनव्यापकमिति कथं तस्योपाधित्वमिति
चेन्न उपाध्यभावस्य सत्प्रतिषेधमुद्रया दूषकत्वमातिष्ठमानानां रत्न-
कोपकृता मते करका पृथिवी कठिनसयोगधत्वादित्यत्र अनुष्णाशी-
तस्यशैत्यत्वस्य साधनव्यापकस्यापि क्वचिदुपाधित्वाभ्युपगमात् । न
च तत्र कठिनसयोगाभासपृथिवीरूपस्यरूपासिद्धिसाक्ये संभेदे
नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन साधनव्यापकोऽप्युपाधिरभ्युपेयते अत्र
तु कथं तथा स्याद्विषयान्तरासाक्ये इति वाच्यम् । ब्रह्मज्ञानस्याथा

धकतायाः पूर्वे सुव्यवस्थापितत्वेन घटादीनां व्यावहारिकाणां मि-
थ्यात्वस्य च प्रतीयमानत्वे सति ब्रह्मज्ञानवाध्यतापर्यवसायित्वेन
तदसिद्ध्या दोषान्तरसाङ्ख्यस्यापि सत्वात् ।

एवं च दोषान्तरसाङ्ख्यं साधनव्यापकोऽप्युपाधिरिति सुस्फु-
टमुपाधितत्ववित्सु ।

किंचाधिकारिकाणामपान्तरतमः प्रभृतीनामेव ये पदार्था ज्ञा-
नगोचरास्तत्र हेतोस्सत्त्वादयथार्थज्ञानगोचरत्वस्य विरहान्न भवति
साधनाव्यापकत्वमप्युपाधेः । न च तादृशपदार्थसद्भावे प्रमाणाभाव
इति वाच्यं यादृशप्रमाणेनाधिकारिकाः पुमांसः सिध्यन्ति तेनैव
प्रमाणेन तादृशपदार्थस्यापि प्रमाणादिति स्पष्टमुपनिपतत्ववित्सु ।

एवं योगिज्ञानाविषयत्वं बाधक*ज्ञानगोचरत्वं संवादिप्रशून्य-
जनकत्वं विसंवादीच्छाविषयत्वं चोपाधिः । एवं चेह बाध्यत्वमप्यु-
पाधिः । न च बाध्यत्वस्य दृश्यत्वादिना घटादाद्यप्यनुमेयत्वात्सा-
धनव्यापकतया कथमुपाधित्वं तस्येति शङ्कम् । शब्दाजन्यवृत्ति-
विषयत्वलक्षणदृश्यत्वस्य वा सप्रकारकज्ञानविषयत्वलक्षणस्य दृश्य-
त्वस्य वा भ्रमप्रमाधिषयपदार्थसाधारण्येन अबाध्यत्वव्याप्यत्वविरहे-
ऽपि भागवतज्ञानगोचरत्वलक्षणदृश्यत्वस्य अबाध्यत्वव्याप्यतया
साधारण्येन दृश्यत्वस्य बाध्यत्वाबाध्यत्वव्याप्तिशून्यत्वेन दृश्यत्वेन
बाध्यत्वानुमानाप्रवृत्तेः ।

न चैतेषु मिथ्यात्वाभावसाध्यकानुमानेषु ब्रह्मभिन्नत्वाभाव
उपाधिः । भवति च ब्रह्मभिन्नत्वाभावो मिथ्यात्वाभावनिरचयविषयी-
भूतब्रह्मव्यापकोऽयं हेत्वव्यापको ब्रह्मभिन्ने ब्रह्मभिन्नत्वाभावाविर-

हात् । एवं च घटो मिथ्या ब्रह्मभिन्न*त्वादित्युपाध्यभावेन साध्या-
भावेऽनुमास्यते । एवं चेह वाध्यत्वाभावः । प्रवृत्तिजनकत्वाभावः ।
दोषजन्यत्वाभाव इत्येवमाद्यनेकोपाधियस्ततया मिथ्यात्वाभावसा-
ध्यकानुमानजातस्याप्यनवतारः । जगन्मिथ्यात्वबोधकशुत्पुपटुम्भ-
श्वाचानुकूलतर्को जगन्मिथ्यात्वसाधकानुमानमानमात्रे इत्येषोऽप्य-
तिशय इति वाच्यम् ।

न हि ब्रह्मभिन्नमित्येव मिथ्या स्यादित्दं जगत् । इतरथा
तु जगद्भिन्नं ब्रह्मेति ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वमात्रायेत । स्यादित्ये-
तदेवं यदि स्वप्रकाशाद्वयचेतन्यरूपत्वं ब्रह्मणः सत्त्वमभ्युपेयेत ।
अभ्युपेयते तु सोऽभिध्यायशरीरात्स्वात् सिद्धुर्विविधाः प्रजाः ।
जगत्सर्वं शरीरं ते । इत्यादिपारमर्षवचनोपबृंहिताभिः य आत्मनि
तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मा-
नमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्गाम्यमृतः । पराऽस्य शक्तिर्विवि-
धेष श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । इत्यादिश्रुतिभिः सर्व-
घृत्य-सर्वशक्तित्व-सर्वजगन्नियमनोत्पत्तिस्थितिसंहारादिलक्षणस्ये-
तरसमस्तवस्तुविलक्षणधर्मयोगिनो निरतिशयानन्दोदधेः कस्यचिद-
खालयस्य गीतोदि॥नयिराट्स्वरूपस्य समस्तचिदचिच्छरीरकस्य निर-
तिशयसर्वाश्चर्यधाम्नोऽनन्तधिभूतेस्तत्तश्चेतनान्यादियोगिनः परिपूर्ण-

* मिथ्यात्वाध्यकब्रह्ममित्यं यथा हेत्वाभासस्तथाप्युपदेवेन व्यक्तोभवि
ष्यति ।

† घटोमिथ्यात्वाभावानित्यनुमाने । ‡ ब्रह्मभिन्नत्वाज्जगन्मिथ्यात्वमिति ।

§ एतं श्लोकं व्यासवाच्येन कुन्नुकभट्टेन यस्तुष्टमात्रपारतन्व्यात् "अत्र त्रिद-
विहवेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रतिभाति मे" इत्युक्तम् ।

॥ दिव्य दशमि ते सत्तु ११० मे योगमैश्वरमिति प्रतिज्ञाय सत्तुप दशंपामास
भगवान् ११० सत्तुदिव्यसत्तुदुनितरसाधायोऽर्जुनोर्निरिच्छत् तदपि चेत्कथ्यनेकशरीरं
कथं तर्हि त्यदुक्तिमात्रं धातुकल्पनापत्तिमिति किं ततोऽस्मत्पक्षपरवशमेति विहा
दुर्धनु विहासः । १ अथ चाप्यो यचनापतिवेचनापरं साधु समर्पयिष्यते ।

पाङ्गुण्यरूपत्वं सत्त्वं, ततश्च जगतः कल्पितत्वे अकल्पितेतादृश-
गुणत्वं ब्रह्मणः सर्ववेदतात्पर्यविषयीभूतं सर्वथैवोपहतं स्यादिति
निर्विशेष*ब्रह्मभिन्नत्वस्य जगन्मिथ्यात्वव्याप्यत्वविरहेण मिथ्या-
त्वाभावसाध्यकानुमितौ ब्रह्मभिन्नत्वादेरुपाधित्वेनोद्भावनमनभि-
ज्ञानां निजमतिमान्द्यनिबन्धनं शिष्यसंमोहनमात्रम् । श्रुत्युपगृम्भस्य
सु यथाऽद्वैते न संभवस्तथा निपुणतरमुपपादयिष्यामः स्वावसरे ।

न चेतादृशगुणत्वस्याकल्पितत्वे भवेदेतदेवं तदेव तु पुन-
रसिद्धं ब्रह्मणोनिर्विशेषस्य सर्वविशेषप्रत्यनीकतया निरुक्तगुणयोगि-
तायाः कल्पनैकशरीरत्वेन ततो जगत्सत्यत्वाभिधानानुपपत्तेरिति
वाच्यम् । गुणयोगित्वकल्पनाया वक्ष्यमाणद्रूपण्यस्ततया तथाऽभि-
धानासङ्गतेः । तथा हि यादिना मायावेषयशंशदस्य परस्येशितुर्गुण-
योगो मायिकोवक्तव्यस्तेनैव च जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं योवेति
तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नेति मामेति सोऽर्जुन ॥ इत्या-
दिर्भगवतोऽपि निजव्यवहारो निर्वहणीयः ।

एवं च, ब्रह्माद्यानं जीवानामिव भगवतोऽपि समानमिति
तदीयजन्मकर्मणां तात्त्विकत्वज्ञानस्य सुदूरनिरस्तं मोक्षहेतुत्व-
मिति साधु ते मोक्षमार्गव्यवस्थापनं, यदि त्वीश्वरस्य नाद्यानं
जीवानामिव परं तु मायायोग एव च परध्यामोहहेतुर्माया स्यध्या-
मोहहेतुरधिव्येति प्रथिभागाज्ञापेगन्धोऽपि भगवदेष्ये इति ब्रूये
तर्हि परान् निरीक्षमाणस्य भगवत्स्तद्ध्यामोहनमुतानिरीक्षमाण-
स्येति वाच्यं तत्र नाद्यः पक्षो यतो ब्रह्मणः परदर्शनं स्याभायिकमुता-
द्यानेन । अथ तथैव माययेति विवेचनीयम् । तत्र परदर्शनस्य

* जननकल्याणगुणसागरस्य मेरुद्व्याभिधानमपि यादिमतातात्पर्येण न तु
सिद्धान्तमिवापेक्षितव्यम् ।

स्वाभाविकत्वे दोषाजन्यज्ञानविषयत्वात्परेषां सत्यत्वप्रसङ्गः । ब्रह्मणि
 ज्ञातृत्वस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गश्च । अज्ञानेन परदर्शनाङ्गीकारे तु
 ब्रह्माज्ञानघादाघतारः । मायाऽभ्युपगमवैयर्थ्यं च अज्ञानस्यैव सर्व-
 व्यवहारनिर्वहणकारणत्वात् । तयैव मायया परदर्शनमिति तृती-
 यकल्पोऽपि न युज्यते परेषु दृष्टेषु तन्मोहनमात्रहेतुत्वान्मायायाः
 परदर्शनहेतुत्वायोगात् । यदि तु मायायाः परदर्शन-तद्ब्या-
 मोहनयोर्हेतुत्वं धर्मियाहकमानसिद्धिमिति न कश्चिदप्य इत्युच्यते
 तदा परेष्वविद्यमानेषु माया परदर्शनहेतुरिति तस्या आंशिकम-
 विद्यात्वं विपरीतज्ञानहेतुत्वात् । यदि तु शुक्तिकादिषु रजता
 दिबुद्धिहेतुरविद्या माया तु ब्रह्मणो न विपरीतज्ञानं जनयति
 मिथ्याभूतपरदर्शनादर्शिमिथ्यात्वेनैव गहणात् । भ्रान्तिश्चो हि विशे-
 षदर्शो न तु भ्रान्तः । एवं च मिथ्याभूतं ब्रह्मश्रुतिरिक्तं मिथ्या-
 त्वेनैव बोधयन्ती माया नाविद्येति न मायाऽविद्यासांकर्यशङ्काऽ-
 पीति विवक्षसि ।

तदा कृतावधानो यद किमेतन्मिथ्याभूतं ब्रह्मश्रुतिरिक्तं
 स्वभ्रमसिद्धतया मिथ्यात्वेनेश्वरोजानाति उत परभ्रमसिद्धतया ।
 अथ भ्रमसिद्धत्वमजानन्नपि मिथ्यात्वमात्रं जानातीति तत्र प्रदमे-
 ब्रह्माज्ञानघादप्रसङ्गः ।

द्वितीयपक्षे तु परेषामसिद्ध्या परभ्रमसिद्धत्वनिघनानु-
 पत्तिः । परान् प्रकल्प्य परभ्रमसिद्धत्वसमर्थने तु स्वर्गं परेषां
 कल्पना अविद्यायैव निर्वहणीयेत्यविद्याङ्गीकारः । न ह्येतां परेषां
 दर्शनहेतुर्नाविद्येति यत्कं प्रथमसि ।

यदि तु परानपि परभ्रमसिद्धतया ब्रह्म पश्यतीति नाद्या-
नवादावतार इत्युत्प्रेक्षसे तदा निरुक्तरीत्या अपरापरकल्पनेऽनव-
स्थाप्रसङ्गः, कल्पितानां तेषां परेषामेव भ्रमेण तत्सिद्धत्वदर्शनेऽपि
तथाविधविशिष्टदृष्टदृष्टविद्याऽपेक्षणेन भ्रान्तिरवर्जनीयेव । यथा
वन्ध्यासुत इति भ्रमसिद्धेः वन्ध्यासुत इति ज्ञाने विशिष्टदृष्टदृष्टपि
भ्रमसिद्धिः । भ्रमसिद्धत्वमजानन्नपि मिथ्यात्वमात्रं जानातीति
तृतीयपक्षोऽपि न युक्तः । भ्रमसिद्धत्वाज्ञाने मिथ्यात्वस्य दुर्ग्रह-
त्वात् । न ह्यसत्त्वं मिथ्यात्वं तस्यालीकेऽपि सत्त्वात् । किन्तु
स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिरूपं तदिति
भवतां सिद्धान्तः ।

परेषां मिथ्यात्वज्ञाने च ब्रह्मणस्तद्व्यामोहनेच्छा विषं-
वादिन्येव स्यान्न हि परे न विद्यन्ते इति जानानाः षट्करणाः पर-
व्यामोहनाय प्रयतन्ते । यतमाना या भ्रान्ता इति प्रतिपत्तिवि-
षयाः । न हि प्रेक्षावन्तः खपुष्पमाघ्रातुं वन्ध्यासुतं लालयितुं वा
चेष्टन्ते इति तथा कुर्वाण ईश्वरो ऽविद्यावत्त्व नातिवर्तते इति
घट्टकुटीप्रभातपृतान्तायितमिदमभिधानम् ।

पराननिरीक्षमाणस्य भगवतस्तद्व्यामोहनप्रयवपक्षस्तु उन्म-
त्तजल्पनायित एष पराननिरीक्षमाणानां मायायिनां मोहप्रयव्यानु-
त्यानात् । परानसंप्रेक्ष्य मोहयितुमिच्छन् स्वयमेव मूढ इति
सर्वजननीनमेतदिति किं घडुना । नापि मोहमाचहेतो मायायिप-
दप्रयोगस्तथा सति मोहहेतुषु मणिमन्त्रेषु दिव्योपधेषु च मायावि-
पदप्रयोगप्रसङ्गात् ।

अथ परव्यामोहनप्रयवस्य परदर्शनपूर्वकत्वमायश्यकं तच्चा-
सत्सु परेषु परदर्शनं दृष्टदृष्टविद्यावत्त्वं नातिशेत् इति प्राप्नोति तथा-

प्रीश्वरस्य परदर्शनं नापुरुषार्थाय यथा जीवानामिति न तदधि-
द्याकार्यम् । अपरमार्थापुरुषार्थदर्शनहेतुरेवाविद्याकार्यत्वाभ्युपग-
मात् । ईश्वरस्तु बालः क्रीडनकैरिवेति भारतोक्तदिशा लोकावत-
लीलाकैवल्यमिति ब्रह्मसूत्रोक्तन्यायेन स्वकल्पितैस्तेभ्यः यथेच्छं
व्यवहरन्नपि नापुरुषार्थगन्धेनाप्यनुलिप्यते इति न कथमप्यवद्यग-
न्धसंबन्धोऽपीति चेन्न ।

पुरुषार्थत्वापुरुषार्थत्वे हि पुरुषप्रतिभानतन्त्रे न तु घस्तु-
तन्त्रे यदेष हि कस्मैचित्कदाचित्पुरुषार्थतयाऽवगतं तदेष पुरुषा-
न्तरं प्रति तं पुरुषं प्रत्येष वा समयान्तरे अयथाभूततयाऽवगम्यते
इत्यपुरुषार्थापरमार्थदर्शनहेतुराविद्येति लक्षणस्यापुरुषार्थपदेन जिघृ-
क्षिताऽपुरुषार्थता नैकरूपेति तस्यास्तत्पुरुषीयभाननेयत्वाद् ब्रह्मणः
पुरुषार्थत्वभानं ब्रह्मस्वरूपविश्रान्त वा औपाधिकं वा यत्कथं तत्र
स्वरूपविश्रान्तत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गः । औपाधिकत्वे तु ईश्वरमुप-
क्रम्य पराऽस्य शक्तिर्विधिष्वेव श्रूयते स्वाभाविकी चानवलक्रिया
चेति चानादेः स्वाभाविकतां ब्रुवाणा श्रुतिर्भगवती पीड्यते । पीड्यते
च यनामेष श्रुतिमुपबृंहमाणं सर्वोपेता* च तदृशनादिति ब्रह्मसूत्रम् ।
अपराणि च स्वाभाविकभगवद्वैभयप्रतिपादकवचनजातानि । गीता तु
स्वाभाविकनिरतिशयैश्वर्यप्रतिपादनपरा सर्वथैवात्सादिता भवतीति
किमु यत्कथ्यम् । तस्माद् भगवतो गुणयोगो न भगवत्कल्पितो
नापि जीवैः कल्पितः किन्तु यस्तुतत्वानतिलङ्घी यथाभूत एवेति
भगवद्गुणयोगस्य कल्पनेकशरीरत्वात्मुपकल्प्य ततो जगन्मिथ्या-

* परा देवता ब्रह्मरूपं सर्वशक्तिप्रसन्नता उपनिक्तम् तथा दर्शनात्
सर्वशक्तिमुक्तत्वप्रतिपादनात् ।

† अत्रत्यो विश्वेभ्यु मायाविद्याभेदभूतादे वल्लते ।

त्वानुमानप्रयत्नोऽमीषामतर्ककुशलानां शिष्यधीव्यामिश्रणमात्रफलक
इत्यकिञ्चिदिदं दृश्यत्वहेतुकमिथ्यात्वानुमानसमर्थनपरं वाचोयु-
क्तिमात्रमिति कृतं वाचां विसर्गैः ॥

एवं जडत्वहेतुकस्थलेऽपि दोषजन्यत्व-ज्ञानवाध्यत्वादय
उपाध्य ऊहनीयाः । किंच जडत्वमात्मभिन्नत्वरूपं ज्ञानभि-
न्नत्वरूपं वा आनन्दभिन्नत्वरूपमेव वा घक्तव्यं तत्र सर्वेष्वपि पक्षेषु
कल्पितात्मादिभेदस्यात्मन्यपि सत्वानट्टोपधारणाय धर्मसमानस-
त्ताकात्मभेदस्य अनौपाधिकात्मभेदस्य वा विवक्षणमिति वादि-
सिद्धान्तः । एवं च घटादावात्मभेदस्य धर्मसमसत्ताकतया
आत्मनि कल्पितस्य तु भेदस्य धर्मिन्यूनसत्ताकतया नौपाधि-
कतया वा न तेन व्यभिचारसंभव इति वादितात्यर्षम् । अत्रैशमा-
लोचयार्मः-मिथ्यात्वे हेतुकृतं जडत्वं धर्मसमसत्ताकात्मभिन्न-
त्वम् । एवं च मिथ्यात्वानुमितेः प्रागेव आत्मातिरिक्तस्य काल्य-
निक्रसतायोगाङ्गीकारः । काल्यनिकत्वं च मिथ्यात्वमेव । तत्रश्च
मिथ्यात्वानुमितेर्मिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वमिति कथं जडत्वहेतुकमि-
थ्यात्वानुमानसंभवः ।

यदि नानुमितेरन्यगताधीशगमकत्वनिगम इत्यनुमितस्य
मिथ्यात्वानुमानप्रवृत्तिरिति रूपे षट् तर्ह्ये कथं प्रमातुमुद्युक्ते मिथ्या-
त्वमिति यथा नानुमित्या मिथ्यात्वसिद्धिस्तथा प्रमाणान्तरेणापीति
स्थावसरे निरूपयिष्यामः । तस्माज्जडत्वहेतुकमिथ्यात्वानुमानमपि
बालोर्षलालनामात्रम् ॥

एवं मिथ्यात्वे साध्ये हेतुकृतं परिच्छिन्नत्वं देशतः कालतो
वस्तुतत्त्विति चेदाऽभिधेयं तत्र देशतः परिच्छिन्नत्वमत्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वम् । कालतः परिच्छिन्नत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वम् ।

घस्तुतः परिच्छिन्नत्वमन्योन्याभावप्रतियोगित्वं वाच्यं तदेवं परि-
च्छेदपदमशुवानस्य घटादेर्मिथ्यात्वं किं घटानवच्छेदककालदेशाव-
च्छेदेन विद्यमानात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा तदवच्छेदकदेशावच्छे-
देन विद्यमानात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा आद्ये सिद्धसाधनं द्वितीये
तु प्रतियोगितदभावयोर्विरोधादेव घटवति न तदत्यन्ताभावः ।

यदि पुनः पारमार्थिकत्वरूपेण घटवति तदत्यन्ताभावाभ्यु-
पगम इति न विरोधगन्धोऽपीति ब्रूये तदा घटात्यन्ताभावस्य
पारमार्थिकत्वं घटमनुपमृदोष लब्धपदमथ घटमुपमृदोति विचार-
णीयं तत्राह द्वैततादवस्थं घटात्यन्ताभावे लब्धपदेऽपि चेद् घट-
स्तदवस्थस्तर्हि किं तेनास्मदभिमतार्थहानम् । घटमुपमृद्य लब्ध-
पदमिति पक्षे तु तस्य कीदृशी उपमर्दकतेति वदावधानेन । घटा-
त्यन्ताभावस्य पारमार्थिकस्य ब्रह्मरूपतया ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानत्वे-
नाधिष्ठानज्ञानमुद्रया तस्याध्यस्तविलयहेतुत्वेन घटोपमर्दकतेति न
कश्चिन्नेदावसार इति चेतर्होदं शिष्यव्यामोहनमन्त्रमाषम् । घटा-
दीनामध्यस्तत्वेन मिथ्या*त्वं मिथ्यात्वेन चाध्यस्तत्वसमर्थनमित्य-
न्योन्याश्रयात् । किंचाधिष्ठानज्ञानं स्वयमप्यध्यस्तामिति तदपि पुन-
रुपमर्दनीयं न च तदुपमर्दकं भवता किमपि घक्तुं शक्यं न च
स्वयमेवोपमृद्यमुपमर्दकं चेति युज्यते इति त्वसकृदावेदितम् ।

एवं कालतः परिच्छेदोऽपि न मिथ्यात्वसाधकस्तस्यानि-
त्यत्वमाशसाधकत्वात् । न हि ध्वंसमानो घटादिर्न घटादिः ।
ध्वंसो हि भावानामवस्थाविशेषः स कथमप्यवस्थावतां*न मिथ्या-
त्वमाशहति कदाचिद् घटादिर्भावो भविष्यदवस्थः । स श्य पुनर्व-

* भ्रमेपाठानाज्ञानविषयस्य अधिष्ठानत्वमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वेन विषयस्य
मिथ्यात्वं विषयस्य मिथ्यात्वेन च ज्ञानस्य भ्रमत्वमिति भावः ।

तमानदशः । स एव पुनरतीत इत्यवस्थाचययोगितया किं मिथ्या स्यात् । न ह्यवस्थावतो विरहेऽवस्था लब्धपदा । यदि त्वनित्यतयेव मिथ्येति व्यथहरसि तर्हि ओमिति ब्रूमः । न च तावता त्वदभिमत- सिद्धिसंभवेऽपि ।

एवं वस्तुपरिच्छेदोऽपि न मिथ्यात्वसाधकः । वस्तुपरि- च्छेदो हि नाम अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं न च तन्मिथ्यात्वमा- वहेत् । घटो हि पटो न भवन्नपि नात्मना घटभावमपि जह्यात् । यथा हि पटस्य घटभावमनश्नुवानस्य पटभाव एवं घटस्यापि । न हि भावाः परतादात्म्यं न लभन्ते इति स्वात्मानमपि जह्युरिति अनुन्मतः शङ्केतापि । न ह्येकत्र सतो देशान्तरासत्त्वापराधमाशेष्य बाधायुक्तः । न हि नीरे न चैव इति तीरेऽपि तस्य बाधमाद्विर्यन्ते विज्ञाः । एवं कदाचित्सतः कथं चित् कदाचिदसत्त्वेन सर्वेष्वस- त्ववादेऽप्यनभिन्नजनकल्पनेर्ष । एवं वस्त्वन्तरतादात्म्यमभजमा- नस्य स्वतांदात्म्यच्यवोऽप्यन्नजनात्तानविवृम्भित एव न ह्यश्या न गज इत्यनश्यताऽपि तस्य प्राप्तेराशयात् तस्मात् कालतो देशतो वस्तुतश्च परिच्छेदः कथमपि मिथ्यात्वं नार्जयतीति परिच्छिन्न- त्वेन मिथ्यात्वानुमानमयुक्तिमूलमिति मनीषिणां मतम् ।

किंच परिच्छेदचयस्य हेतुत्वे एकैकस्य परिच्छेदस्य त्वदु- क्तरीत्या मिथ्यात्वसाधकत्वसम्भवे चयस्य तस्य हेतुत्वे व्याप्यत्या सिद्धिः । यथा पृथिव्यामितरभेदसाधने द्विविधगन्धयत्वस्य । यदि त्वेकैकपरिच्छेदस्य साधकतामभिप्रेषि तर्हि देशकृतवस्तुकृतपरिच्छे- दम्यालीकेऽपि सत्त्वातस्यापि मिथ्यात्वापत्तिः । न ह्यलीकं मिथ्येति तथापि सिद्धान्तः । अस्ति अलीकेऽप्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वम- न्यशाऽलीकघटयोरैक्यमेव प्रमज्येत । यदि त्वलीके व्यभिचारपरि-

हाराय सत्वे सत्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वमुच्यते तदा ऽप्यप्रयोज-
कत्वम् । न हि सत्वे सत्यन्योन्याभावप्रतियोगीत्येव कल्पित इत्या-
घयोऽसंभयोः क्वचिदप्यधिप्रतिपन्नमस्ति । येन तस्य मिथ्यात्वप्रयो-
जकत्वं ब्रूयाः । अस्ति च परिच्छिन्नत्वहेतुकस्यले दृश्यत्वजडत्व-
हेतुकस्यल इव ज्ञानबाध्यत्व-दोषजन्यत्व-विसंवादिप्रवृत्तिजन-
कत्वादिहूपोषाधियस्तत्त्वमपि । तस्मात्परिच्छिन्नत्वहेतुकमिथ्यात्वा-
नुमानं सर्वथाऽप्याभास इति किं विज्ञेयं बहुना कल्पितेन ॥

यान्यपि* परैर्विश्वमिथ्यात्वसाधकत्वेन विशेषतोऽनुमाना-
न्युपन्यस्यन्ते तानि अत्रहुयुतानां बुद्धिसंयहाय महता प्रबन्धेनोप-
पाद्य परीक्षयाऽऽभासीक्रियन्ते । तत्र ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यब्रह्मान्यास-
त्वानधिकरणत्वं पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्ति । ब्रह्मावृत्तित्वात् ।
शुक्तिहृष्यत्ववत्परमार्थसद्मेदवत् ।

विमतं मिथ्या ब्रह्मान्यत्वात् । शुक्तिहृष्यवदित्यनुमानयु-
गलम् । तत्र प्रथमे ब्रह्मज्ञानान्याबाध्यं यद् ब्रह्मान्यत् तदवृ-
त्तित्वविशिष्टेऽसत्त्वाभाव इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मान्यस्मिन् अबाध्यान्ता-
नभिधाने ब्रह्मान्यासत्वानधिकरणे शुक्तिहृष्यं पारमार्थिकसत्त्वाधिक-
रणावृत्तिसायाः परस्याप्यङ्गीकृतत्वात्सिद्धसाधनयारणायाशध्यान्त,
ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानाबाध्यसत्त्वानधिकरणत्वमाचोक्तौ च ब्रह्मण्यपि
पक्षत्वाक्रान्तसायाः सत्त्वेन साध्याभूतायाः पारमार्थिकसत्त्वाधिक-
रणावृत्तिसायाश्वासत्त्वेन बाधशरणाय ब्रह्मान्यत्वानुसरणं, तत्र-
न्माचोक्तौ च ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानाबाध्ये ब्रह्मान्यस्मिन्नलीके पारमार्थि-
कसत्त्वाधिकरणावृत्तिसायाः सिद्धतया सिद्धसाधनयारणायासत्त्वा-

नधिकरणत्वान्तम् । अथ पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्तित्वं ध्याव-
हारिकमुपादेयम् ।

हेतुतायच्छेदककुशावृत्तित्वमावेक्तौ तस्य दृष्टान्तावृत्ति-
तया व्याप्तिमाहकत्वासंभव इति ब्रह्मावृत्तित्वानुधावनम् । न
चावृत्तित्वमावस्यापि निर्विशेषब्रह्मनिष्ठत्वेन व्याप्तिग्रहणसंभवे ध्यार्थ-
विशेषणघटितत्वेन ध्याप्यत्वासिद्धिरिति शङ्कनीयम् । परैरपि सत्व-
रूपत्वेन ब्रह्मणः प्रपञ्चवृत्तित्वाङ्गीकारेण पारमार्थिकसत्त्वाधिकर-
णतया ब्रह्मणि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यप्रसङ्गात् । किञ्च मिथ्यात्वा-
नुमितेः पूर्वं ब्रह्मनिष्ठस्य प्रपञ्चवृत्तित्वस्यासिद्ध्या सामान्यतोऽवृ-
त्तित्वं ब्रह्मण्यसिद्धमिति ब्रह्मावृत्तित्वानुधावनम् । यद्यपि शुक्ति-
रूप्यत्वमपि शुक्तमयच्छिन्नसिद्धतीति ब्रह्मवृत्तित्वं तस्य तथाऽपि
शुद्धब्रह्मावृत्तित्वमिह विवक्षितं न च शुक्तिरूप्यत्वं शुद्धब्रह्मवृत्तीति
सर्वमयदात्मिति प्रथमानुमाने वादिवां तात्पर्यविशुद्धिः । अथैवं द्रुमहे
ब्रह्मज्ञानस्यासाधकतायाः पूर्वं मुख्यस्थापितत्वेन ब्रह्मज्ञानसाध्य-
त्वदुर्व्यसनयोपातस्य ब्रह्मज्ञानेतरसाध्यानाभागस्य पक्षसाध्यच्छेद-
ककुशो वैशर्ण्यात्परमते पक्षविशेषणासिद्धिः । किञ्चेह प्रातिभासिकत्व-
मुपाधिः । यत्रयत्र साध्यनिश्चयः शुक्तिरूप्यत्वादेौ तत्रतत्र प्राति-
भासिकत्वसंत्यात् । ब्रह्मावृत्तित्वस्य च ब्रह्मण्यपि सत्यात् च
प्रातिभासिकत्वासत्त्वात्साधनाव्यापकतया भवति प्रातिभासिकत्व-
स्योपाधित्वम् । न च प्रातिभासिकत्वस्य ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानसाध्यत्व-
रूपतया तस्योपाधित्वे त्रसाध्यभावेमुद्रया ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानसाध्यत्वा-
भायस्यैव साध्याभायानुमापकता वाच्या तत्रतत्र तद्घटकस्य ज्ञान-
साध्यत्वाभायस्यैव हेतुत्वसंभवेऽधिकस्य वैशर्ण्याद् व्याप्यत्वासिद्धत्व-
मिति वाच्यम् । यतो ब्रह्मज्ञानस्यासाधकतया ज्ञानसाध्यत्वस्यैव

प्रातिभासिकत्वहूपतया तदभावस्यैव चोपाध्यभावमुद्रया साध्याभा-
धानुमापकतया क्षतिविरह इति दृश्यत्वहेतुकानुमानभङ्गे समग-
रिष्महि । एवं प्रतिभासशरीरत्वमप्युपाधिः । दृष्टिस्तृष्टिपक्षे प्रति-
भासशरीरत्वस्य साधनव्यापकतयाऽनुपाधित्वसमर्थनं तु पूर्वमे-
वास्माभिरपाकृतमपाकरिष्यते * चाग्रे दृष्टिस्तृष्टिपक्षप्रतिक्षेपावसरे इति
तत्रैव द्रष्टव्यम् । एवं दोषजन्यवृत्तित्वं विसंवादिप्रवृत्तिजनकवृत्ति-
त्वमित्येवमाद्युपाधियोगादापि दूषणीयमिदमनुमानम् ।

एवं घटः परमार्थसन् ब्रह्मज्ञानावाध्यत्वाद् ब्रह्मवत् ।
घटः परमार्थसन्नकल्पितत्वाद् ब्रह्मवत् । घटादीनां पारस्परिकोभेदो
ब्रह्मावधिकश्च भेदः पारमार्थिकः स्वपरनिर्वाहकत्वाद् ब्रह्मवत्
इत्याद्यनुमानेन सत्प्रतिपादितत्वमपि ॥

ननु घटादीनां प्रत्येकसत्त्वाङ्गीकारे सदंशे प्रतीत्यननुगमः ।
सर्वसाधारणैकसत्त्वाङ्गीकारे तु घटादीनां प्रातिस्विकसत्त्वनिवृत्त्या
परकीयसत्त्वेन सत्तावत्त्वात्स्वयमसत्त्वमिति तु निर्विशेषसन्मा-
स्वहूपब्रह्माभ्युपगमभ्रममात्रनिबन्धनमाशङ्कनम् । यथा हि चिन्मा-
स्वहूपस्य ब्रह्मणः सत्त्वं भवताऽभ्युपेतमिति तदतिरिक्तस्य
सर्वस्यासत्त्वं निर्विशेषत्वं च ब्रह्मणस्तथा समस्तचिदचिच्छरीर-
कस्य नैसर्गिकसर्वाश्चर्यधाम्नो ब्रह्मणः सत्यैदिकैरङ्गीक्रियत इति
ब्रह्मणं इव जगतोऽपि सत्त्वं न च निर्विशेषं ब्रह्मेति नानुभवधि-
रोधगन्धोऽपि तथा हि प्रतिजानीते भगवतो श्रुतिः—पराऽस्य शक्ति-

* प्रह्लादानावाध्यत्वं च घटादेः पुष्टमेव समातंभम् ।

† चकल्पितत्वस्य कल्पनाऽसमानकालीनसत्तायोगित्वरूपत्वेन घटादीनामज्ञात
सत्तासमर्थनीयसरे भवतेत्याहुतसिद्धेः निरूपितत्वात्कल्पितत्वं नासिद्धमिति सिद्धा-
न्तिना निरूढमिदम् ।

विंविधेय श्रूयते स्याभायिकी ज्ञानबलक्रिया चेति । अनुव्रते चामुमे-
याथै सर्वोपेतां च तदृशनादिति ब्रह्मसूत्रमिति पूर्वमेवाग्रमहि ।

यत्नेन " ननु भयन्मते यत्सत्त्वं ब्रह्मणि तदेवेह मम । उक्तं
हि यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्याज्जगत्यपि । तत्र स्यात्तदनिर्वाच्यं
चेदिहापि तथास्तु नः ॥ इति । न च तत्रापरिच्छिन्नत्वं सत्त्वं तत्र न
जगतीति वाच्यं तुच्छस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि सत्त्वानभ्युपगमाज्ञापरि-
च्छिन्नत्वं सत्त्वं किं त्वन्यदेव । तच्च ब्रह्मणीव भ्रमाधिष्ठानत्वाच्छु-
क्तिकारणतादेरपि स्यादिति चेत्-नूनं विवाहसमये कन्यायाः
पिशा निजगोशं पृष्टस्य यदेव भयतां गोशं तदेव ममापि गोशमिति
यदतो घरस्य भ्राता भवान् । यतो जामातृश्वशुरयोरेकगोशत्वे
विवाहानुपपत्तवत् जगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वे जगतोऽसत्त्वमेव स्यात् ।
तथा हि स्वप्रकाशाद्वितीयचेतन्यरूपत्वमेव ब्रह्मणः सत्त्वं तदेव
जडस्यापि जगतस्तदा रजतत्वविरोधिशुक्तिसतया रजतस्येव
जडत्वाविरोधिस्वप्रकाशसतया जगतः स्वरूपतो मिथ्यात्वोपपत्तेः ।
चेतन्यस्येवायच्छिन्नानयच्छिन्नाज्ञानविषयत्वेन सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वा-
भ्युपगमात् । न भ्रमाधिष्ठानत्वेन शुक्त्यादेः सत्वसिद्धिरित्यद्वैत-
सिद्धिकृतामभिधानं निरस्तम् ॥ चिदविच्छरीरके ब्रह्मणे सत्वसिद्धौ
विशेष्यस्य ब्रह्मण इव विशेषणयोश्चिदचितोरपि सत्वसिद्धेरवर्जनी-
यत्वात् । जगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वे जगदसत्त्वं तु तदा स्याद् यदि स्वप्र-
काशाद्वयचेतन्यरूपत्वं ब्रह्मणः सत्त्वमभ्युपगच्छेम । सविशेषब्रह्मवा-
दसिद्धान्ते हि ब्रह्मणोऽनन्तकल्याणगुणाकरतया केचन धर्मा ब्रह्म-
णोऽसाधारणाः । यथा जगद्व्यापारादयः । यथाह भगवान् कृष्ण
द्वेषायनोब्रह्मसूत्रेषु जगद्वापारवर्जं प्रकरणादर्शनिहितन्यात्तु । केचित्तु
जीवसाधारणा यथा मोक्षे इष्टभोगादयः । यथोक्तं ब्रह्मसूत्रेष्वेव भो-

गमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति । केचित्पुनर्जडजीवसाधारणा यथा स*त्वा-
दयः । तस्मान्जगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वे जगतोऽसत्त्वसमर्थेन जगन्मि-
थ्यात्ववाद्दुर्वासनासमुत्थं न तु युक्तिश्रुतिसूत्रसमुद्भासितमिति
वैदिकः† पन्थाः ।

अत्रैवमवदधीमहि ब्रह्मावृत्तित्वेन भवदभिमतशबलब्रह्मावृ-
त्तित्व विवक्ष्यते ! उत परब्रह्मावृत्तित्व तत्र प्रथमे शबलस्य कारणत्वे
तदवृत्तित्वमसंभवि कार्यमात्रस्य कारणानुगमश्रवणात् । यथाह
भगवान् पराशरः । विष्णोः सकाशादुद्भूत जगतश्चैव च स्थितम् ।
स्थितिसम्यक्तं सौ जगतोऽस्य जगच्च सः ॥ इति, शबलस्या-
कारणत्वे तु ब्रह्मावृत्तित्वमप्रयोजकं घटावृत्तित्वस्यैव तस्यापि तत्रै-
वासीत्यात् । किं च अवृत्तित्वमात्रस्यैव हेतुत्वे संभवति ब्रह्मावृत्तित्व
व्याप्यत्वासिद्धमपि । न चावृत्तित्वमात्रस्य दृष्टान्तावृत्तित्वेन व्याप्य
ग्राहकत्वाद् ब्रह्मावृत्तित्वानुधावनसाफल्यमिति वाच्यम् । कार्यमा-
त्रस्य कल्पितत्वमङ्गीकुर्वता कारणसङ्घितया युक्तिरूप्य-तद्गुणाणां
सर्वेषामवृत्तित्वाया एव युक्तत्वेन अवृत्तित्वस्य दृष्टान्तावृत्तित्वाभावात्
न हि युक्तिरूप्य-तद्गुणेषोरप्याधाराधेयभावो भवता चास्तवोऽभ्युपे-
यते यच्छुक्तिरूप्यत्व तदवृत्ति स्यात् । कार्यकारणभावस्य वार्त्त-
विकत्वे तु ब्रह्मणः कारणत्वेन तदवृत्तित्वाया धक्तुमशक्यत्वाद्, सि-
द्धिरेव । यथाह भगवानेष गीत्प्रसु स्वय-मपि सर्वमहं सर्वे मतः
सर्वे प्रवर्तते । मयि सर्वमिदं प्रोत मूचे मणिगणा इय । इति, । परे-
र्ब्रह्मवृत्तित्वाया विश्वस्मिन्नेवाङ्गीकृतत्वेन एवमेवनाभिमते ब्रह्मावृ-

* इदमत्राकृतम्-अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिना ब्रह्ममूर्तेषु ब्रह्मण्य पादं
केनायधारितं क्रियत्यहं तत्रच ब्रह्मभेदस्य जीवपरसाधारणत्वात् अणायामप्यमीषा
पृथगवस्थाने विख्यातं सत्य सिद्धमिति सत्य तत्रितपसाधारणोऽधर्म । इति युक्तम् ।

† जगन्मिथ्यात्ववाद्दुर्वासात् माध्यामिकैकदेशानामेव युक्त इति वैदिककपटप्रयोगेन
व्यञ्जनम् ।

तित्वमन्यतरासिद्धमपि । सर्वतान्त्रिकैः स्वस्मिन् स्ववृत्तिया अन-
ङ्गीकारेण ब्रह्मावृत्तित्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन तत्र च पारमार्थिकसत्त्वा-
धिकरणावृत्तित्वा*नधिकरणत्वेन हेतोर्व्याभिचारित्वमपि ।

ब्रह्मावृत्तित्वेन परब्रह्मावृत्तित्वविषयापत्ते तु परब्रह्मणः
सर्वासङ्घित्वेन परब्रह्मनिहृपित†वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्रिहृपितवृत्तित्वा-
भावोऽप्यप्रसिद्ध इति हेत्वसिद्धिः । अलीकप्रतियोगिकाभावाभ्युपग-
मेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तित्वासत्त्वेन हेतोर्ब्रह्मणि सत्त्वेऽपि साध्या-
सत्त्वेन प्रथमकल्पोक्तदिशा व्यभिचारोऽपि । शुक्तिहृप्यत्वादेरपि शुद्ध-
ब्रह्माध्यस्तित्वपत्ते दृष्टान्तावच्छेदेन साधनवैकल्यमपि । यदि तु
ब्रह्मावृत्तित्वपदेन शुद्धब्रह्मनिहृपितं यत्काल्पनिकवृत्तित्वं तस्य
पारमार्थिकत्वरूपेणाभावविषयत्वं तदा काल्पनिकस्य तस्यापि ब्रह्मणि
सत्त्वेन व्यभिचारोदुष्यरिहर एव । यदि पुनः पारमार्थिकब्रह्मावृ-
त्तित्वं विषयत्ते तदाऽप्रसिद्धिरेव ब्रह्मातिरिक्तस्य पारमार्थिकत्वान-
ङ्गीकारात् । ब्रह्मावृत्तित्वस्य कथञ्चिद् ब्रह्मरूपत्वे तु तस्य दृष्टा-
न्तोऽसत्त्वेन साधनवैकल्य ब्रह्मरूपस्य तस्य घटादायसत्त्वेन स्वहृ-
प्यसिद्धिश्च । तस्माद् ब्रह्मावृत्तित्वहेतुना पारमार्थिकसत्त्वाधिकर-
णावृत्तित्वसाधनोदायः केषांचिदमीया स्वचक्षुःस्फोटनेन परचक्षुःप्रणा-
शोदायमायित एवेति कृतधियः ।

उपहितवृत्तेः शुद्धवृत्तित्वनियमनये शुक्तिहृप्यत्वस्य ब्रह्मा-
वृत्तित्वासंभवेन परमार्थसद्भेदघटिति दृष्टान्तान्तरानुसरणं प्रथमा-

* अर्थ भावः—यथा सत्त्वानधिकरणे सन्भावस्यरूपेऽपि ब्रह्मणि सत्त्वाधिकर-
णात्वं काल्पनिकमङ्गीकरोमि तथा पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणवृत्तित्वमपि तत्र काल्पनि-
कमङ्गीकृतं चेत्तर्हि व्यभिचार इति ध्येयम् ।

† निर्विशेषब्रह्मवाहित्वात्तयेति तात्पर्यम् ।

नुमाने । परमार्थसद्भेदस्य* च परमार्थसति ब्रह्मण्यविद्यमान-
त्वाद्भेदसत्त्वं तथेत्यद्वैतसिद्धिकृता तात्पर्यम् ।

श्वेत्तमालोचयामः—घटादीनां परमार्थसद्भिन्नत्वमप्रसाध्य
परमार्थसद्भेदवदिति दृष्टान्तोऽसिद्धः परमार्थसत्ता घटादीनां भेदस्य
ब्रह्मवृत्तित्वात् । यदि तु घटादीनां परमार्थसद्भिन्नत्व सिद्धवदव-
धार्यं प्रवृत्तोऽसि तदा तदेव तेषां मिथ्यात्वमिति कृतं मिथ्यात्वा-
नुमानमहाडम्बरेण । तस्माद् यावत्कालं घटादिषु परमार्थसद्भि-
न्नत्व न प्रमाणेनावधारितं तावत् परमार्थसत्ता घटादीनां भेदस्य
ब्रह्मवृत्तितया व्याप्रेरयह एवेति कथं तस्य दृष्टान्तता । न ह्यनुमान
लोकानधिगत* घाद्यननुमतमर्थमादाय प्रभवति । इतरथा तु यत्कि-
ञ्चिदेव स्वमनसा लोकानवधृतं घाद्यनङ्गीकृतमर्थं दृष्टान्तीकृत्य
विचारे कथोपपन्न एव स्यादिति कीदृशमिदमद्वैतसिद्धिकृता दृष्टा-
न्ताभिधानमिति सचेतसः सर्वे एव साक्षिण इति किं यदाम* ।

यदि तु घादिनः परमार्थसत्त्वेनाभिमतानामपि घटादीनां
भेदो ब्रह्मण्यङ्गीक्रियमाणो न परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्ते-
षामपि परमार्थसत्त्वात् किन्तु घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितारू इति
परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूभेदस्य ब्रह्मण्यभावाद् व्याप्तिः
सुयहेति मन्यसे तर्ह्यैवविधानुमानस्य घटादिसत्त्वानपसारकतया
किं तेनानुमितेन । यदि घटादयोऽपि सन्तः ब्रह्मापि च तथा
तदा पक्षत्वेनाभिमते पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणपृथितायाः सत्त्वेन
घाद्यः । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसाधने तु शुक्ति-
रूप्याद्यादौ सिद्धेः सत्त्वादनुमानाप्रवृत्तिः ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितौ पक्षतावच्छेदक-

सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्विरोधित्वात् । अनुमित्तस्याऽनुमानं
तु स्याथानुमितायेव प्रसृतं न तु परार्थानुमितानन्यथाऽतिप्रसङ्गा-
दिति मुमुक्षुमयधारणीयं तर्कतत्त्वमिदाम् तस्मात्पूतिकूप्याण्डी-
कृतोऽयमद्वैतसिद्धिकृतां प्रथमन्यायप्रयोगः ॥

यिमत्तं मिथ्या ब्रह्मान्यत्वाच्छक्तिरूप्यवदिति द्वितीयप्रयोगे
तुं दोषजन्यत्वं विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वमित्येवमाद्युपाधियोगेन
पूर्वादितरीत्येव हेयत्वमित्यकिंचिद्विदम् । दोषस्त्वह अविद्याति-
रिक्तोऽस्यासुरेव वाच्योऽविद्यायास्तु दोषन्वे दोषताऽपि तस्याः
पुनर्दुर्गहेव स्यादित्यवोचाम युत्पुपन्यासपुरस्सरं पूर्वमेव ॥

किञ्च ब्रह्मान्यस्मिन्नलीके मिथ्यात्वासत्त्वाद् व्यभिचारः । सद-
न्यत्वमेव चेन्मिथ्यात्वं तदा घटादौ बाधः । असदन्यत्वं चेन्मि-
थ्यात्वं तदा घटादौ सिद्धसाधनम् । सद्ब्रह्मण्यं सिपाधयिपितं
चेत्तर्ह्यपि घटादौ तदसिद्ध्यां बाध इव । एतेन “मिथ्या सद्विल-
क्षणम् । तेनासद्व्यावृत्तमिथ्यात्वस्यासत्यभावेऽपि न व्यभिचार”
इति इदन् भिद्युरपि निरस्तः सद्ब्रह्मण्यस्यापि घटादावसिद्ध्यां बाधा-
घतारादिति ।

किञ्च पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे ब्रह्मान्यत्वस्य तत्र
सत्त्वाद् व्यभिचारः । सत्त्वे सति ब्रह्मान्यत्वं चेद्वेतुस्तदाऽपि दोष-
जन्यत्वमुपाधिरित्युक्तमेव इदं चेह निच्यातव्यं सिपाधयिपितं
सद्ब्रह्मण्यं ब्रह्मभिन्नत्वं वा अर्थक्रियाकारित्ववदन्यत्वं वा चिद-
न्यत्वं वा प्रतीयमानत्वे सति बाध्यमानत्व वा तत्रादौ ब्रह्मभिन्नत्वाद्
ब्रह्मभिन्नत्वसाधने सिद्धसाधनम् । द्वितीये तु बाधः । अर्थक्रियाका-
रित्वलक्षणसत्त्वस्य घटादौ तथापि सम्प्रतिपन्नत्वात् । तृतीये सिद्ध

साधनं चिदन्यताया घटादौ वादिनापि स्वीकारात् । चतुर्थे तु घटादेर्वाध्यमानतैवासम्भवित्री । तथा हि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानं जगदबाधकम् । अविद्याकल्पितवाक्यजन्यत्वात् । स्वयमविद्याप्रभवत्वाद्वा । अविद्याप्रत्युपस्थापितज्ञात्राश्रयत्वाद्वा । कल्पिताचार्यायतनश्रवणजन्यत्वाद्वा । स्वकल्पितस्वमानसवृत्तिरूपत्वाद्वा । तात्पर्यभ्रमसहकृतवाक्यजन्यत्वाद्वा स्वाप्रबन्धनिवर्तकवाक्यजन्यज्ञानवत् । बौद्ध-दिगम्बर-क्षपणकादिशास्त्रजन्यान्यवृत्तिवद्वेत्यादिनाऽनुमानत्रातेन बाधकत्वेनाभिमतज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाबाधकत्वात् । पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मज्ञानस्याप्यबाधकत्वाच्चेति ।

किञ्च भेदवादिना माध्येन ब्रह्मणोऽनन्तकल्याणगुणाकरताया अङ्गीकारेण सतोऽनन्तकल्याणपरम्पराभाजनाद् ब्रह्मणो भेदस्य घटादौ स्वत एवाङ्गीकृतत्वात्सिद्धसाधनेन कथं तेन ते जगन्मिथ्यात्वसिद्धिर्भवित्रीति विद्वांस एव मीमांसन्ताम् ॥

यदपि अत्यन्ताभावः प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिः नित्याभावत्वादन्योन्याभाववत् । प्रतियोग्यवच्छिन्नो देशः अत्यन्ताभावाश्रयः आधारत्वात्कालवदिति मिथ्यात्वानुमानयुगलम् । अत्र हेतुकुक्षौ नित्यपदानुपादाने ध्वंसे व्यभिचारः । अभावपदानुपादाने ब्रह्मणि व्यभिचार इति नित्यपदमभासपदं चोपातम् । तदप्यनुमितिशरीराप्रसिद्ध्या ऽऽभासत्वेन च सर्वथाऽयुक्तं, तथा हि अत्यन्ताभावः प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिरत्र यत्किञ्चिदत्यन्ताभावे उदासीनप्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तितयां सिद्धसाधनमिथा घटात्यन्ताभावो घटावच्छिन्नवृत्तिरित्यनुमितिशरीरं विशिष्यैव वाच्यं न च तादृशानुमितिसंभावेनाऽपि आहा-

* सदन्यत्वस्य सद्भिनस्यवदनस्य वा मिथ्यात्वस्य साध्यचोर्धे दोषः ।

† घटवान् घटाभाववान् । घटाघटत्वाभासवान् इत्यादिनाप्यपदमानम् ।

यंपरोक्षानङ्गीकारात् । न च घटात्यन्ताभावो घटावच्छिन्नवृत्तिरि-
त्यनाहार्यज्ञानसंभवोऽपि स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककस्वप्रकार
कज्ञानस्य नियताहार्यरूपत्वेन घटात्यन्ताभावघान् घटघानिति ज्ञान-
स्येव घटावच्छिन्ने घटात्यन्ताभावज्ञानस्यानाहार्यस्यासंभवात् । एवं
द्वितीयप्रयोगेऽपि घटावच्छिन्नदेशे घटात्यन्ताभावज्ञानमाहार्यमित्य-
नुमित्यप्रसिद्धिः ।

एवं च यथा पर्वतः पर्वतावृत्तिवद्भिमान् । पर्वतो वद्भिमान्
पर्वतावृत्तेः । वद्भिद्याप्यवद्भिष्यभिचारिमानित्यादानुमित्यप्रसिद्धि-
राहार्यंपरोक्षानभ्युपगमात्तथा प्रकृतेऽपीति कीदृशानुमितिशरीरमिति
पश्यन्तु विचक्षणाः ।

किंच स्वधिपरीतधीप्रतिषध्यज्ञानानामेव प्रवृत्तिनिवृत्तिजनन-
लक्षणप्रयोजनजनकतया निरुक्ताहार्यज्ञानस्य चाहार्यत्वेनैवाप्रतिव-
न्धकस्याप्रतिषध्यस्य च कथं घटादिधर्मिकसत्यत्वज्ञानविरोधि-
त्वम् । नापि च मिथ्यात्वानुमितेस्तावत्साफल्यसंभवो न यावदसौ
घटादिधर्मिकसत्यतावृद्धिं प्रतिवधीयात् ।

न च यथा पर्वतो वद्भिमान् बह्यभावयोरचेति समुच्चये
पर्वते वद्भितदभावयोर्माने जातेऽपि नाहार्यरूपत्वं तथा प्रकृते
जातेऽपि घटावच्छिन्नदेशे घटात्यन्ताभावमाने नाहार्यरूपता निरु-
क्तानुमितेरिति वाच्यम् । तत्रान्यतरकोटावध्याप्यवृत्तित्वज्ञानेन विरो-
धमानसामर्थ्यसंबलनाद् विरोधाभावेऽपि प्रकृते तथा वक्तुमशक्य-
त्वात् । न हि घटावच्छिन्ने देशो घटाभावघानित्यनुमितौ कोट्यो-
रध्याप्यवृत्तित्वज्ञानमितरथा मिथ्यात्वानुमि*तावर्थान्तरप्रसङ्गात्

एवं च कोट्योरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकाले जायमानस्य घटाव-
च्छिन्नो देशो घटाभावधानित्यस्याहार्यरूपत्वेन नानुमितिस्वरूपता ।

अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकालीने संशये तु कोट्योः पर-
स्परं विरोधो भासते स च प्रकारमुद्रया संसर्गमुद्रया वा भासते
इत्यप्रकृतत्वादुपेत्यते । एवं च संशयसमुच्चययोः कोट्योर्विरोधमा-
नाभानाभ्यामेव विशेषः ।

अथवा ऽनुभवभेदेन संशये प्रकारताद्वयनिरूपितैकविशेष्य-
ताशालित्यं समुच्चये तु प्रकारताद्वयनिरूपिता विशेष्यताद्वयीति
विशेषः । आहार्ये तु एककोटिधर्मितावच्छेदककतयाऽपरकोटय
गाहनमित्येष विशेषः ।

न चाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकाले संशया*न्यविरोधिप्रतियो-
गितदभावविषयकज्ञानानुद्रयात्कथमाहार्यमुत्पद्यतामन्यथा तु एकत्र
द्वयमिति रीत्या पर्वतोघटपटवानिति ज्ञानमिथ पर्वतो घन्हित-
दभावधानित्यप्युत्पद्यत ज्ञानं न तु तथाऽङ्गीकुर्वन्ति तैश्चिन्ताः प्रति-
योगितदभावयोरेकज्ञानविषयत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानान्तरे तथाऽन-
ङ्गीकारेऽपि इच्छासाम्राज्येनाहार्ये तथाऽङ्गीकारात् । इच्छाघटिसा-
मयी सर्वतो बलवतीत्यविप्रतिपत्तिः । एवं निरुक्तस्थलद्वयेऽपि परा-
मर्शस्याहार्यरूपत्वेन नानुमितिजनकता अनाहार्यप्राप्ताद्यज्ञानाना-
स्कुन्दितपरामर्शत्वेनैव परामर्शस्यानुमितिजनकत्वेन । घटात्यन्ता-
भावव्याप्याधारत्वान् घटावच्छिन्नो देश इति ज्ञानस्याहार्यरूप-
त्वात् । न हि घटयति घटवदवृत्त्याधारत्वप्रतायुद्धिरनाहार्यो न
वाऽऽहार्यपरामर्शाऽनुमितिजनकः ।

* संशयान्तरं पदप्रतियोगितदभावविषयकं ज्ञानं तदनुत्पत्तेरित्यर्थः ।

न च घटवति देशे घटवत्तया व्यावहारिकतया तदभाषस्य च पारमार्थिकतया विरोधविरहेण नाहार्यरूपता निरुक्तानुमितिवृत्त्यलेऽपीति वाच्यम् । व्यावहारिकत्वस्य तत्कालावाध्यत्वरूपत्वेन पारमार्थिकत्वस्य च कालवयावाध्यत्वरूपत्वेन कालवयान्तर्गते वर्तमानकाले अवाध्यताया व्यावहारिकत्वकुक्षिनिक्षिप्रायाः कालवयावाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वेन विरोधस्यावश्यकतया अनाहार्यरूपत्वासम्भवात् । अस्तु या व्यावहारिकत्वं भगवन्मिमत्तरीत्या ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानावाध्यत्वं तावताऽपि पारमार्थिकत्वस्यावाध्यत्वघटितत्वेन अवाध्यत्वब्रह्मज्ञानवाध्यत्वयोर्विरोधावश्यम्भावेनाहार्यरूपता निरुक्तानुमितेरावश्यकी । यदि तु व्यावहारिकत्वं कल्पितत्वतश्च स्वाभाववति प्रतीयमानत्वं वा ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा उभययाऽपि तु दोषं नातिवर्तते, तत्र प्रथमे स्वाभाववति प्रतीयमानत्वस्यैव मिथ्यात्वेन मिथ्यात्वानुमितेः पूर्वमेव मिथ्यात्वसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तिः ।

द्वितीये तु पारमार्थिकत्वस्यानिवर्त्यत्वरूपतया ज्ञाननिवर्त्यत्वानिवर्त्यत्वयोर्विरोध आवश्यक इति पूर्वोक्तदोषानतिलङ्घनम् ।

यदपि घटावच्छिन्ने देशे घटाभाववानित्यवावच्छिन्नत्वसंसर्गेण देशे घटाभावः प्रसिद्ध इति तद्वति देशे घटाभावानुमाने नाहार्यरूपत्वमनुमितेरेवच्छिन्नत्वसंसर्गेण घटवति घटाभावस्याविरोधादित्युत्प्रेक्षते कश्चित् तदतीव दुर्व्यवसितम् । यथा हि सयोगेन घटवति समवायसम्बन्धेन घटाभावसत्येऽपि घटो न मिथ्या तत्रेष्टापतेरेवमवच्छिन्नत्वसंसर्गेण घटवति संबन्धान्तरेण घटाभावानुमितावपि न घटो मिथ्येति किं तेनानुमानेन । तस्माद्येन संसर्गेण घटतदभाषयोर्विरोधस्तेनैव संसर्गेण घटवति घटाभावोऽनुमातव्यस्तथा च स्वविरोधिधर्मधर्मिताऽयच्छेदककस्यप्रकारकत्वस्यावश्यकतयाऽऽ-

हार्थरूपत्वेनानुमित्यप्रसिद्धिरिति सूत्रपादितं भवति । किञ्चात्यन्ता-
भावः प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिः । नित्याभावत्वादन्योन्याभावश्च ।
प्रतियोग्यवच्छिन्नो देशः । अत्यन्ताभावाश्रयः । आधारत्वात्कालश्च ।
इति पूर्वोपदेशितप्रयोगद्वये अत्यन्ताभावभिन्नत्वं स्वप्रतियोग्यनव-
च्छिन्नत्वं च क्रमेणोपाधिरिति सोपाधिकमप्यनुमानद्वयं तथा हि
यथयथ प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तित्वं भेदे तथात्यन्ताभावाभिन्नत्वं
नित्याभावत्वं त्वत्यन्ताभावेऽपि वर्तते तथात्यन्ताभावाभिन्नत्वं
नास्तीति स्पष्टमुपाधिर्भवति । बाधोन्नीतस्य च पक्षेतरस्योपाधित्वं
सर्वतैरर्थिकानुमतमिति नेह कथमपि चोद्यावतारः ।

द्वितीयप्रयोगे तु यथयथ घटात्यन्ताभावाश्रयत्वं तथतथ
स्वप्रतियोग्यनवच्छिन्नत्वम् । आधारत्व तु कालेऽपि तत्र तु स्वप्र-
तियोग्यनवच्छिन्नत्वं नास्ति कालस्य कालिकेन सर्वाधारत्यादिति
भवति स्वप्रतियोग्यनवच्छिन्नत्वमुपाधिः स्वप्रतियोग्यवच्छेदकदेशान-
वच्छिन्नवृत्तिकत्वं चोपाधिरित्युपाध्यभावेन साध्याभावाद्यनुमानेन
स्थलद्वयेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धः ।

ब्रह्म* । किञ्चिदवच्छिन्नम् । नित्यत्वात्परिमाणावच्छिन्नग-
घत् । ब्रह्म† । मिथ्या । आधारत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्याद्रिसाम्यं चानु-
मानयुगलस्येति कीदृशमद्वैतसिद्धिकृतमभिधानमिति कृतशास्त्रश्रमा
समाधधारयितुं पारयन्ते इति किमितरेषु भृशव्याहारेणेति शम् ।

* पूर्वत्र मिथ्यात्वसाध्यकत्वे नित्याभावस्य हेतुकुर्वता भवता गगनस्य
नित्यत्वमप्यकामेनेवाङ्गीकृतमन्यथा नित्यत्वस्यैव हेतुत्वमभवे व्याप्यत्वासिद्धिरिति
नित्यत्वमपि गगनस्य भवताभ्युपेतमिति भावः । परमतमवष्टभ्य विशेषणसापेक्षस्य
मर्धनं तु खण्डनकता मतनिराकरणाश्रये व्युत्पिष्यते इति तत्र एव उक्तोऽश्रयः ।

† ब्रह्मस्य न परमाणुसिद्ध्यान्वोन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । प्रकृतमित्ति
स्वादित्वमनुमिमानेन भवतिवापारत्वमभ्युपेतं प्रकृत्य इति नाधारत्वमसिद्धमिति
भावः ।

यच्च तैरेव-परमार्थसत्त्वं स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोग्यवृत्ति । सदितरावृत्तित्वात् । ब्रह्मत्ववत् । ब्रह्मत्वमेकत्वं वा सत्वव्यापकम् । सत्वसमानाधिकरणत्वाद् । असद्वैलक्षण्यवदिति न्यायप्रयोगद्वयमारचितं तन्मिथ्यात्वाभिनिवेशमाशनिबन्धनम् । तद्यथा प्रथमानुमानेऽनुमानात्पूर्वमेव घटादीनां पारमार्थिकसत्त्वं सिद्धमुत्तानेनानुमानेन । तत्र प्रथमपक्षेऽनुमानवैपर्ययम् । द्वितीयपक्षे तु जगदसत्वपर्ययसायित्वमेतदनुमानस्य तदा ऽभविष्यद्यदि एतदनुमानात्पूर्वमेव प्रमाणान्तरेण पारमार्थिकसत्तावद् द्वयं बाधितमभविष्यन्न तु तथाऽस्ति पारमार्थिकसत्ववद्ब्रह्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिनि घटादौ परमार्थसत्वस्याबाध्यमानत्वेन पारमार्थिकसत्ववत्त्रिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिवृत्तित्यस्यैव ब्रह्मत्वे सत्त्वेन स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोग्यवृत्तित्वासत्त्वात् । सदितरावृत्तित्वं च घटादौ प्रमाणसिद्धं निर्विशेषे ब्रह्मणि तु त्वदभिमतेऽनघतीर्णसकलप्रमाणे कल्पनैकसारे-निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म । मिथ्या । अविद्याकार्यज्ञान*गम्यत्वात् । अविद्याकल्पितज्ञानाश्रितज्ञानगम्यत्वाद्वा । अविद्याकल्पितज्ञानगम्यत्वाद्वा । यदेवं ततथा यथा स्वाप्नज-गन्धर्वनगरादिरित्यादिनाऽनुमानत्रातेन मिथ्यात्वमेव सिध्यति । न चोक्तहेतुषु प्रविष्टमविद्याकल्पितज्ञानगम्यत्वादिकं फलव्याप्यत्वरूपं वा वृत्तिव्याप्यत्वरूपं वा । तत्र फलव्याप्यत्वं परस्मिन् ब्रह्मणि नाभ्युपेयत इति स्वहृषासिद्धिः । वृत्तिव्याप्यत्वमपि सर्वोपभासके स्वतोभाते प्रयोजनाभावाटेषावधीर्यते इत्यसिद्धे हेतुरिति कथं निर्विशेषे मिथ्यात्वविद्धिरिति वाच्यम् । यतः फलव्यापिरेव निषिधेयव्यपिता वृत्तिश्चा-

* ज्ञानगम्यत्वादिकमिह वृत्तिव्याप्यत्वस्यैव तेन हेतोर्यावृत्तित्वमाशङ्कनीयम् ।

प्रिस्तु स्वीकृता । यथाक्तमद्वैतसाम्प्रदायिकैः—फलव्याप्यत्वमेवास्य
शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥
इति । एतेन सविशेषस्य पक्षत्वे मिथ्यात्वमिष्टं निर्विशेषे तु स्वहृषा-
सिद्धिरिति केषांचित्समाधानमप्यपहस्तितम् । निर्विशेषे साम्प्रदा-
यिकैर्वृत्तिव्याप्यत्वस्याङ्गीकरणात् ।

अत्रेदमपि मीमांस्यते परमार्थसत्त्व स्वसमानाधिकरणान्यो-
न्याभावप्रतियोग्यवृत्ति । सदितरावृत्तित्वादित्यत्र न्यायप्रयोगे प्रविष्टं
पक्षशरीरे परमार्थसत्त्वम् । हेतुशरीरे सदितरावृत्तित्वं च सत्स्वहृष-
तामतिक्रामति वा नातिक्रामति वा । तत्र पक्षकुत्रौ सत्स्वहृषताति-
क्रमे निर्विशेषस्य न पक्षत्वमिति नेष्टुसिद्धिः । सविशेषस्य पक्षत्वे-
नानिष्ठापतिश्च । सत्स्वहृषतानतिक्रमे तु तत्र निर्विशेषसत्स्वहृषे
ब्रह्मणि हेतुः कंचनविशेषमादध्याद्वा नादध्याद्वा तत्र प्रथमे सर्ववि-
शेषप्रत्यनीकस्वभावस्य केनापि विशेषेण भवति स्वहृषप्रच्युतिरिति
पूर्वाक्तदोष*तादवस्थम् । निर्विशेषे पक्षे विशेषानाधायकश्चेद्वेतुस्तर्हि
स्वहृषासिद्ध इत्युभयतःपाशारज्जुः । एवं हेतुःसदितरावृत्तित्वलक्षणः
सत्स्वहृषतां चेदतिक्रामेतर्हि निर्विशेषे पक्षे लब्धपद एवेति
स्वहृषासिद्धिः स्यात् । सविशेषे तु पक्षे लब्धपदोऽपि हेतुरकिञ्चित्क-
रस्तस्यापवत्वात् । हेतोः सत्स्वहृषताऽनतिक्रमपक्षेऽपि निर्विशेषे
सत्स्वहृषे पक्षे सत्स्वहृषस्य हेतोः परार्थानुमाने न्यायप्रयोगसापेक्षे
नान्वयसंभवः । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेक्येन शब्दबोधानुदयात् ।
न हि सन् ऽसन्निति शब्दोऽन्वयो भवति । तस्मान्निर्विशेषमुपक्रम्य

* निर्विशेषस्य पक्षत्वे न सिद्धेति भाव ।

† न बोद्धव्यतावच्छेदकविधेययोरेक्येनोऽपि बोधनपदाकस्य बोधाजनकता
विधेयकोटावधिभाषाहितः शब्दबोधस्य पक्षे नीलपट इत्यादिस्वनीपक्षोधानुरोधे
नाङ्गीकरणीयता उच्छेदपतावच्छेदकविधेययोरेक्येनोऽपि बोधनपदाकस्य व्याप्य

न्यायप्रयोगानुष्ठानं केषांचिदमीषां प्रकृतिपण्डं पुरस्कृत्य प्रमादिनां
षोडशवार्षिकप्रणयिनीपरिणयप्रक्रमसाहसार्थितमिति युक्तिकोविदाः ॥

किंचेह एकव्यक्तिवृत्तिकत्वमुपाधिरपि यत्र यत्र स्वसमानाधि-
करणान्योन्याभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिश्चये। ब्रह्मत्वे तत्रैकव्यक्तिवृ-
त्तिकत्वसत्येन साध्यव्यापकत्वात् । सदितरावृत्तित्वं तु* घटत्वेऽपि
तत्रैकव्यक्तिवृत्तिकत्वं नास्तीति साधनाव्यापकत्वाच्च । एवं च परमा-
र्थसत्त्वम् । स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिवृत्तिः । एकव्य-
क्तिवृत्तिकत्वाभावादित्यस्त्रैवोपाध्यभावेन साध्याभावोऽनुमास्यते ।
न च प्रकृते उपाधेः साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यं नोपाधिव्यापकमिति
साध्योपाध्याः समव्यापिकत्वाभावात्कथमेकव्यक्तिवृत्तिकत्वमुपाधि-
रिति सुद्रुतमं शङ्कनीयम् । उपाधेरूपकतायां साध्यव्यापकत्वस्ये-
वापेक्षितत्वेन व्यापकव्यभिचारिणे। व्याप्यव्यभिचारित्वस्यावश्यक-
तया समव्यापिकत्वस्य नवीनरूपेणान्तात् ।

वस्तुतस्तु दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वस्वस्यैकस्याभावात्
स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरण्यं चेत्युभयसम्बन्धेन प्रतियो-
गवृत्तिव्यावहारिको यो भेदस्तद्विगिष्टं यतदन्यत्वस्येव साध्यत्वप-
र्यवसानेन साध्योपाध्योः समव्यापिरपि मुनिर्वहेति न किंचिदपह्नी-
यते । एवमिहान्येऽप्युपाधयः स्वयमूहनीयास्तर्ककुशलेरिति विर-
मामोविस्तरभयात् ।

वगाहित्वेनाधिकारवगाहनस्यावश्यकता तदुपपत्तेरिति वाच्यम् । षोडशवार्षिकप्र-
थस्य व्याप्यवगाहितया पुनरुपनयवाक्येन व्यापित्विषयकत्वात् षोडशवार्षिकप्र-
थस्य व्याप्यवगाहितया पुनरुपनयवाक्येन व्यापित्विषयकत्वात् उक्तप्रथमवृत्तिकत्वस्यैव
रिक्त्येव व्यापनविषयकत्वस्य विधेयार्थोऽधिकारवगाहनेन व्यापानुदस्यवर्जनीयत्वात् । अत-
एव तु तत्र व्याप्यः पक्षे न केत्येव जिज्ञासा न तु हेतुव्याप्ये न वेति नित्यवगाहितम् ॥

* अनुमानात्पूर्व जिज्ञासाव्याप्येति भावः ।

ब्रह्मत्वमेकत्व वा सत्त्वव्यापकम् । सत्त्वसमानाधिकरणत्वात्सद्वैलक्षण्यवदिति द्वितीयप्रयोगे सत्त्वव्यापकत्वमबाध्यनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूप ततश्च सत्त्वसमानाधिकरण्यमस्ति असद्वैलक्षणे अस्ति च तत्राबाध्यब्रह्मनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूप साध्य, ब्रह्मणि असद्विलक्षण नेति प्रतीतिरसत्त्वात् । एव च ब्रह्मणि अबाध्यनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसिद्ध्या ब्रह्मातिरिक्ते बाध्यत्वलक्षणमित्यात्वमञ्जसा सिध्यतीति स्पष्टमेव । पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे अबाध्यत्वेनाभ्युपेताविद्यानिवृत्तिनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकमेव ब्रह्मत्व भवतीति ब्रह्मत्वमुपेत्य एकत्वस्य पक्षत्वानुसरणम् । तन्नाविनाशित्वादिरूपमिति भि*त्तु । एव च पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे अविद्यानिवृत्तेर्नैवृत्तिप्रतियोगित्वविरहेऽपि अविनाशित्वरूपैकत्वस्य ब्रह्माविद्यानिवृत्तिसाधारण्यादबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वाद् ब्रह्मत्वस्याबाध्यत्ववती या पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिस्तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न चातिरिति भिद्यतात्पर्यम् । अपैव पराक्रामम - पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे यद्यबाध्यद्वयसद्भावेऽपि एकत्वमबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक तदेतादृशसाध्यस्य घटादिसत्त्वानपसारकतयौदासीन्येन अकिंचिदिदम् ।

यद्वि साध्यमबाध्यद्वय सहेत तर्हि तन्न सहेताबाध्यसहस्रमिति तु वक्तु क प्राघ प्रसहेतापि । ऋते मिथ्याभिनिवेशात् । किंचाच चिद्रूपत्वमुपाधि । अबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयविषयीभूते धर्मिणि ब्रह्मणि चिद्रूपत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात् । सत्त्वसमानाधिकरण्यस्य च घटत्वेऽपि सत्त्वेन

तत्र चिद्रूपत्वविरहेण साधनाव्यापकत्वाच्च । एवं च एकत्वमबा-
ध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । चिद्रूपत्वाभावाद्वि-
त्युपाध्यभावेन साध्याभावोऽनुमास्यते । यदि च यादृशस्यने उपा-
ध्यभावस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन न सत्व किन्तु सामानाधिक-
रण्येन तादृशस्यनीयोपाधेरुपाध्याभासत्वेन परिगणनात् । प्रकृते च
पक्षस्यैकत्वस्याधिनाशित्वादित्यहूपस्य पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्ति-
ब्रह्मोभयसाधारण्यादविद्यानिवृत्तेः चिद्रूपत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद-
भावादयमुपाध्याभास इत्युच्यते । तदा ध्वसाप्रतियोगित्वमुपाधि-
रस्तु तस्य अबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व
रूपसाध्यव्यापकत्वत् । घटाद्यवच्छेदेन ध्वसाप्रतियोगित्वसत्त्वेन
ध्वसाप्रतियोगित्वस्य साधनाव्यापकत्वाच्च । एव चैकत्वम् । अबाध्य-
त्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । ध्वसाप्रतियोगित्वादि-
त्युपाध्यभावेन साध्याभावोऽनुमास्यते । अथवा पञ्चमप्रकाराविद्यानि-
वृत्तिपक्षे अविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वाभावादबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपसाध्यव्यापकत्वात् घटाद्यवच्छेदेन साध-
नाव्यापकत्वाच्च मिथ्यात्वाभावे उपाधिः । एव च सत्यसामानाधि-
करण्यं साध्यव्यभिचारि । सोपाधिकत्वादित्येव मुद्रया तत्रोपाधे
द्रूपकत्वमित्युपाधितत्त्वविदा सर्वमपरोक्षमिति विस्तरभयादुदात्म्ये ।

यदपि—ध्याप्यश्रुतिघटादिः । अन्याभावातिरिक्तसमानाधिक-
रणाभावमात्रप्रतियोगी । अभावप्रतियोगित्वात् । अभिधेयत्वशत् ।
अभिधेयत्वं हि परमते केयलान्वयित्वादन्योन्याभावमात्रप्रतियोगी ।
स च समानाधिकरण एव । अस्मन्मते तु मिथ्यैवेति । नेभयथाऽपि

* उपकारोऽत्र मिथ्यकथोऽप्यवैक्यत्वं घट इव इतिहा इत्यादिरीत्या तेन
मिथ्यात्वोत्पत्तये ।

साध्यवैकल्यमित्यद्वैतसिद्धिकृतः । अथ पक्षे व्याप्यवृत्तित्वानुक्तौ
अव्याप्यवृत्तिसंयोगादौ स्वसमानाधिकरणाभाषमात्रप्रतियोगित्वस्य
घादिनाऽप्यङ्गीकृतत्वात्सिद्धसाधनप्रसङ्ग इति व्याप्यवृत्तित्वमुक्तम् ।

साध्यकुक्षौ अतिरिक्तान्तानुपादाने घटादिसमानाधिकरण-
ध्वंसस्वरूपाभावादिप्रतियोगित्वस्य घादिनेऽनुमततया सिद्धसाध-
नप्रसङ्ग इत्यतिरिक्तान्तमुपातम् । प्रागभावस्तु सिद्धान्तिना नाङ्गी-
क्रियते । तदङ्गीकारपक्षे तु जन्याभावातिरिक्तस्य घटसमाना-
धिकरणघटप्रागभावस्य प्रतियोगित्वं घटादौ सिद्धमेवेति तद्वा-
रणाय विनाश्याभावातिरिक्तत्वमपि देयमेव । अभावांशे स्वसा-
मानाधिकरण्यानुक्तौ जन्याभावातिरिक्तस्य कुड्याद्युदासीनपदार्थ-
वृत्तिघटाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादौ सिद्धमेवेति अभावांशे
सामानाधिकरण्यमुक्तं, तथा च घटादेर्घटाद्यधिकरणवृत्त्यभा-
वप्रतियोगित्वं फलतीति न सिद्धसाधनम् । अथ साध्यकुक्षौ
मात्रपदानुपादाने जन्याभावातिरिक्तस्य घटादिसमानाधिकरणस्य
घटभेदस्य प्रतियोगित्वं घटे सिद्धमेवेति तद्वारणाय मात्रप-
दम् । एवं च घटसमानाधिकरणघटभेदस्य प्रतियोगित्वसिद्धावपि
नाभाषमात्रप्रतियोगित्वं सिद्धं घटवति घटात्यन्ताभावस्य वादिने-
ऽनुमतत्वात् । एवं हेतुकुक्षौ प्रतियोगित्वादित्युक्तौ प्रतियोगितायाः
संबन्धीयप्रतियोगित्वसाधारण्यादभावप्रतियोगित्वमुक्तम् ।

तदेतदनालोचितप्रमाणप्रमेयतत्सहकारितर्कमर्यादानां दुर्भ-
णितमेव । यतो ऽयं हेतुः सोपाधिकस्तथा हि यत्रयत्रजन्याभावा-
तिरिक्तसमानाधिकरणाभाषमात्रप्रतियोगित्वं ब्रह्मातिरिक्ते ब्रह्मज्ञाने
तथानित्यत्वम् । अभाषप्रतियोगित्वं तु अलीकेऽपि तथानित्यत्वम् ।

नास्तीति भ्रष्ट्यनित्यत्वमुपाधिः । एवं ध्वंसप्रतियोगित्वमुपाधिः ।
तस्य साध्यव्यापकत्वात् ।

अभावप्रतियोगित्ववत्यलीके ध्वंसप्रतियोगित्वविरहेण साध-
नाव्यापकत्वान्न एवं ब्रह्मभिन्नत्वमप्युपाधिस्तथा हि साध्यवतानि-
श्चयविषयीभूते जगज्जाते ब्रह्मभिन्नत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वमथा-
भावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन तत्र ब्रह्मभिन्नत्वस्य चास-
त्त्वेन साधनाव्यापकत्वं च ब्रह्मभिन्नत्वे इति भवति ब्रह्मभिन्न-
त्वमुपाधिः । यदि भेदप्रतियोगित्वं ब्रह्मणि नाभ्युपेयेत तर्हि अधि-
दायाऽलाकेन च ब्रह्मणस्तादात्म्यं प्रसज्जेतेत्यभावप्रतियोगित्वं ब्रह्म-
णोऽवश्यमभ्युपेयम् ।

एवं परिणामित्व-परिच्छिन्नत्वादृष्टजन्यत्वाल्पपरिमाणत्वा-
दयः स्वयमूहनीया उपाध्यो विचक्षणैः ॥ एवमधिदायाऽलीकादि-
तादात्म्यनिराकरणान्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मणि भेदप्रतियोगित्वाङ्गी-
कारस्यावश्यकत्वेनाभावप्रतियोगित्वरूपहेतोस्तत्र सत्त्वाद् व्यभिचा-
रोऽपि । न च वास्तवभेदप्रतियोगित्वं निवेश्यते ब्रह्मणि तु
काल्पनिकभेदप्रतियोगित्वमिति न व्यभिचार इति याच्यम् । ब्र-
ह्मातिरिक्तस्य जगन्मात्रस्य काल्पनिकत्वमातिष्ठमानेन तथा यकु-
मशयत्वात् ।

अथ प्रतियोगिसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वं विषय्यते एवं
च प्रतियोगिने ब्रह्मणः परमार्थत्वाद् भेदस्य च काल्पनिकत्वेन
न्यूनसत्ताकतया प्रतियोगिसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि
विरहेण न व्यभिचार इति चेन्न ब्रह्मातिरिक्ते काल्पनिकसत्ताया-
ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वमिदृशैकतया ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वासिद्धौ
प्रतियोगिसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वविषयाया अप्यसंभवात् ॥

अत्रेदं विचार्यते जन्याभावातिरिक्तस्य समानाधिकरणाभावस्याभिधेयत्वभेदस्य प्रतियोगित्वमभिधेयत्वे वर्तते इति न तेन जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगित्वसिद्ध्याऽत्यन्ताभावसिद्धिरन्यथा तु संयोगेन घटे घटात्यन्ताभाव इति घटे। घटभेदवान् घटाभाववत्त्वादित्यनुमानेन घटे घटभेदोऽप्यापद्येत । आपद्ये च ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वम् । अविद्याऽलीकयोस्तादात्म्यापतिवारणायाभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मण्यप्यङ्गीकरणीयत्वात् ॥

किंच जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावस्योदासीनसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वं प्रमेयादौ वादिनोऽप्यभिमतमिति संबन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव साधनीयं संबन्धविशेषावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वहेतुना तथा च प्रमेयाभिधेययोः स्वरूप-तादात्म्याभ्यां केवलान्वयितयाऽभावप्रतियोगित्वविरहेण हेतोर्भागासिद्धत्वमपि । केवलान्वयितावच्छेदकसंबन्धेन प्रमेयाभिधेयोरत्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या मिथ्यात्वासिद्धिश्च । यदि तु संबन्धविशेषनैरपेक्ष्येणाभावप्रतियोगित्यमात्रं हेतुरिति प्रमेयाभिधेयोरप्युदासीनसंयोगसमवायादिसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वसत्त्वात् भागासिद्धिरित्याभिप्रेषि । संयोगसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन हेतुना समवायेन घटवति समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटात्यन्ताभावसाधनवत् प्रकृते संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन हेतुना जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्रान्तर्गतस्य केवलान्वयितावच्छेदक-स्वरूपतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सिद्धिरिति प्रमेयाभिधेययोर्न मिथ्यात्वासिद्धिरपीति च यदसि । तर्हि निरुक्तरीत्याऽभावसाधने तस्य केवलान्वयितया तत्साधने प्रतियोगित्वस्यैव हेतुत्वसंबन्धे

* न हि संबन्धविशेषानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रं हेतुरिति भावः ।

अभाषप्रतियोगित्वं व्याप्यत्वासिद्धं, न च प्रतियोगित्वमपि हेतुस्तस्या
प्रयोजकत्वात् । नापि निरुपाधिकत्वादेव प्रतियोगित्वस्य प्रयोजक-
त्वमाशङ्कनीयं निरुक्तस्थले उपाधिगणस्य पूर्वमेवास्माभिरुपदर्शनात् ।

भेदप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनधारणाय माचपटोपादाने
जन्याभाषातिरिक्तान्तमनुपादेयमेव । स्वप्रतियोगिसमानाधिकरण
योर्ध्वेषप्रागभावयोः प्रतियोगित्वसिद्धावपि स्वसमानाधिकरणाभा-
वमाचप्रतियोगित्वासिद्ध्या सिद्धसाधनशङ्कानश्वरात् । नहि केन-
चिदूषेण साध्यसिद्ध्या सिद्धसाधनं भवत्यन्यथा तु पर्वतस्तेजस्यीति
निश्चयोऽपि पर्वतो घट्टिमामित्यनुमितिप्रतिबन्धकः स्यात् । स्याच्च
वागिन्द्रियेऽनित्यत्ववतानिश्चयसद्भावादनित्ये घाह्मनसे इत्य-
नुमितेरपि प्रतिबन्धोऽनुमित्सां विना । तस्मात्साध्यतावच्छेदक-
कुक्षो जन्याभाषातिरिक्तान्तं व्यर्थमित्यपार्थक्यरूपनियहस्यानमपि ।

किंच घटो जन्याभाषातिरिक्तसमानाधिकरणाभाषमाचप्रति-
योगीत्येवं चेत्साध्यशरीरं तर्हि जन्याभाषातिरिक्तो घटसमानाधिक-
रणाभाषः पटाद्युदासीनपदार्थाभावोऽपि तत्प्रतियोगित्वं तु न घटे
इत्यप्रसिद्धिरपि । जन्याभाषातिरिक्तयत्किञ्चिदभाषप्रतियोगित्वसाधने
तु भेदप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनमिति प्रव्यक्तमेव ।

किञ्चेह केव*लान्वयित्वमप्युपाधिः—केवलान्वयित्वस्य जन्या-
भाषातिरिक्तसमानाधिकरणाभाषमाचप्रतियोगित्ववतानिश्चयत्रिपया-
भिधेयत्वादिव्यापकत्वात्—अभाषप्रतियोगित्वमलीकेऽपि तत्र केव-
लान्वयित्वं नास्तीति साधनाव्यापकत्वाच्च तत्रच घटो जन्याभाषा-
तिरिक्तसमानाधिकरणाभाषमाचप्रतियोगित्वाभाषवान् केवलान्वयि-

* केवलान्वयित्वस्योपाधित्वापिभिधानं परमतमवष्टभ्य श्यमते तु अलीकस्यो-
पाधित्वम् ।

त्वाभावादित्युपाध्यभावेन साध्याभावानुमानमिति कीदृशी न्यायप्र-
युक्तिवैदुषी परेषामिति जगन्मात्र सावितामुपप्रयातु ॥

इदमिहावधेय जन्याभावातिरिक्तस्वसमानाधिकरणाभावमा-
त्रप्रतियोगित्वसाधने उदासीनसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनमिति तद्वारणाय
विशिष्यैव तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्व साधनीयमेव च भेदीयप्र-
तियोगितायास्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नतया अत्यन्ताभावीयप्रतियो-
गितायास्तु तदतिरिक्ततत्संबन्धावच्छिन्नतया नानुगम्यैककूपेण
साध्यसाधनं संभवतीति कथं स्वसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगि-
त्वसाधनेनाभिधेयत्वादिसाधारण्येन मिथ्यात्वसिद्धिप्रत्याशाऽपि ।
विशिष्य तु तत्संबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशने अभिधेयत्वे स्वरूपसब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यान्यतरासिद्धतया न तद्वृष्टान्तेन साध्यसा-
धनं संभवति ।

स्वप्रतियोगिमत्तायहविरोधिताघटकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनानुग-
म्य निवेशनप्रत्याशाऽपि दुरागैव । स्वप्रतियोगिमत्तादेः स्वयमन-
नुगतत्वे तद्घटितस्यानुगमकत्वासम्भवात् ।

साध्यतावच्छेदककुक्षिनिक्षिप्रायाः प्रतियोगिताया विरोधि-
तानवच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नत्वेनानुगमोऽपि दुःशकः । तत्रतत्र
सर्वस्यापि संबन्धस्य विरोधितावच्छेदकसंबन्धत्वेन विरोधितानव-
च्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नत्वनिवेशस्याप्यननुगमकत्वात् । तस्मात्सा-
मान्यतो जन्याभावातिरिक्तस्वसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगित्व-
साधने उदासीनसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनात् ।
विशिष्य तु अन्योन्याभावीयात्यन्ताभावीयप्रतियोगितयोर्विभिन्नसंब-

न्यावच्छिन्नतया अनुगमवार्ताया अप्यसंभवात् । जन्याभावातिरिक्त
स्वसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगित्वसाधनेऽभिधेयत्वादेरत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वसिद्ध्या मिथ्यात्वसिद्धुभिधानमुन्मत्तगीतायितमिति ।

किं च जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणयत्किंचिदभावप्रति-
योगित्वस्य प्रसिद्धावपि दृष्टान्तेऽभिधेयत्वे जन्याभावातिरिक्तसमाना-
धिकरणाभावमात्रप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरपि । गतेन
“अभिधेयत्व हि परमते केवलान्ययित्वादन्योन्याभावमात्रप्रति-
योगि । स च समानाधिकरण एव । अस्मन्मते तु मिथ्येति
नोभयथाऽपि साध्यवैकल्यमित्यद्वैतसिद्धिकृतामभिधानं परास्तं
निरुक्तदृश्यगणयासेन तथाऽभिधानासगतेः । तस्मात्सर्वथाऽस-
ङ्गतोऽयमभावप्रतियोगित्वहेतुना जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकर-
णाभावमात्रप्रतियोगित्वसाधनोद्यमोऽद्वैतसिद्धिकृतामिति नापरोक्षं
शास्त्रे कृतश्रमाणा सिद्धुषामित्यलमनन्यजल्पितेन वाग्*धिनाप
नापरपर्यायेण मादृशा मुमुक्षुणा भगवत्पादपद्मपरागपरायणानामेका-
न्तिनाम् ॥

यदपि सर्ग एव चक्षुषी अप्युच्यते । अत्यन्ताभावः प्रतियोग्य-
वच्छिन्नश्रुतिः । नित्याभावत्वादन्योन्याभावप्रत् । अत्यन्ताभावस्य
प्रतियोग्यशेषाधिकरणश्रुतिमात्रश्रुति । प्रतियोग्यवच्छिन्नश्रुतिमात्रश्रुति
या । नित्याभावश्रुतित्यात् । अन्योन्याभावस्ययत् । घटात्यन्ताभा-
वयत्त्वं प्रतियोगिजनकाभावसमानाधिकरणश्रुति । यत्तत्कपालसमान-
कालीनेतद्घटप्रतियोगिकाभावश्रुतित्यात् । प्रमेयत्वप्रत् । यत्तत्कपा-
लमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणमाधारत्वात्घटादियत् ।

* वाग्धिनापनेन हि तदित्यादिना तस्य मुमुक्षुर्निष्ठश्च निश्चिद्यत्वादिनि
भावः ।
† अद्वैतमिष्टकार एव ।

अत्र प्रथमन्यायप्रयोगस्याभासता तु पूर्वं स्वावसरे प्रपञ्चिता ॥
द्वितीयप्रयोगे तु अत्यन्ताभावत्वभिन्नत्वमुपाधिस्तस्य प्रति-
योग्यशेषाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्तित्ववतानिश्चयधिषयान्योन्याभावत्व-
व्यापकत्वात् । नित्याभावत्व तु अत्यन्ताभावत्वेऽपि वर्तते तत्र तु
नात्यन्ताभावत्वभिन्नत्वमिति साधनाव्यापकत्वाच्च ।

पक्षेतरस्यानुपाधित्व तु बाधानवतारस्थान एव प्रकृते तु वह्नि-
रनुष्णो द्रव्यत्वादित्यादाधिव बाधावतारात्पक्षेतरस्योपाधित्व युक्त-
मेव । एव ब्रह्म । मिथ्या । आधा*रत्वात्पटवत् । गौरैकशफः । पशु-
त्वादश्ववत् । मनुष्यः शङ्गी । प्राणधारित्वान्महिषवत् । विन्ध्यः ।
उत्तरदिक्स्थ* । पर्वतत्वात् । हिमालयवत् । चन्दनतस्र्गन्धशून्यः ।
वृक्षत्वादेरण्डवदित्याद्यनुमानाभाससाम्य चोक्तानुमानस्य । न ह्यत्य-
न्ताभावत्व नित्याभाधवृत्तिर्धर्म इत्यन्योन्याभावसाक्षात्प्राप्तियोग्य-
शेषाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्ति स्यादन्यथा तु नित्याभावत्वेन अत्य-
न्ताभावस्येव भेदस्यापि ससर्गाभावत्वे गौरपि पशुत्वादश्ववदेकशफत्वे
मनुष्यस्यापि प्राणधारित्वान्महिषच्छृङ्गित्वे विन्ध्यस्यापि पर्वतत्वा-
द्धिमगिरिवदुत्तरदिक्स्थत्वे चन्दनतरोश्च वृक्षत्वादेरण्डवद् गन्धशू-
न्यत्वे ब्रह्मणश्चाधारत्वान्मिथ्यात्वे किं नाम बाधकमिति व्यवहार-
मात्र कर्तव्यं त स्यादेवमनुमिमानस्येति प्रव्यक्तमेव ।

यदि तु तत्र तत्र मनुष्यादौ शृङ्गित्वाद्यनुमाने प्रात्यक्षिक-
बाधसत्त्वाच्च तथाऽनुमातु शक्यमिति रूपे हन्त तर्ह्यत्यन्ताभावत्वे
प्रतियोग्यशेषाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्तित्वानुमाने किं न बाधोऽयतरति ।

* प्रह्लादपाधारत्वस्य मूलरूपा भिक्षुणा चाङ्गीकृतत्वादाधारत्वेऽविषाड* । सर्व-
धर्मधिप्रतीपं ब्रह्मणि मिथ्यात्वस्य धर्मरूपतया न सिद्धिसमश्च इति तु विकृतभाषित
तथा सत्त्वाधारत्वस्यापि भ्रष्टदभ्युपेतस्यासंभवादिति निगूढगणितम् ।

+ नियमनिरपेक्षसाक्षात्प्राप्तये प्रवृत्ततया जात्युत्तरमिदमिति निगूढभणितम् ।

यदि हि प्रतियोगितदभावावेवाविरुद्धौ स्यातां तर्हि जगति कस्य केन वा विरोधो वाच्यः स्यात् । यदि तु शृङ्गित्व-तदभावयोस्तभयोरेव व्यावहारिकतया प्रचलेन शृङ्गित्वाभावाध्यक्षेण निर्वलमपरोक्षितप्रामाण्यकं शृङ्गित्वानुमानं वाच्यते इति तत्र सांप्रतम् । इह तु प्रतियोगिनेो व्यावहारिकतया तदत्यन्ताभावस्य चानुमित्तिसतस्य पारमार्थिकतया विरोधित्वाभावेन न वाच्यत्राधकभावशङ्काऽपीति मन्यसे तर्हि ब्रह्मात्मविश्रान्तः पारमार्थिकोऽयं घटाभावो घटमुपमृद्य ब्रह्मात्माऽद्यथा घटे यथापूर्वमवस्थितेऽपि स तथेति निर्ब्रूहि । तत्र प्रथमे परमोटासीनस्यभावस्यात्तानाधकाशप्रदस्य ब्रह्मणो नोपमर्दकता । इतरस्य तु घस्तुजातस्य उपमृद्यस्वभावतयैव नोपमर्दकता । नाप्यनाधेयातिशये ब्रह्मणि घरमश्रुत्यादिनाऽतिशय आधातुं शक्यो नाप्युटासीनेन ब्रह्मणा घृतायेषातिशय इति न घटोपमर्दसंभवात्तनाऽपि । द्वितीयपक्षे तु घटेऽवस्थितेऽपि चेद् घटमविद्विषन् घटाभावो ब्रह्मभूयमुपगतस्तर्हि किं तेन शब्दप्रयोगमात्रेण घटस्य सतमिति साधु मिथ्यात्वोपपादनं विघ्नपुङ्गवस्य ते ॥

एतेन "नन्वेशमप्यनौप्य तात्त्विकमिति तदनुमितिरपि न वाच्येत व्यावहारिकौप्यसाहिष्वाऽध्यक्षेण । एवं चादित्योगूप इत्यादायपि । तात्त्विकादित्यतां गूपम्याधित्य शरणं भुतिः । विरोधाटुपजीव्येन न विभेति कदाचन । इत्यादायपि म्यादिति चेन्न अनौप्यं तात्त्विकं म्यादिति कोऽर्थः । यदि तस्यत चोप्यं नाम्नोत्यर्थः । तदा अद्वैते पर्यवसानादिप्रार्थितः । यदि व्यावहारतोऽपि नाप्तोति तदा व्यावहाराविसंयादादिरूपपरोक्षितत्यविशिष्टमेोप्यप्रत्यक्षं बाधकमिति नानौप्यस्य तात्त्विकत्वमिद्विः । एतेन श्रेयानुमानं व्याख्यातम् । एवमादित्यगूपभेदस्य तत्त्वतो व्याव-

हारतो वा निषेधे योज्यमिति मिथ्यात्वानुमितेर्बहिर्देशेत्यानुमिति-
साम्यनिरासकाद्वैतसिद्धियन्योऽप्यपास्तः ।

यत्र पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः । विरोधाद्युपजी-
व्येन न विभेति कदाचनेति खण्डनयन्योऽप्येतदर्थसंवादी भव-
त्यपाकृतः । पूर्वोक्तयुक्तिभिर्वन्दिष्यन्त्यौषण्यादेस्तन्वतो निराकरणका-
रणानिरूपणेन तथा वक्तुमशक्यत्वाद् विशदयिष्यते चेदमपि ।

एतेन अत्यन्ताभावत्वं प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिमाश्रुति ।
नित्याभाववृत्तित्वादन्योन्याभावत्ववदित्यपि प्रत्युक्तमनुमानं व्याप्ति-
नैरपेक्ष्येण साजात्यमात्रेण प्रशृततया हेतोरप्रयोजकत्वात् । तादात्म्य-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वस्योपाधित्वाच्च ।

यच्च घटात्यन्ताभाववत्वम् । प्रतियोगिजनकाभावसमाना-
धिकरणश्रुति । एतत्कपालसमानकालीनेतद्घटप्रतियोगिकाभाववृ-
त्तित्वात् प्रमेयत्ववत् । एतत्कपालमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणम् ।
आधारत्वात्पञ्चादिवत् । अत्र प्रथमप्रयोगे साध्यकुर्वौ प्रतियोगिजन-
केत्यस्य स्वप्रतियोगिजनकत्वमर्थः । स्वपदार्थोऽत्यन्ताभावः । त-
त्प्रतियोगिजनकाभावस्तद्घटप्रागभावस्तत्सामानाधिकरण्यं चानव-
च्छिन्नं निवेश्यम् । तेन तादृशाभावानवच्छेदकेन तद्घटध्यसकाले-
नावच्छिन्नं तत्सामानाधिकरण्यं तद्घटात्यन्ताभावनिष्ठमादाय न
सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । हेतुकुर्वौ कालीनान्तानुपादाने तत्कपा-
लनाशजन्यतद्घटध्वंसत्वे व्यभिचारः । तदुपादाने तु तत्कपा-
लनाशजन्यतद्घटध्वसेनैतत्कपालसमकालीन इति तद्वैयर्थ्यपरि-
हारः । यादृशघट*व्यक्तेस्तु असमवायिकारणनाशदेव नाशो न तु

* यथादृशस्यलमकुरस्यलपदेन दार्शनिका व्यवहरन्ति ।

तत्कपालनाशान्तद्विवक्षणे तु कालीनान्तमनतिप्रयोजनकमिति
 ध्येयम् । गगनादिस्वरूपानादिप्रतियोगिकाभावत्वे एतत्कपालस
 मानकालीनाभाववृत्तित्वरूपहेतुसत्त्वात् च प्रतियोगिजनकाभावस
 मानाधिकरणवृत्तित्वरूपसाध्यासत्त्वेन व्यभिचार इति तत्परिहाराय
 हेतुकुत्रौ एतद्घटप्रतियोगिकत्वनिवेश । अभावपदानुपादाने तु
 एतत्कपालसमानकालीनैतद्घटप्रतियोगिकत्व तद्घटसयोगत्येऽ
 पीति व्यभिचारवारणायभावपदम् । स्वप्रतियोगिसमानाधिकरण-
 वृत्तित्वसाधनेऽपि मिथ्यात्वसिद्धिसमवे गुह्यरूपेण साध्यत्वम-
 नुसरन् परस्यापि ध्वसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावत्येऽधिप्रति-
 पत्ति स्फोरयति । एष पर विशेषे यदे*को निरवच्छिन्नघटाभावा-
 धिकरणता सर्वदा स्वीकरोति परस्तु घटध्वसप्रागभावकालयोरे-
 यात्यन्ताभावयता न तु घटयताकालेऽपि । घटयताकालेऽपि घटा
 त्यन्ताभावत्ये तदप्रत्यक्षमविद्यात्मकदोषवशाद्वा । पूर्वतनघटघा-
 नाहितघासनात्मकदोषविशेषवशाद्देति मन्यकृतात्पर्यमिति शादिने
 मन्यन्ते ।

अथैव ब्रूमहे घटात्यन्ताभावयत्यस्य सामान्यतः एतत्वे
 सयोग-कालिक-स्वरूपादिसवन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्ये
 प्रतियोगिजनकाभावसमानाधिकरणवृत्तित्वसाधने सिद्धसाधनमिति
 विशिष्य समवायसवन्धायच्छिन्नघटात्यन्ताभावयत्यमेव एतत्तयाऽनु-
 सरणीयमेवं चात्र केवलान्वयित्यमुपाधिः । प्रतियोगिजनकाभावसमा-
 नाधिकरणवृत्तित्वरतानिरचययिषयप्रमेयत्यादौ केवलान्वयित्यस्य
 सत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात् ।

साधनाधिकरणे समवायसंबन्धावच्छिन्नघटात्यन्ताभाववत्त्वे केवलान्वयित्वविरहेण साधनाध्यापकत्वाच्च । न च समवायसंबन्धावच्छिन्नघटात्यन्ताभाववत्त्वं न पक्षः किं तु सामान्यतो घटात्यन्ताभाववत्त्वमेव नैतावताऽपि सिद्धसाधनभयं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेसदृश्यतया सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिंचित्करत्वादेवं च केवलान्वयित्वस्य साधनध्यापकत्वमपि सामान्यतो घटात्यन्ताभाववत्त्वस्य केवलान्वयित्वादिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणे संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे केवलान्वयित्वविरहेण साधनाध्यापकत्वस्यावश्यकत्वात् । समवायसंबन्धेन घटवति तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमिच्छतः संयोगेन घटवत्यपि तत्संबन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावस्याभ्युपेयतया तस्यापि केवलान्वयित्वेन साधनध्यापकमपि केवलान्वयित्वमिति कथमुपाधित्वं तस्येति तु बालिशभाषितं संयोगेन घटवति तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य मिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकतया मिथ्यात्वमप्रसाध्य तथा वक्तुमशक्यत्वादिति । एवं च प्रकृते केवलान्वयित्वमुपाधिरिति व्यक्तमुक्तं भवतीति सुसूक्ष्ममतिभिरवगन्तव्यम् ॥

न च प्रतियोगितायां प्रयोजनाभावेन सबन्धावच्छिन्नत्वानभ्युपगमात्कालिक-संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाववत्त्वादिविवक्षणं न संभवति । उचितं चैतद् घट-तदभाववताधियोः । घटसंयोग-तदभाववताधियोः । घटसंयोगसमवाय-तदभाववताधियोः । घटसंयोगसमवायस्वरूप-तदभाववताधियोश्चावश्यकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेनैवोपपत्तौ सबन्धविशेषमन्तर्भाव्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवेण तथा वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । यतो हृद्देः बह्निमान् धूमादित्यादेः कालिकेन बह्निसाध्यकस्य कालिकेन धूम-

हेतुकस्यलस्य सद्हेतुतायाः । संयोगेन तत्साध्यकतद्हेतुकस्यलस्य
 चाभासताया व्यवस्थार्थं संयोगसंबन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकार-
 ताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्संबन्धावच्छिन्नतद्दुर्मायच्छिन्नप्रति-
 योगिताकतदभावस्य स्वरूपेण यो निश्चयस्तस्य प्रतिबन्धकता
 ऽवश्यं वक्तव्येत्यभावीयप्रतियोगितायां संबन्धावच्छिन्नत्वाभ्युपगमः ।
 यदि हि वह्निमताबुद्धौ वद्भ्यभावधतानिश्चयत्येनेव प्रतिबन्धकता-
 ऽभ्युपेयत न तु तत्संबन्धावच्छिन्नत्वान्तर्भावेण तदा पूर्वाक्तस्य-
 लस्य संबन्धभेदेन सद्हेतुत्व-तदाभासत्वव्यवस्थायाः सर्वानुभवसि-
 द्धाया अर्थस्यैव स्यात् । नापि वह्निसंयोगधताबुद्धौ तत्संयोगा
 भावधतानिश्चयत्येनाप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतामादाय व्यवस्थासंभवः ।
 इदो वह्निमानिति बुद्ध्या वह्निसंयोगस्यानुज्ञेयेन तत्र वह्निसंयोगा
 भावधतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया दुर्घटत्वात् । सामान्यतो
 वह्निमताबुद्धौ च वह्निसंयोगाभावधतानिश्चयत्येन विरोधित्ये ऽनु-
 भवविरोधो बाधव्यवस्थोच्छेदस्य । वह्निसंयोगाभावधदद्दुदस्य तु
 बाधरूपता इदपक्षकवह्निसंयोगसाध्यकस्यल एव न तु इदपक्षके
 संयोगेन वह्निसाध्यके स्थले । इदपक्षके संयोगेन वह्निसाध्यकस्यले

* एवं भाव पूर्वाक्तस्यलस्य सद्हेतुमेव स्यात् । हेत्वाभासतिव वा न तूभवं
 संबन्धभेदनिबन्धनं सद्हेतुत्वमसद्हेतुत्वमिति ।

+ विरोधिता हि एककामावच्छेदेन एकदेशावृत्तित्वात् । अत्र एकदेशावृत्ति
 स्वघटके वृत्तित्वं संवन्धावच्छिन्नवह्निसंयोगधतानिश्चयस्य तु विरोधित्वं कीदृशी घट-तद
 भावाद्योऽवधारणं सर्वथाविरोधेन समावेशसंभवत् । एवं च संबन्धमपुत्राकल्प विना
 पितृभिक्षानासंभवे प्रतियोगितायां संबन्धावच्छिन्नत्वाद्वाकार वाच्यवदक । प्रति
 योगितायां संबन्धावच्छिन्नत्वाभ्युपगमेऽपि तत्संबन्धावच्छिन्नवह्निसंयोगितावस्थापि कामि
 काटिसंबन्धेन सर्वत्र मन्वानदव्यवस्थासंकीर्णानि तूभयसमापेयमिति न सर्वत्र पुन एवं
 मूयेऽवच्छेदा ।

विरोधं पुनरवस्था निर्दिश्यक्यवच्छिन्नं निरूपणीय इति कर्तव्यं ।
 निर्दिश्यक्यवच्छिन्नानिश्चयसंयोगधतानिश्चयस्य तदाभासतायावच्छिन्नत्वात् ॥

बाधो न भवतीति न दोष इति तु पुनरनिपुणभणितमनुभवविरो-
धात् । परेषापि हृदपक्षकवह्निसंयोगसाध्यकस्थले बाधो न भव-
तीत्यस्यापि वक्तव्यत्वाच्च । तस्मात्प्रतियोगितायाः संबन्धान-
वच्छिन्नत्वाभ्युपगमो निर्निबन्धनो ऽनुभवातीतोयुक्त्यसहश्चेत्यन्यत्र
सविस्तरं न्यरूपयाम ॥

एतत्कपालमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणमाधारत्याप्यटादि-
वदिति द्वितीयप्रयोगे तु एतत्कपालभिन्नत्वमुपाधिः । बाधावतारे
पक्षभिन्नत्वस्योपाधितायाः सर्ववादिसंमतत्वात् । पक्षभिन्नत्वस्यो-
पाधित्वे बाधस्य पारमार्थिकत्वादिकं यथा न तन्त्रं तथा तु पूर्व-
मेत्र क्रियासमभिहारेण न्यरूपयाम इति किमिहाम्नेडितेन । किंचेह
एतद्घटानधिकरणत्वप्रकारकप्रमाधिषयत्वमुपाधिः । एतद्घटात्य-
न्ताभाववति गुणादौ एतद्घटानधिकरणत्वप्रकारकप्रमाधिषय-
त्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात् । साधनवत्येतत्कपाले एतद्घटा-
धिकरणत्वप्रकारकप्रमाधिषयत्वस्यैव सत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाच्च ।
न चेतत्कपाले एतद्घटात्यन्ताभावमनुमिंसता एतद्घटानधिकर-
णत्वप्रकारकप्रमाधिषयत्वस्याप्यङ्गीकरणीयतया एतद्घटानधिकरण-
त्वप्रकारकप्रमाधिषयत्वस्य साधनव्यापकतया कथमुपाधित्वमिति
शङ्कम् । तथा सति जगन्मात्रे एतद्घटानधिकरणत्वप्रकारकप्रमा-
धिषयत्वाङ्गीकारे घटार्थिनां संज्ञादिप्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवस्थाकारणा-
निरूपणेन सर्वव्यवहारोपप्रवप्रसङ्गात् । व्यापहारिकपारमार्थिकभाव-
मुपकृत्य व्यवहारासांकर्यसंरक्षणप्रयत्नस्तु केषांचिदमीषां यथा निर्यु-
क्तिकस्तयोपपादितमधस्तादेवेति किं तदुत्कीर्तनेन । एवमिह एत-
द्घटासंभृत्वमेतदनिष्टत्वमेतदसमवेतत्वमेतद्घटसमवायिकारण-

त्वाभावादय उपाध्यस्तर्ककुशलेः स्वयमूहनीया इति कृतं विस्तरेण ॥ अत्र वस्तुतत्त्वबोधयिष्येदमालोचयामः—

हेतुशरीरभूतमाधारत्वं पितृत्वपुत्रत्वादिबन्धित्यसन्निरूपकः पदार्थ इत्याधारत्वस्य स्वनिरूपकैकनिरूप्यशरीरत्वेन नाधारत्वमात्रं हेतुः । नापि निरूपकनिरूपेणः कश्चिदखण्डो धर्म आधारत्वं हेतुरिति युक्तं तस्यानुकूलतर्कानवतारेणाप्रयोजकत्वात् घटवदन्यत्वादेरुपाधित्वाच्च । नापि कुड्या*द्याधारत्वं सिद्धसाधनप्रसङ्गात् दृष्टान्ते साधनवैकल्याच्च । नापि सामान्यतो घटाधारत्वं तद्वृत्ति भूतले समवायसंबन्धावच्छिन्नैतद्घटात्यन्ताभावस्य परेणाप्यभ्युपेयत्वादप्रयोजकत्वात्सोपधिकत्वाच्च । नापि संयोगेन घटाधारत्वं संयोगेन घटवृत्ति समवायावच्छिन्नतदभावस्याङ्गीकारादेव । नापि सामान्यतः समवायेन घटाधारत्वं हेतुः । समवायेन घटान्तरवृत्ति कपालान्तरे समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेतद्घटात्यन्ताभावस्यापि परेण स्वीकरणादेव । नापि प्रमेयत्वाद्याधारत्वं हेतुस्तद्घटकस्य प्रमेयत्वस्यैव हेतुत्वसंभवेऽधिकांशस्य वैपर्य्येन हेतोर्वाप्यत्वासिद्धत्वप्रसङ्गात् । किन्तु समवायेनैतद्घटाधारत्वादिकमवश्यं वाच्यमेवं च एतद्घटाधारत्वेन एतद्घटानाधारत्वसाधने परामर्शस्य नियताहार्यरूपत्वेन अनाहार्यपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वेन च तादृशानुमितिसामयौवैकल्यादनुमित्यप्रसिद्धिः । अनित्यत्वेन नित्यत्वसाधने इव एतद्घटा-

* न्यायशरीरे साध्यतायच्छेदकहेतुतायच्छेदकादेर्विशिष्येण निवेशनीयतया यत्किञ्चिदाधारत्वस्य हेतुत्वमनाशङ्कनीयमिति सत्यत्वमुपैतिष्येति ध्येयम् ।

† अत्र समवायादिशब्देन व्यवहारः साकार्यार्थं कृतो वस्तुतस्तु समवायत्वेनाभिहितो घटान्तरकथनानाभिमतपदार्थं श्लेषेण विवक्षितार्थादिना प्रतियादिना चेति न किञ्चिद्विदाशङ्कनीयं परैः ।

‡ घटात्यन्ताभावाधिकरणत्व-घटानधिकरणत्वयोः सामर्पणत्वमिति तात्पर्यम् । § आत्मा नित्यः । अनित्यत्वादित्यादिना पर्येति भावः ।

धारत्वेन एतद्घटानाधारत्वसाधने विरोधोऽपि । यद्यमाणयुक्त्या एतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणत्वप्रयोजकताया एतद्घटाऽनधिकरणत्वे एव व्यवस्थापयिष्यमाणतया एतद्घटानधिकरणत्वस्य चेतदनुमितेः पूर्वमेतत्कपाले सत्त्वामिद्व्या स्वरूपासिद्धिश्च । व्यावहारिकैतद्घटाधिकरणत्वेन पारमार्थिकैतद्घटाभावाधिकरणत्वसाधनोपवर्णनकौशलेन परस्य* पलायनपरायणतां तु पूर्वमेव परास्थिति किं तादृशयुक्त्याऽऽभासोपन्यासेनेति तु विज्ञेयविज्ञेयमित्यलमनल्पजल्पितेन ।

किंचैतद्घटाधिकरणत्वस्यैतद्घटात्यन्ताभावप्रयोजकत्वाङ्गीकारे घटानधिकरणीभूतगुणकर्मादिनिष्ठैतद्घटात्यन्ताभावप्रयोजकत्वमन्यस्य कस्यचिद्ङ्गीकरणीयमितरत्र चान्यस्येवेति महागौरवमिति न तस्य प्रयोजकत्वम् । अत एव तस्मिन् सत्यभयतस्तेन चिनाऽपि भवतस्तदप्रयोजकत्वमिति सर्वतैरिक्ता । एवं च एतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणताप्रयोजकता न घटाधारत्वे किं त्वनेतद्घटाधारत्वे । अनेतद्घटाधारत्वस्य च गुणकर्मादिसाधारण्याङ्गाद्यमपि । एवं च अनेतद्घटाधारत्वस्यैतद्घटात्यन्ताभावप्रयोजकस्यैतद्घटवत्यसत्त्वात् कथमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणत्वमेतत्कपाले सिध्येदित्यल्पधीधर्मणोऽयं तर्कनिपुणानां कृतगुरुकुलश्रमाणां सुसूक्ष्मधिषां तु स्वयमूहनीयोविषय इत्युपरमामः †

यत्तु ब्रह्मत्वं न परमार्थसन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताऽयच्छेदकम् । ब्रह्मवृत्तित्वाद्ब्रह्मलक्षणयत् । परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो न परमार्थसन्निष्ठः । परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वात् । परमार्थस

* विदिग्धेकानुमितः ।

† मिथ्यागुच्छयिनस्तद्वृत्तिभेदप्रतियोगितानश्छेदकत्वं साध्यं तेनाद्यध्वनिष्टभेदपरिहासत्यव्यापकमित्युक्तानुमानाद् भेदः ।

त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत् । भेदत्वावच्छिन्नम् । सद्विलक्षणप्र-
तियोग्यधिकरणान्यतरवत् । अभावत्वाच्छुक्तिरूप्यप्रतियोगिकाभाव
वत् । परमार्थसन्निष्ठो भेदः । न परमार्थसत्प्रतियोगिकः । परमा-
र्थसदधिकरणत्वात् । शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवत् इति ।

तदेतदनधिगतन्यायप्रयोगाणां प्रयोगमात्रमसारसारं बालो-
पलालनाकल्पं तथाहि अत्र प्रथमानुमाने पत्नीभूतं ब्रह्मत्वं ब्रह्मवृत्तिः
कश्चन धर्मो वा निर्विशेषं ब्रह्मेव वा । आद्ये धर्मधर्मिभावाङ्गीकारे
निर्विशेषस्य पक्षतासतिः । कल्पिते सविशेषे परमार्थसन्निष्ठान्योन्याभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसिद्ध्या महदनिष्टं च तत्रायन्नमिति वृद्धि-
मिच्छतो मूलहानिन्यायनिपातः । वस्तुतो निर्विशेषेऽपि कल्पितध-
र्मधर्मिभावमादाय न्यायप्रयोग इत्यप्यसारिष्ठसमाध्यभिधानं यद्यक-
ल्पतोऽपि धर्मधर्मिभावः क्वचिदभविष्यत्तदेदमुक्तं व्यावर्तकमभविष्यन्न
चेतदेवं भवता धर्मधर्मिभावस्य कल्पितस्येव सर्ववाङ्गीकारात् । न
केवलं कल्पितो घटादिवैव सविशेषः किन्तु कल्पितं सर्वमेव सविशे-
षमिति कल्पितविशेषस्य ब्रह्मवृत्तिधर्मस्य पक्षत्ये पूर्वे* क्तदोषानुपह्न
आवश्यकः ।

निर्विशेषं ब्रह्मेव ब्रह्मत्वमिति द्वितीयकल्पे तु तत्र ब्रह्म-
वृत्तित्वरूपहेतुविरहेण स्वरूपासिद्धिः । न हि निर्विशेषे आधाराद्ये-
यभाषानुप्रवेशसंभाषनाऽपि । अनुप्रवेशे वा निर्विशेषतासंभवः ।

परमार्थसन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्ववतानि-
प्रसवधिपये ब्रह्मण्यवाध्यत्यसत्येन साध्यव्यापकत्वात् । शुक्तिरू-
प्यस्य शुक्त्यवच्छिन्नचिद्वृत्तित्वेन ब्रह्मवृत्तितया तत्र साध्याध्यत्यधिर-

हेण साधनाव्यापकतया च अत्राध्यत्व भवत्युपाधिः । एव च साध्य
 यत्तावृत्ति सोपाधिकत्वादिति सुद्रया उपाधेर्दूषकत्वमित्यवहितैव-
 धेयम् । किञ्च घटादेरपि घटाद्यवच्छिन्नब्रह्मवृत्तितया तत्र च पर-
 मार्थसद्भूतब्रह्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वाद् व्य-
 मिचारः स्फुट एव । यदि तु तादृशव्यभिचारपरिहाराय निरवच्छिन्न-
 ब्रह्मवृत्तित्वं विवक्ष्यते तदा पुनरप्रसिद्धिर्ब्रह्मत्वस्याधेयताऽधिकर-
 णतानिरूपकताऽनवच्छेदकधर्मत्वेन शुद्धे ब्रह्मणि कस्यापि भवता वृत्ति-
 त्वस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् । शुद्ध स्वप्रकाशमित्यादेरपि व्यवहारस्य
 भवता अशुद्धत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापकमित्यर्थसमाश्रयणेन शुद्धस्य कथ-
 मप्यपुरस्कार्यत्वात् । माध्यादिमते तु अभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मकार-
 यत्वाङ्गीकारेण । विष्णो सकाशादुद्भूत जगतत्रैव च स्थितमिति
 विष्णुपुराणोक्तरीत्या जगतो ब्रह्मवृत्तितया तत्र च साध्यविरहेण
 व्यभिचारः स्पष्ट इति क्रिमाग्नेडनेन । ब्रह्मत्व परमार्थसन्निष्ठान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमतद्व्यापन*धर्मत्वाद् । घटत्ववदि-
 त्यनेन सत्प्रतिपक्षताऽपि । भवति हि अतद्व्यावृत्तधर्मो घटत्व
 तच्च परमार्थसत्स्वरूपब्रह्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमपि ।
 अथ च विपक्षबाधकस्तर्को घटब्रह्मणोरैक्यप्रसङ्ग एव । यदि हि
 अतद्व्यावृत्त घटत्व परमार्थसत्स्वरूपब्रह्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियो-
 गितावच्छेदक नाभविष्यदविष्यतदा घटब्रह्मणोरैक्यमिति ।

परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो न परमार्थसन्निष्ठः । परमार्थ
 सत्प्रतियोगिकत्वात् । परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाषवदिति
 द्वितीयन्यायप्रयोगोऽपि घटप्रतियोगिकोभेदो न घटनिष्ठः । घटप्र-
 तियोगिकत्वात् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाषवदित्याभाषस

* अतद्व्यावृत्तधर्मत्वमसाधारणधर्मत्वम् ।

मानः । तथा हि यदि परमार्थसत्प्रतियोगिकभेदस्य परमार्थसत्प्र-
 गृह्यत्वाभावः परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावं निर्दर्शनीकृत्य पर-
 मार्थसत्प्रतियोगिकत्वमत्र साध्येत तर्हि घटेऽपि घटप्रतियोगि-
 कभेदासंभवेन घटैक्यमभ्युपगच्छताम् एकं घटमपहाय घटान्तरे
 पुंसां प्रवृत्त्यादिकं सर्वथैव वाध्येतेत्यविदितलोकयाचो भवान् कथं
 दार्शनिकः । यदि तु तत्र घटव्यक्तीनां बहुत्वात्तथा माभूद्विदुः तु
 ब्रह्मण एव सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्य सत्स्वरूपत्वादप-
 रस्य च वस्तुजातस्यातथाभावात् परमार्थसत्प्रतियोगिकभेदेऽपि
 ब्रह्मणीति समाधत्से । तत्किं ब्रह्माण्डभाण्डं सकलं मिथ्याभूतमव-
 धृत्य सर्वे सिपाधयिषितमर्थे सिद्धवदभिधातुं प्रवृत्तेऽसि । उतासि-
 द्धमर्थमनुमातुम् । तत्र प्रथमे कल्पे पदार्थान् सिद्धवदभिधाय शिष्या
 वाचयमाः प्रतारणीया भवन्ति । न तु बलिने वादिने वाग्मिनः ।
 तद्यदि केवलं सत्स्वरूपे ब्रह्मणि सत्त्वमवधृतं तदतिरिक्तस्य च
 मिथ्यात्वं तर्हि किमनुमानेन । असिद्धार्थानुमानपक्षे तु घटादयोऽपि
 सत्त्वेन विवादाविषया इति घटव्यक्तीनां बहुत्वात्तत्र यथा घटप्रति-
 योगिकभेदस्य घटे सत्यं तथा ब्रह्मणः सत्स्वरूपस्यैकव्यक्तिरुत्थेन
 तत्र ब्रह्मणि ब्रह्मप्रतियोगिकभेदस्यासंभवेऽपि घटादिप्रतियोगिकभेद-
 स्यावश्यकतया घटादीनां चावाध्यत्वेन स्वपरनिर्वाहकत्वादिना च
 सत्त्वस्य साधितत्वात्परमार्थसद्भूतघटादिप्रतियोगिको भेदो भवति
 परमार्थसत्स्वरूपब्रह्मनिष्ठ इति परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो न
 परमार्थसत्प्रिष्ठ इत्यनुमानं वाचितं भवति ।

किंच परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो द्वित्यादिना व्यासज-
 धृतिधर्मेण परमार्थसत्यपि घर्तते इति परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वं
 व्यभिचारि । यदि व्यभिचारधारणाय हेतौ परमार्थसत्प्रतियोगि-

कत्वमपहाय परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुच्येत । तदा
स्वरूपासिद्धिः । यथा हि घटप्रतियोगिकभेदे घटत्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकभेदश्चाभौ विभिन्नाभ्ये परमार्थसत्प्रतियोगिकभेद-परमा
र्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावपि भिन्नौ ।

किंचैव सति परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदे न परमार्थस
त्प्रियुः । परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । परमार्थसत्त्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदिति न्यायाकारो यत्तस्यस्तदेतदसम
ञ्जस हेतोर्दृष्टान्तभाषासम्भवात् । न ह्यन्वयमुपयाति पर्वतो बट्टिमान् ।
धूमात् । यथा धूम इति ।

अथ घटाद्यनेकव्यक्तिकस्थले भेदे बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्ध
कत्वानुरोधेन सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वेऽपि
परमार्थसत्त्वा ब्रह्मव्यक्तेरैक्यात् तत्र सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमङ्गीकुर्मः ।
यद्य च परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वमेव हेतुस्तु न तु परमार्थसत्त्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति चेन्न द्विस्यादिना व्यासञ्चयवृत्तिधर्मेण
स्वस्मिन्नपि स्वभेदसत्त्वेन तद्व्यावृत्तये सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वाङ्गी
कारस्यावश्यकत्वात् । ब्रह्मव्यक्तिरेव सतीत्येतन्निरश्चयस्य जगदस
त्त्वनिश्चयपूर्वकतया मिथ्यात्वानुमिते, पूर्वं तथा निश्चयासम्भवेन
निहक्तानुमित्या ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वासिद्धेश्च ।

यत्तु भेदत्वावच्छिन्न सद्विलक्षणप्रतियोग्याधिकरणान्यतरवत् ।
अभावत्वाच्छुक्तिरूप्यप्रतियोगिताभाषवत् । अत्र सद्विलक्षणं यत्स्यप्रति-
योगिस्याधिकरणयोरन्यतरत्तत्सत्प्रन्धित्व साध्यम्, । यत्र च सदन्वयप्रति-
योगिकत्व-सदन्वयाधिकरणरूप्ययोरन्यतरवत्त्व साध्यत्वेन पर्ययस्यति
तत्रश्च स्वत्वस्याननुगमेन दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावे-

ऽपि न दोषः । नापि स्वत्वस्य साध्यदृष्टान्तभेदभिन्नत्वेऽपि स्वहृषा-
सिद्धिर्दृष्टान्तवैकल्य चेति घादिनेोऽभिमन्यन्ते ।

तदतिस्थथीयः सोपाधिकत्वातया हि यत्रयत्र साध्यवता
निश्चयविषयत्व शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकाभावे तत्रास्ति कल्पितप्रति-
योगिकत्वमिति साध्यव्यापकत्वम् । अभापत्वं तु अलीकनिष्ठे वा घट-
निष्ठे वा ब्रह्मभेदेऽपि तत्र कल्पितप्रतियोगिकत्व नास्तीति साधना-
व्यापकत्वाच्चेति कल्पितप्रतियोगिकत्व भवत्युपाधिः । एव च भेद-
त्वावच्छिन्न सद्विलक्षण-प्रतियोग्यधिकरणान्यतराभाववत् । कल्पित-
प्रतियोगिकत्वाभावादित्युपाध्यभावेन साध्याभावोऽनुमातव्यः । किंच
भेदत्वावच्छिन्न सद्विलक्षण-प्रतियोग्यधिकरणान्यतरवत् । अभावत्वा-
दिति *जातिः । नियमनैरपेक्षेण अभावत्वमात्रसाजात्येनानुमानस्य
प्रवृत्तत्वात् । अन्यथा तु ब्रह्मत्व परमार्थसद्भिन्नत्वव्याप्यम् ।
दृश्यावृत्तिधर्मत्वादलीकत्ववत् । वायुशुण्के रूपवत् । अनित्यत्वा-
त्कपालवादित्यपि साध्येत । दृश्यावृत्तिधर्मत्ववत्तया साजात्यमात्रेण
परमार्थसद्भिन्नत्वव्याप्यत्वस्य निर्विशेषे ब्रह्मणि । अनित्यत्वसाजा-
त्येन रूपवत्ताया वायवीयशुण्के च वर्तुं शक्यत्वादिति सुसूक्ष्ममतिभिः
स्वयमिह दृढहनीयमिति विस्तरभिया तूष्णीमास्महे ॥

यदपि परमार्थसन्निष्ठोभेदः । परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावा-
दान् परमार्थसदधिकरणत्वात् । शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवदित्यत्र
परमार्थसति परमार्थसद्भेदासभवेन परमार्थसन्निष्ठोभेदे परमार्थसत्प्र

* जायते साधर्म्यधर्ममात्रेणोपतिष्ठते ध्यापिनैरपेक्षेण हेतुसंपत्तिं घातुन
कात्कर्तारि किना जातिपदमिति ।

+ शब्दाज्ञान्यवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वं तत्रैव शुद्धे ब्रह्मणि अलीके च केवलं
शब्दाज्ञान्यवृत्तिविषयत्वसत्त्वादस्य दृश्यत्व ब्रह्मालीकेऽभयसाधारणे धर्म इत्यदृश्यत्वेन
घातालीके परमार्थसद्भिन्नत्वसिद्धिस्तथा निर्विशेषे ब्रह्मसंपत्तिं वन्यमान्य ।

तियोगिकत्वाभावाद्यनुमित्या सती व्यक्तिकैव सिध्यतीति तदतिरिक्तस्य जगतो मिथ्यात्वनिर्वाहः । एष च परमार्थसदधिकरणकत्वमस्ति शुक्तिहृष्यादिप्रतियोगिके विदात्मवर्तिनि भेदे भवति च तत्र परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावोऽपीति परेऽभिनिविशन्ते ।

तदेतदपि दुरभिनिवेशमात्र तथा हि यथा घटे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासभवेऽपि घटप्रतियोगिकभेदवत्वमत्राधित तथा सति सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरहेऽपि सत्प्रतियोगिकाभावसत्त्वे कि प्रतिबन्धकम् । एव च घटनिष्ठोभेदो घटप्रतियोगिकत्वाभावघान् । घटाधिकरणकत्वादित्याभाससाम्य च । घटव्यक्तीना नानात्वस्यैव परमार्थसतीनां व्यक्तीनामप्यानन्त्यस्य परेणाभ्युपेयतया प्रमाणान्तरेण तदनिराकृत्य परमार्थसत्या व्यक्तेरैक्यस्यानेनानुमानेन व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् ।

कि चावानुमाने कल्पितप्रतियोगिकत्वमुपाधिस्तस्य परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावनिरचयविषयशुक्तिहृष्याद्यभावव्यक्तिव्यापकतया परमार्थसदधिकरणकत्व ब्रह्मवर्तिनि घटभेदेऽपि तत्र कल्पितप्रतियोगिकत्व नास्तीति साधनाध्यापकत्वान्न । एव च परमार्थसत्निष्ठोभेदः । परमार्थसत्प्रतियोगिक* । कल्पितप्रतियोगिकत्वाभावादित्यनुमानेन स्थापनानुमानप्रतिरोधादकिंचिद्विदम् । न च ब्रह्मवर्तिनि घटाद्यभावे घटादेर्मया* कल्पितत्वाङ्गीकारेण कल्पितप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन साधनध्यापकतया कथमुपाधित्य तस्य भवेदिति याच्यम् । मिथ्यात्वानुमिते पूर्व घटादे कल्पितत्वसिद्ध्या तथाऽभिधानानुपपत्तेः । अस्तु वा साधनाध्यापकत्वसदेहेन कल्पितप्रतियोगिकत्व सद्विधोपाधिस्तातोऽप्यय सद्विधोपाधितया पक्षे साध्यभेदः-

* निर्विशेषप्रकृत्यादिना ।

मादधत् पत्ने साध्यनिश्चयरूपामनुमितिमुपहृन्ध्यादेवेति घाद्यभिम-
तार्थभञ्जकतया किं नोऽवशिष्यते विधातुमिति मतिमतां विमर्शः ॥

एवं चाचानुमाने परेऽप्युपाधयोमतिमतां स्वयमूहनीया इति
किमु भूरि भणितेन ।

यदपि शिष्येषु महतीमारभटीमारचय्य मिथ्यात्वं ब्रह्मसु-
च्छेदप्रयातिरिक्तस्य व्यापकम् । सकलमिथ्यावृत्तित्वात् । मिथ्या-
त्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाद्वा । दृश्यत्ययत् ।

दृश्यत्वं परमायंसदवृत्ति । अभिधेयमावृत्तित्वाच्छुक्तिह-
व्यत्ययत् । दृश्यत्वं परमायंसद्विज्ञत्यप्याप्यम् । दृश्येतरावृत्तिधर्म-
त्वात् । प्रातिभासिकस्ययत् ।

तभवसिद्धमसद्विनशणं मिथ्यात्यासमानाधिकरणधर्मोऽधिक-
रणम् । आधारत्याच्छुक्तिहव्यत्ययत् । इति विषयदन्ते यादिनन्ता-
दिद सधैयाऽनभिज्ञजनश्रामोदनमाच परमन्याये पूर्वाक्तगुक्तिभिरा-
धारत्यस्य हेतुत्यासम्भवाद् पत्यमाणगुक्तिभिर्निर्हकन्यायमाचम्याभास-
त्यासु । अथ मिथ्यास्य ब्रह्मसुच्छेदप्रयातिरिक्तस्य व्यापकमित्यस्य मि-
थ्यात्यस्य व्यापकताप्रच्छेदकमित्यस्येतेनोदात्तानेन मेवत्याभिधेय-
त्याद्विहूपेव व्यापकत्वमादाय न सिद्धसाधनापसरः । सकलमिथ्यावृ-
त्तित्वादित्यस्य च यद्विशिष्टस्य व्याप्यं मिथ्यात्वं तत्त्वादित्यर्थः ।
मिथ्यात्वं यद्यदुर्मावच्छिन्नाभावाववृत्ति ततदुर्माभिज्ञस्यादिति तु पायं-
यमानिकोचः । एवं च मिथ्यात्यस्य ब्रह्मसुच्छेदप्रयातिरिक्तस्य व्यापक-
ताप्रच्छेदकम् । मिथ्यात्वं यद्यदुर्मावच्छिन्नाभावाववृत्ति ततदुर्माभिज्ञ-
त्वादिति परमप्यति ।

अथेवमपिदध्मटे प्रथमन्याये सकलमिथ्यावृत्तित्वात्पक्षेऽनुना
मिथ्यास्ये ब्रह्मसुच्छेदप्रयातिरिक्तस्य व्यापकस्यमिथ्या जगन्मिथ्यात्यसि-

द्विस्तदाऽभविष्यद् यद्यभविष्यन्मिथ्याभूतसकलान्तःपातित्वं व्याप-
हारिकस्य घटादेर्जगतस्तदेव त्वसिद्धं, सिद्धो घाऽनुमानवेद्यर्थे, न
हि हेत्वसिद्धो साध्यसिद्धिसंभवः ।

किंच पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे ब्रह्मसुच्छेऽभयातिरिक्तायाः
अविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वानङ्गीकारेण मिथ्यात्वं ब्रह्मसुच्छेऽभयातिरिक्त-
त्वव्यभिचारीति बाधोऽपि । मुखमस्तीति न्यायेन ब्रह्म-सुच्छे-पञ्च-
मप्रकाराविद्यानिवृत्तिव्यतिरिक्तत्वव्यापकत्वोक्तौ तु किमपराद्धमस्मा-
भिरेव यदस्मदभ्यर्थायं साध्यतावच्छेदककुक्षौ जगद्भ्यतिरिक्तत्वविशेष
णप्रक्षेपं न क्षमसे । यदि तु जगतोमिथ्यात्वादेव तादृशविशेषणं न
सहे इति रूपे तर्हि जगन्मिथ्यात्वसिद्धेः पूर्वमेव कथमेवमवधारयितुं
पारयसि । न हि केनचित्प्रमाणेनानवधार्यायै प्रामाणिकाः अदृधते ।
यथा च श्रुतिर्मिथ्यात्वे न प्रमाणं तथा स्यात्सरे साधूपपादविष्यामः ।

मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाद्देति अद्वे-
तसिद्धिकृदुक्ते पूर्वोक्तपक्षसाध्यके हेत्यन्तरे अत्यन्ताभावाप्रतियोगि-
त्यमाशोक्तौ दृष्टान्ते दृश्यत्वे साधनवैकल्यं ब्रह्मालीकृत्यत्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वाद् दृश्यत्वस्येति तद्वारणात् मिथ्यात्वसमानाधिरू-
णान्तमुपात्तम् । तदुपादाने तु दृश्यत्वस्य ब्रह्मादिषुत्यत्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वेऽपि मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्त
दृष्टान्ते साधनवैकल्यम् । पक्षकुक्षौ मिथ्यात्वशब्दस्य भावप्रधा*न-
निर्देशरूपतया । मिथ्यात्वत्वार्थरूपतया हेतुकुक्षावपि मिथ्यात्वसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमर्थः । न च हेतुकुक्षौ

* प्रत्ययवर्गीके च विद्यमानो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वादित्यर्थः ।

प्रकृत्यर्थताच्छेदकतावच्छेदकरूपेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमुप्यविशेष्यकरोपपन्न
नतात्पर्वोप्यारवं भावप्रधाननिर्देशः ।

समानाधिकरणान्तं माभूत् । भवतु च ब्रह्मन्वमेपत्वयोर्दृष्टान्तत-
योपन्यासस्तयोर्भयोरपि धर्मयोरत्यन्ताभावाप्रतियोगिताऽनवच्छेद-
कत्वेन दृष्टान्तत्वसंभवादिति याच्यम् । उभयोरपि दृष्टान्तयोरन्यत-
रासिद्धतयोपन्यासासंभवात् । मेघत्वस्य भेदवादिभिरत्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वाङ्गीकारेऽपि मिथ्यात्ववादिभिस्तदनङ्गीकारात् ।

मिथ्यात्ववादिभिर्ब्रह्मणोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाभ्युपगमे
ऽपि भेदवादिभिस्तदनभ्युपगमाच्च ।

मिथ्यात्वन्वं ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्वव्यापकतावच्छेदकमि-
त्यनुमितिशरीरे प्रविष्टं यद् व्यापकतावच्छेदकत्व तत्कुचिनिचिप्राभा-
षीयप्रतियोगिता दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्ना याह्याऽन्यथा तु
ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्वसमानाधिकरणोदासीनसंबन्धावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकमेव मिथ्यात्वत्वमिति बाधः स्यात् । एवं मि-
थ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वरूपे हेतौ
प्रविष्टप्रतियोगिताऽपि दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्ना याह्येत-
रथा मिथ्यात्वत्वे मिथ्यात्वसमानाधिकरणोदासीनस्वरूप-
संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वात्सिद्धिः
स्यादिति प्रतियोगिता संबन्धविशेषावच्छिन्नापादेयेति वादिनो
मन्यन्ते ।

अथैवं ब्रूमहे मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्वव्यापकम् ।
मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यनुमाने घटा-
दीनां मिथ्यात्वसिद्ध्या मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गित्वरूपहेतुसिद्धिः । तदप्रतियोगित्वरूपहेतुसिद्ध्या च मिथ्यात्व-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः ।

किं च घटादौ यदि मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वं सिद्धं तर्हि किमवशिष्यतेऽनुमातुं हेतुसिद्धेऽत्र घटादे-
मिथ्यात्वसिद्ध्या सिद्धसाधनात् ।

यदि तु मिथ्यात्वे ब्रह्मनुच्छेदाभयातिरिक्तत्वव्यापकत्वस्य
सिपाधिपितत्वात्तेन रूपेण च साध्यस्य पूर्वमनिर्णयान्न हेतुमता
ज्ञानमात्रेण सिद्धसाधनावकाश इति ब्रूये तदाऽपि हेत्वसिद्धिर्न हि
मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं घटादौ वादिना
ऽभ्युपेयते तेन घटादेरबाध्यत्वाभिधानात् ।

ब्रह्मभिन्नत्वादिना मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्र-
तियोगित्वं घटादेरनुमाय हेतुसिद्धनन्तरमेतदनुमानप्रवृत्तिरिति तु
पुनराशामोदकमात्रं ब्रह्मभिन्नत्वादिमिथ्यात्वसाधने सोपाधिकतायाः
पूर्वमेव व्यवस्थापितत्वात् ।

दृश्यत्वादिना मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गित्वानुमानमपि घालिशराग्बिलसितमात्रं दृश्यस्य घटादेः सत्यत्वे
दृग्दृश्यसंबन्धस्य व्यवस्थापयिष्यमाणतया दृश्यत्वेन तदनुमाना
संभवात् । वस्तुतस्तु येन निर्विशेषदृशिमहाय नान्यदभ्युपेयते
तन्मत एव दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिरित्यादिकं पराक्रम्य निरूपयि
तास्मो दृग्दृश्यसंबन्धनिरूपणप्रकरणे ।

किंचेदनुमानम् । ब्रह्मनुच्छेदाभयातिरिक्तत्वं न मिथ्यात्व
व्याप्यम् अबाध्यवृत्तित्वात् । दोषाजन्यवृत्तित्वात् । अमिथ्यात्वेन
योगिज्ञानविषयत्वाद्वा । भगवद्गीतज्ञानगोचरत्वाद्वा । ब्रह्मनुच्छेदाभया-
तिरिक्तत्वं न मिथ्यात्वव्याप्यम् । पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिवृत्तित्वा-

* मिथ्याभूतं पदार्थज्ञातं योगिनो मिथ्यात्वेनेत्याशयपरस्मोति योगिज्ञानवि
षयत्वं न बाध्यत्वप्रयोगक्रमिति तु धानियभाषितं पदार्थाधिगमानन्तरं योगिनामपान्तर-
रतमप्रपत्तेना प्रवृत्ते शास्त्रैर्बुद्धपुत्रमाद्यत्वात् ।

दित्यादिनाऽनुमानव्रानेन सत्प्रतिपक्षितमपि । तस्मान्मिथ्यात्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्त्वेन मिथ्यात्वानुमानप्रयत्नः केषां चि-
दमीषां पदुभ्यां संचरमाणस्य जङ्गलस्य चन्द्रलोकगमनप्रयत्नायित इति
विचक्षणाः ।

यत्तु दृश्यत्वं परमार्थसदवृत्ति । अभिधेयमात्रवृत्तिधर्मत्वा-
च्छुक्तिरूप्यत्ववत् । अत्र दृश्यत्वं दृक्प्रतियोगिकत्वविशिष्टं व्यापहारिकं
तादात्म्यम् । प्रपञ्चनिष्ठब्रह्मतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन बाधादाद्यं
विशेषणम् । ब्रह्मणो ब्रह्मणि प्रातीतिकतादात्म्ये बाधादन्त्यम् । न च
तयोस्तुभयोर्ब्रह्मवृत्तित्वं मिथ्येति साध्यसत्त्वात् बाध इति वाच्यम् । त-
थाऽपि सर्वदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरूपस्य प्रकृतानुमानफलस्योक्तविशेषणा-
धीनत्वात् । अत्र हेतौ मात्रपदं संपातायातं तेन वाच्यावृत्तित्वाद् ब्रह्मा
वृत्तित्वादिति यावत् । पक्षभेदनिवन्धनः पूर्वोक्तानुमानाद् विशेषः ।

यदपि च दृश्यत्वं परमार्थसद्विज्ञत्वव्यापकम् । दृश्येतरावृत्ति-
धर्मत्वात् । प्रातिभासिकत्वयदित्येतौ तु न्यायप्रयोगौ सौपाधिकत्वा-
दुपेक्षणीयौ । तथा हि परमार्थसदवृत्तित्वस्यैवैवमिधियमीभूतशुक्ति-
रूप्यत्वादिव्यापकं भवति कल्पनेकशरीरवृत्तित्वं तत्राभिधेयत्वात्प-
त्तिघटत्वाद्यव्यापकमपि घटत्वादिमति कल्पनेकशरीरवृत्तित्वाभा-
वात् । एवं द्वितीयानुमाने दोषगण दुहनीयः स्यमं कुशलैः ।

न च योगाधारपक्षे दृष्टिष्टयादिपक्षे च कल्पनेकशरीरत्वं
साधनव्यापकमपीति कथं तस्योपाधित्वमिति शङ्कम् । निर्विशेष-
ब्रह्मवादिना विचारस्योपक्रान्ततया तयोस्तुभयोरपि पक्षयोरनाशङ्क-
नीयत्वात् । योगाधारमतं शरणीकृत्य घटादेः कल्पनेकशरीरत्वाभ्यु-
पगमे तु किमी* एकल्पनास्यरूपा घटादयो भावा इति भणतु भवान् ।

येन यदा चायन्ते तत्कल्पनाविश्रान्तात्मनस्ते इत्युक्तौ तु कल्प-
नानामसाधारणत्वाद् घटादीनां सर्वोपभोगयोग्यानां साधारण्यानु-
पपत्तिः । साधारण्यमपि कल्पनेकशरीरमिति का वृत्तिरित्युक्तौ
तु साधारण्यस्य तदेकमावश्यकहरणीयत्वे सर्वसाधारण्यभङ्गशङ्का
तदवस्येव । स्वप्नोपलब्धमहाजनतादिव्यवहारवदमुष्य सर्वस्य व्यव-
हारजातस्य व्यवहर्तृमात्रकल्पनाविश्रान्तात्मस्वरूपत्वाभ्युपगमे तु
मणिमयमण्डपप्रविष्टसारमेधोपकल्पितानेकस्वसजातीयश्वोपलम्भेन
समुत्पन्नद्वेषोद्वेकस्य भयमाणस्य योगाचारस्येव प्रतिध्वनिकल्पिताने-
कशुनकविपक्षस्य शुनो व्यवहारवदेव ते स्वकल्पितसर्वपरिकरस्य
कथाव्यवहारः कथङ्कारं विद्वत्सदसि नोपहासास्पदतामुपेयात् ।
घादस्यः तद्विषयस्य प्रतिधादिनः प्रमाणादेर्मध्यस्थस्य कथाफलस्यरू-
पस्यैकतरकोट्यवधारणस्य घादिविजयस्य वा भवतेश कल्पितत्वेन
ततोऽस्य वैमो*त्यमघलम्यापि वैजात्यकल्पनानवकाशात् ।

व्यवहरतां विदुषामपि व्यवहारो यावद्व्यवहारकालं पश्या-
दिभिर्भ्रतयेव समान इति काऽधिकाऽधिलेपसंभायना ब्रह्मवादिना-
मस्माकमितीष्टापत्तौ तु क्व नाम भयन्नये मोक्षकथाप्रस्तावसंभवो ऽपि ।
मोक्षो हि सम्यग्ज्ञानाद् भवतीति सर्वगदिसिद्धान्तः । तच्च ज्ञानं
पश्यादीनामिय कल्पनेकविश्रान्तरूपमिति तस्य समीचीनता सर्व-
थाऽपि दुर्वचेति मोक्षो नाम त्वन्मते काकदन्ताकथाप्रस्तावसदृश
इति स्पष्टमेवाधिकं तु दृष्टिसृष्टिपक्षप्रतिषेधावसरे ऽभिधास्यते ।

* धातुसंज्ञ ।

† अथाध्यायैविवचकत्वेन तथाभायवद्वेष्टिः सर्वसाधारण्ये । तथाभायवद्वेष्टिः कस्य
ज्ञानस्य स्वयं दोषजन्यत्वेनाविश्वास्तया अथाध्यायैविवचकत्वात्कल्पनासंभववित्त्वेन
मादि शक्तिस्तं निरूपितप्रमाणपरिष्कारान्ते ।

‡ अथाध्यायैविवचकत्वादिवचनस्य मोक्षजनकज्ञाननिष्ठयैवतत्त्वस्यापि पश्या
दिनाधारशुद्ध्या दुरवधारणतया मोक्षजनकज्ञाने त्वेवतत्त्वस्य मोक्षोक्तानुष्ठानार्थि चतु-
स्रकथात्वादित्वादिनाऽपि विधेवविषयमाद्यत्वादिति भावः ।

दित्यादिनाऽनुमानव्रत्तेन सत्प्रतिपक्षितमपि । तस्मान्मिथ्यात्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्तेन मिथ्यात्वानुमानप्रपञ्चः केषांश्चि-
दमीपां पदभ्यो संवरमाणस्य जडालस्य चन्द्रलोकागमनप्रयत्नायित इति
विषयज्ञाः ।

यत्तु दृश्यत्वं परमाद्यंसदृष्टिः । अमिधेयमात्रपृतिधर्मत्वा-
च्छुक्तिरूप्यत्ववत् । अथ दृश्यत्वं दृक्प्रतियोगिकत्वविशिष्टं व्यापहारिकं
तादात्म्यम् । प्रपञ्चनिष्ठव्रत्ततादात्म्यस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन बाधादादां
विशेषणम् । ब्रह्मणो ब्रह्मणि प्रातीतिकतादात्म्ये बाधादन्त्यम् । न च
तयोर्बुभयोर्ब्रह्मपृतिधर्ममिथ्येति साध्यसत्त्वात् बाध इति साध्यम् । त-
थाऽपि सर्वदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरूपस्य प्रकृतानुमानफलस्योक्तविशेषणा-
धीनत्वात् । अथ हेतो मात्रपटं संवातायातं तेन वाच्यापृत्तित्वाद् ब्रह्मा
पृत्तित्वादिति यावत् । पक्षमेतन्नियन्धनः पूर्वोक्तानुमानाद् विशेषः ।

यदपि च दृश्यत्वं परमाद्यंसद्विन्नत्यव्यापकम् । दृश्येतरापृत्ति-
धर्मत्वात् । प्रातिभासिकत्ववदित्येते तु न्यायप्रयोगो सौषाधिकत्वा-
दुपेक्षणीयो । तथा हि परमाद्यंसदृष्टित्वान्मिथ्यत्वविषयोभूतगुक्ति-
रूप्यत्वादिव्यापकं भवति कल्पनेकशरीरपृत्तित्वं तस्मात्प्रमिधेयमात्रपृ-
तिघटत्वादाव्यापकमपि घटत्वादिमति कल्पनेकशरीरपृत्तित्वाभा-
वात् । एवं द्वितीयानुमाने दोषगण दुहनीयः स्वयं कुशनेः ।

न च योगाचारपक्षे दृष्टिदृष्ट्यादिपक्षे च कल्पनेकशरीरत्वं
साधनव्यापकमपीति कथं तस्योपाधित्वमिति शङ्कम् । निर्विरोध-
ब्रह्मवादिना विचारस्योपक्रान्तगया तयोर्बुभयोरपि पक्षयोरनाशङ्क-
नीयत्वात् । योगाचारमते शरीरकृत्य घटादेः कल्पनेकशरीरत्वाभ्यु-
पगमे तु किमी*यकल्पनाप्यरूपा घटादयो भावा इति भवतु भवान् ।

निस्तत्त्वं तर्कपीड्यत्वान्महमरीचिकाजलवदित्यनुमाने बाध्यत्व-प्र-
माणागम्यत्व-दोषजन्यत्वाद्युपाधिप्रदर्शनपरत्वादिति समाहितं त-
तश्च निस्तानुमाने दोषजन्यत्वं तद्वैवोपाधिः स्याद्यदि अविद्याया
दोषरूपत्वं नाङ्गीक्रियेत । इतरथा तु अविद्यारूपदोषजन्यतायाः
साधनव्यापकतया कथमुपाधित्वमिति स्वयमेव विवेचय । यदपि
दृश्यत्वादिना घटादेर्दोषजन्यत्वमनुमाय दोषजन्यत्वस्य साधन-
व्यापकत्वप्रदर्शनसंनहनं तदप्यस्थाने साहसमाचं दृश्यत्वस्य दोष-
जन्यत्वाव्याप्यत्वात् । यथा चैतत्तथाऽप्ये साधु* निरूपयिष्यामः ।
एवमन्येऽपि निरुक्तयुक्त्या कुशलैरुपाधयः स्वयं समुद्राव्या इति
तूष्णीमास्महे विस्तरभीरवः ।

● ब्रह्मत्वं परमार्थसिद्धिब्रह्मत्वश्याप्यम् । दृश्यावृत्तिधर्मत्वादली-
कत्ववदित्याभाससाम्यं च द्वितीयप्रयोगे । यदि तु कल्पितमात्रस्य
स्वसमानजातीयपदार्थपूर्वकत्वनियमादकल्पितं किञ्चित्प्रधानमपेक्ष-
णीयमिति तदेव सन्मात्र ब्रह्मेत्यगत्याऽङ्गीकरणीयमापद्यते इति
न ब्रह्मत्वे परमार्थसिद्धिब्रह्मत्वश्याप्यत्वसिद्धिरिति ब्रूये हन्त तर्हि
कल्पितस्याकल्पितपूर्वकत्वनियमोऽपि न सिद्धः किन्तु स्वसजातीय-
पूर्वकत्वनियमः । स च पूर्वप्रपञ्चसजातीयोत्तरप्रपञ्चजननेनैव निर्वह-
तीति नाकल्पितपदार्थपूर्वकत्वाग्रशयभाषसिद्धिः ।

अध्यासो हि स्वकारणं सस्कारमपेक्षते न तु संस्कारस्य
संस्कारविषयस्य अधिष्ठानस्य वा सत्यतां यथा घटो दण्डमपेक्षते न
तु सन्तं दण्डमनुपयोगादर्जन्यथासिद्धत्वाच्च । नापि प्रमाजन्यसंस्का-

* दृग्दृश्यव्यवस्थानिरूपणायतरे ।

† परमत्वं प्रविश्य तन्महमरीचिक तद्विराकरणप्रसाधोऽयं यादिनेनिपहाचंमेव
स्वीयकपाकोऽनप्रदर्शनार्थायस्तुतस्तु तत्र तत्र स्यात्तन्व्येष्ट निजामुपेतपरपेक्षेयं चात्र
पसारणमिति प्रेक्षायन्तोनिरीक्षन्ताम् ।

तत्सुपूक्तं कल्पनेकशरीरवृत्तित्वं साध्यव्यापकं भवद् घट-
 त्याद्यव्यापकतया भवत्युपाधिरिति । एवं दोषसद्वृत्तेन्द्रियजन्य-
 चानविषयपदार्थवृत्तित्वं दोषजन्यवृत्तित्वं बाध्यवृत्तित्वं प्रातिभासि-
 कवृत्तित्वमित्येवमाद्यनेकोपाधियोगादकिञ्चिदिदमनुमानमिति सन्तः
 प्रतिजानते । यथा च निरुक्तोपाधिषु स्वाभावेन साध्याभावोन्नयने
 न व्यर्थविशेषणघटितत्वादिशङ्काप्रसरसंभवस्तथा पूर्वमेवास्माभिः
 प्रसङ्गतोऽसकृदुपपादितमिति नेहाधिकं धक्तुमवसरः ।

एवं दृश्यत्वं परमार्यंसदवृत्ति । अभिधेयमात्रवृत्तित्वाच्छुक्ति-
 रूप्यत्ववदिति द्वितीयप्रयोगेऽपि दोषजन्य*त्वमुपाधिः । न च दोषज-
 न्यत्वपदेन यदि सामान्यतो दोषजन्यत्वमुच्यते तदा अविद्यात्मक-
 दोषजन्यताया जगन्मात्रे निर्विशेषाद्वैतिनाऽङ्गीकृतत्वात्साधनव्याप-
 कमपि तदिति कथं तस्योपाधित्वं यदि त्वागन्तुकदोषजन्यत्वमु-
 च्यते तदा तत्साधनाव्यापकमपि भवतीति भवत्युपाधिस्तथाऽपि
 स्वाभावेन साध्याभावोन्नयने आगन्तुकदोषजन्यत्वरूपहेतौ आग-
 न्तुकांशत्रेयर्थेन व्यर्थविशेषणघटितत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धिरिति कथं
 दोषजन्यत्वमुपाधिरिति वाच्यम् ।

अविद्याया दोषरूपत्वाङ्गीकारे दोषत्वादोषत्वव्यवस्थाया
 अप्यसंभवेन अविद्याया दोषरूपत्वानङ्गीकारादिति पूर्वमेवास्माभिस्-
 पपादनात् । त्वत्वाऽपि च विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधोद्धारणकरणे
 जगन्मिथ्यात्ववादिना मते नाभाष उपलब्धेः । वैधर्म्याच्च न
 स्य्यादियदिति ब्रह्मसूत्रद्वयोपरोधमाशङ्क्य स्वप्नवैधर्म्योक्तेः । विमतं

* अत्र साध्यव्यापकतायच्छेदकसंबन्धः । साधनाव्यापकतायच्छेदकसंबन्धश्चे-
 दन्यथा स्य संसृष्टिः ।

† अद्वैतमिदिकारेण ।

नसंन्यत्वाभिधानस्य स्वहस्तनिबद्धनिगड्वदुपहासास्पदत्वात् ।
 भ्रमेपादानाज्ञानविषयस्याधिष्ठानस्य सत्यत्वनिधमेऽप्यसिद्धः शुक्ते-
 रधिष्ठानभूतायाः सत्यत्वविरहेऽपि ह्यप्योपादानाज्ञानविषयत्वस्य
 त्वयेशेषगमात् ।

यदि तु तत्र शुक्तिहृष्यापेक्षया शुक्तेरधिकसत्ताकत्वात् तन्न
 यमभङ्ग इत्यभिमन्यसे नहि तदप्यप्रविश्याभिधानमेव । अथ्यस्ता-
 पेक्षयाऽधिष्ठानेऽन्यूनसत्ताकत्वस्यापेक्षणीयतयाऽधिष्ठानेऽधिकसत्ताया
 अनपेक्षणीयत्वात् । तादृशनियमस्य चाथ्यस्ताधिष्ठानयोर्भयोर-
 ध्यस्तत्वेऽपि निर्वाह्यत्वात् । तत एव च ब्रह्मण्यध्यस्तेऽपि त्वन्म-
 तसिद्धाधिष्ठानभावे शुक्त्यादौ ह्यप्याद्यध्यासनिर्वाहोऽन्यथा तु शुक्ते-
 हृष्यस्यै चोभयोरध्यस्तनया कथमध्यस्ताधिष्ठानभावोऽधकल्पेत ।

यच्चासत्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानविषयत्वमुक्तं
 तदप्यनाज्ञोच्येव सर्वकल्पकस्याज्ञानस्यापि कल्पितत्वाविशेषेणाज्ञान-
 विषयत्वाभ्युपगमे तस्य तस्य पुनरज्ञानविषयत्वाङ्गीकारेऽनवस्थित-
 कल्पनापरम्परोपनिपातापत्तेः ।

यश्चाधिष्ठानासत्यत्वेऽधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वप्रसङ्ग-
 श्चोदितः सोऽपि निर्युक्तिक एव । न ह्यधिष्ठानज्ञानस्य बाधकत्वे
 अधिष्ठानस्य सत्यत्वं तन्त्रं किन्तु तज्ज्ञानस्य सर्ववादिक्रमं भ्रमत्वज्ञा-
 नानास्कन्दितत्वादिकमेव तच्चाधिष्ठानस्य कल्पितत्वेऽपि संभवति ।
 अत एव यत्र वस्तुतो रज्जुविषये सर्प-भूदलनाम्बु* धाराभ्रमपरम्परा
 तत्रोत्तरोत्तरेणाध्यस्तेनाप्यध्यस्तस्य पूर्वपूर्वस्य निवृत्तिरिति सार्वज-
 नीनानुभवः ।

* शकैः पूर्वपूर्वं भ्रममपसारापरापरभ्रमस्यने उदोच्येनाध्यस्तेनापि पूर्वापरस्य
 मानुभविकमिति भावः ।

रस्य भ्रमहेतुत्वेनाध्यासे विषयसत्यत्वसिद्ध्याऽधिगानसत्त्वमं व्रजेनीय-
मिति शङ्कम् ।

भ्रमप्रमासाधारण्येन संस्कारमात्रस्याध्यासहेतुत्वसिद्धौ प्रमा-
जन्यसंस्कारत्वेन कारणत्वकल्पनाया गौरवपराहृतत्वात् । एवं
चाध्यसनीयस्याधिगानापेक्षयाऽल्पसत्ताकत्वनियमादधिकसत्ताकमधि-
गानमपेक्षितमिति तन्निर्विशेषं ब्रह्मेत्यधिगानसिद्धिरित्यप्यनिपुण-
णितमनादेयम् । अधिगानसत्ताया इवाधिकसत्ताकताया अप्यनपे-
क्षणीयतया तथा वक्तुमशक्यत्वात् । एवं चाधिगानज्ञानमात्रमध्या-
सेऽपेक्षितं तच्च भ्रमप्रमासाधारण्यमिति नाधिगानतया निर्विशेष-
ब्रह्मसिद्धिः ।

एतेन “अधिगानस्य ज्ञानद्वारा भ्रमाहेतुत्वेऽपि अज्ञान-
द्वारा भ्रमहेतुत्वेन सत्त्वनियमात् । भ्रमोपादानाज्ञानविषयो ह्यधि-
गानमित्युच्यते । तच्च सत्यमेव । असत्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानकल्पि-
तत्वेनाज्ञानविषयत्वात् तदसत्यत्वे तज्ज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वस-
ङ्गात् । जगति भ्रमबाधव्यशस्या च न स्यात् । बाधेन हि किञ्चिद-
तत्वमुपदर्शयता आरोपितमतत्त्वं बाधनीयम् । उभयाध्यासे तु
किं केन बाध्यते । अत एव भगवता भाष्यकारेण “सत्यानृते
मिथुनीकृत्येत्युक्तम्” । इत्यधिगानमुद्रया ब्रह्मसाधनपरेऽद्वैतसि-
द्धियन्त्रोऽप्यणस्ताः । भ्रमोपादानाज्ञानविषयस्यैवाधिगानत्वन विष-
यस्य मिथ्यात्वेन ज्ञानस्य भ्रमत्वं ज्ञानस्य भ्रमत्वेन च विषयस्य
मिथ्यात्वमित्यन्योन्याशयस्ततया असिद्धं ब्रह्मणोऽधिगानत्वं सिद्ध-
वदमिधाय अज्ञानद्वाराऽधिगानस्य भ्रमहेतुत्वं चाक्रुप्रमुपकल्प्याधिगान-

नसंन्यत्वाभिधानस्य स्वहस्तनिबद्धनिर्गडवदुपहासास्पदत्वात् ।
 भ्रमेपादानाज्ञानविषयस्याधिष्ठानस्य सत्यत्वनियमोऽप्यसिद्धः शुक्ते-
 रधिष्ठानभूतायाः सत्यत्वविरहेऽपि ह्यप्येपादानाज्ञानविषयत्वस्य
 त्वयेवोपगमात् ।

यदि तु तत्र शुक्तिह्यप्यपेक्षया शुक्तेरधिकसत्ताकत्वान्न तन्न
 यमभङ्ग इत्यभिमन्यसे तर्हि तदप्यप्रविश्याभिधानमेष । अध्यस्ता-
 पेक्षयाऽधिष्ठानेऽन्यूनसत्ताकत्वस्यापेक्षणीयतयाऽधिष्ठानेऽधिकसत्ताया
 अनपेक्षणीयत्वात् । तादृशनियमस्य चाध्यस्ताधिष्ठानयोर्भयोर-
 ध्यस्तात्वेऽपि निर्वाह्यत्वात् । तत एव च ब्रह्मण्यध्यस्तेऽपि त्वन्म-
 तसिद्धाधिष्ठानभावे शुक्त्यादौ ह्यप्याद्यव्यासनिर्वाहोऽन्यथा तु शुक्ते-
 ह्यस्यैवोभयोरध्यस्ततया कथमध्यस्ताधिष्ठानभावोऽवकल्पेत ।

यच्चासत्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानविषयत्वमुक्तं
 तदप्यनाज्ञेयैव सर्वकल्पकस्याज्ञानस्यापि कल्पितत्वाविशेषेणाज्ञान-
 विषयत्वाभ्युपगमे तस्य तस्य पुनरज्ञानविषयत्वाङ्गीकारेऽनवस्थित-
 कल्पनापरम्परोपनिषातापत्तेः ।

यश्चाधिष्ठानासत्यत्वेऽधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वप्रसङ्ग-
 श्चोदितः सोऽपि निर्युक्तिक एव । न ह्यधिष्ठानज्ञानस्य बाधकत्वे
 अधिष्ठानस्य सत्यत्वं तन्त्रं किन्तु तज्ज्ञानस्य सर्ववादिभ्रमं भ्रमत्यज्ञा-
 नानास्कन्धितत्वादिकमेव तच्चाधिष्ठानस्य कल्पितत्वेऽपि संभवति ।
 अत एव यत्र वस्तुतो रज्जुविषये सर्प-भूदलनाम्बु*धाराभ्रमपरम्परा
 तत्रोत्तरोत्तरेणाध्यस्तेनाप्यध्यस्तस्य पूर्वपूर्वस्य निवृत्तिरिति सार्वज-
 नीनानुभवः ।

* एकैकं पूर्वपूर्वं भ्रममप्यसर्वोपरापरभ्रमस्यैव उदोद्येनाध्यस्तेनापि पूर्वापरस्य-
 मानुभविकमिति भावः ।

यदि तु सर्वतीर्थदृशां सिद्धिः स्यात्प्रितस्य यस्तुनः । यद-
भ्युपगमादेर्षं तत्सिद्धिर्वाप्येते कृतः ॥ इति सुरेश्वरवार्तिकोक्तरीत्य
ब्रह्मणो मिथ्यात्वानुमाने जगदान्ध्यप्रसङ्ग इति ब्रह्मत्वस्य दृश्या-
वृत्तिधर्मत्वेऽपि न परमार्थसिद्धिर्ब्रह्मत्वव्याप्यत्वसिद्धिरिति मन्यसे तर्हि
सन्मात्रस्यरूपस्य ब्रह्मणः क्वचपि घाने व्ययहारे चानुपयुक्तत्वात्कथं
सर्वतीर्थदृशां स्वाभिमतार्थसाधकत्वप्रत्याशाऽपि । तथा हि निर्विशेष-
पज्ञानस्यरूपस्य ब्रह्मणो चातृत्वाभावात् प्रतिभासहेतुत्वं चातैव हि
आश्रयतया प्रतिभासहेतुर्दृष्टः । चातृगतज्ञानं च व्ययहारहेतुर्भवति ।
स्यरूपविश्रान्तज्ञानं च न चातृगतमिति तत्कथं व्ययहारहेतुः ।
नापि निरधिष्ठानभ्रमासंभवेन अधिष्ठानमुद्रयेव निर्विशेषज्ञानात्मनो
ब्रह्मणोऽभ्युपगम इति युज्यते । दोष-दोषाश्रयत्व-चातृत्व* चाना-
नामपारमार्थ्येऽपि पारमार्थिकस्य भ्रमोपपत्तिवदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि
भ्रमसंभवात् । अधिष्ठानापारमार्थ्यं क्वचिद् भ्रमो न दृष्ट इत्यधिष्ठान-
पारमार्थ्यमवश्यमङ्गीकरणीयमिति चेद्रायतेऽसि मार्गेण ।

अधिष्ठानपारमार्थ्यापेक्षये दोष-दोषाश्रय-चातृत्व-ज्ञाना-
नामपारमार्थ्येऽपि न क्वचिद् भ्रमो भवतीति तत्पारमार्थ्यमप्यवश्याश्र-
यणीयमिति क्व नाम निर्विशेषवादसंभावनाऽपि ।

यदपि* केचिदविद्याध्यासस्यानादित्वेन दोषाद्यनपेक्षावद-
धिष्ठानानपेक्षाऽपि स्यादित्याशङ्क्य जनकत्वेनाधिष्ठानानपेक्षायाम-
प्याश्रयत्वेन तदपेक्षानियमात् नित्यस्यापि परममहापरिमाणादेरा-
श्रयापेक्षावदध्यासस्य साधिष्ठानत्वनियमेनापि परतन्त्रत्वस्य समा-
नत्वादित्याहुस्तदसंगतम् । दोष-तदाश्रयादीनामपारमार्थ्येऽपि

यथा कल्पितैस्तेष्व्यवहारनिव्यतिरेवं पारमार्थिकाश्रयविरहेऽपि कल्पिताश्रयेद्वारा भ्रमोपपत्तौ अधिष्ठानयाशार्थ्यानपेक्षणात् । एवं च जगदतात्त्विकत्ववादिनामाध्यमिकचरणशरणमावश्यकमिति कृतसर्वतन्त्रविधेचनाः सुधियः ।

अथाधिष्ठानापरमार्थ्यं तस्याधिष्ठानान्तरमपेक्षितमेवं तस्य-
तस्येत्यनवस्येति क्वचिद्विश्रमणीयमित्यभिधत्से तर्हि दोषापरमार्थ्य-
ऽपि दोषान्तरमपेक्षितमिति समैवानवस्था । स्वरूपानादित्वाङ्गीकारेण
दोषपरम्पराऽनवस्थापरिहारे । अधिष्ठानापरमार्थ्यंऽपि सैव युक्तिरव-
लम्ब्यताम् । प्रवाहानादित्वपरिहारोऽपि चेभ्यश्च समान एव ॥

यदि प्रपञ्चदर्शनस्य स्वीयदर्शनस्य च दोषः स्वयमेव
निर्वाहक इति न दोषान्तरापेक्षानियन्धनानवस्थाप्रसङ्गशङ्काऽपि ।
तर्हि अपरमार्थस्य स्वपरनिर्वाहकता कीदृशी । अपरमार्थो हि
स्वाप्नगजादिर्न स्वकल्पने स्वयं प्रभवति तस्य निद्रा-धातुवैष-
म्यादिदोषसापेक्षत्वदर्शनात् । निरपेक्ष*स्वरूपत्वे तु स्वप्नगजादिर्न
भवेदेव नरशृङ्गषदथवा भवेदेवात्मतत्त्ववन्न तु कदाचिद् भवेदिति ।

किंवापरमार्थस्य स्वपरनिर्वाहकत्वाङ्गीकारे दोषस्यैवाधिष्ठा-
नस्याप्यपरमार्थस्य स्वपरनिर्वाहकत्वव्यवस्थितौ कृतमधिष्ठानसद्-
भाषाभ्युपगमेन ।

यदि तु ज्ञानस्य परानपेक्षसिद्धिकतया स्वतःसिद्धं तदीयं
स्वरूपमेव सत्त्वं तदेव च पारमार्थिकं सत्त्वमुच्यते । तर्हि जडस्यापि
पराधीनसिद्धिकतया परतःसिद्धं तदीयं स्वरूपमेव सत्त्वं तदेव च
पारमार्थिकं सत्त्वमित्यपि समानमेव । न हि परानपेक्षसिद्धिकत्व-

* परानपेक्षस्वभावा हि अत्यन्तसन्तो दृष्टा यथाऽऽत्मानः । यदाप्रयत्नासन्तो
यथा नरशृङ्गपुण्यादय इति भावः ।

परापेक्षसिद्धिकत्वाभ्यां कश्चिद्विशेषः सत्त्वलक्षणे स्वरूपे आधातुं शक्यः । यदि तु जडस्य स्वरूपविश्रान्तं सत्त्वं नापनेतुं यतामहे किन्तु चिकालाद्याध्यत्वलक्षणं तस्य सत्त्वं न मृष्यामहे इति ब्रूध्वे ।

एवं वर्तमानकालीनजलादेरेव तृपोपशमकत्वसंभवे जना-
देस्त्रैकालिकत्वाङ्गीकारोज्ज्वलतीनामेष शोभते तर्हि विशुद्धमतिना
भवता कालत्रयमपि नाभ्युपेयतामिति कालविभागव्याघात आप-
तितः । एवं च साधु समर्पितोऽयमन्तिमस्तिनतोयाऽञ्जलिर्देिकथ-
घहारमाशय युग-मन्वन्तर-कल्यादिलक्षणाय तस्य चैकाल्यानङ्गी-
कारे दुःसमर्थत्वात् ।

चैकाल्याभ्युपगमे तु किमधिकमपराद्धं व्याघहारिकैर्जलादि-
भिरेव यत्ते वर्तमानकाल एवाद्वियन्ते न पूर्वोत्तरकालयोरिति ।

यदि तु ज्ञानविश्रान्तस्वरूपं चैकाल्यमभ्युपेयत इति न
व्यवहारानिर्वाहः । एवं तर्हि जलमपि भवता ज्ञानविश्रान्तस्वरूपमेवा-
भ्युपेयमिति योगाधारचरणशरणीकरणे तन्निराकरणरीत्येव भवतोऽपि
व्युदास इति वेदान्तसिद्धान्तमपहाय परसद्दानुसरतस्ते निरासे कोऽ-
धिकारायो नः । यथा च योगाधारमतं न श्रेयस्तथा सप्रपञ्च निरु-
पयिष्यामः स्वावशरे ।

एवं च स्वरूपलक्षणसत्त्वस्य सत्त्वस्वरूपत्वाङ्गीकारे असतो-
ऽपि स्वरूपं स्वरूपमेवेति तस्यापि स्वरूपलक्षणसत्त्वेन सत्त्वप्रसङ्गः ।
यतः सतः सत्त्वमेव तत्त्वमसत्त्वात्त्वमेव तत्त्वमित्यकिंचिद्विद-
मुच्यते । यस्तुतस्तु चिकालाद्याध्यत्वलक्षणमपि सत्त्वं जडस्याङ्गीक्रियत
एव । प्रतिक्षणपरिणामिनि जडे चिकालाद्याध्यत्वमसंभवीति तु पुन-
रनभिन्नचोदं जडस्य परिणामिनित्यत्वाङ्गीकारात् । प्रतिक्षणपरि-

णामोऽपि हि जडजातस्य नाबाध्यत्वमङ्गप्रयोजकः प्रत्युत तस्या-
बाध्यतामेव पुष्पाति । प्रतिक्षणपरिणामस्य धर्मिसत्त्वपूर्वकतया
धर्मिणोऽनुगतस्य पूर्वोत्तरकालावस्थायिनः सत्त्वस्यावश्यकत्वादितरथा
कस्यायं सततपरिणामो नाम धर्मोऽवकल्पेत । न ह्यसति धर्मिणि
तस्य धर्म इति व्यपदेशसंभवः । उपचयापचयशालितया द्रव्यान्त-
रत्वं भजमाने धर्मिणि कस्य चिकालाबाध्यत्वलक्षणं सत्त्वं ब्रूया
इति तु पुनस्त्वदीयप्रश्नभाषयैवोत्तरणीयं यस्य प्रतिक्षणपरिणामि-
त्वमातिशुभे तस्येति । इतरथा प्रतिक्षण वस्तुभेदे तावत्कालाव-
स्थायिवस्त्वनङ्गीकारे कस्यामी उपजायमानाः परिणामाः । कश्च
तैर्विपरिणामयितव्यः स्यात्सोरेकस्यानभ्युगमात् ।

या च अत एव भगवता भाष्यकारेण “सत्यानृते मिथुनी-
कृत्येत्युक्तमित्युक्तिस्सा स्वीयाभिनिवेशवशंवदतामेवानुवदति । अपर-
मार्थदोषमूलभ्रमवादिना निरधिष्ठानभ्रमासम्भवस्य पूर्वोदितप्रणाल्या
दुरुपपादतया अपरमार्थभूतभ्रमहेतु-दोष-दोषाश्रयत्ववदधिष्ठाना-
पारमार्थ्योऽपि भ्रमोपपत्तेः ।

यदपि निरवधिबाधाभिधानभीत्या बाधस्य सावधिकतया
ब्रह्मणो निखिलबाधावधिमुद्रया सिद्धिसमर्थनं तदिदं भ्रान्तस्य
महाभ्रमावलम्बनमात्रं जगद्बाधाभिधानस्य युक्तिविरुद्धत्वेन भ्रान्ति-
मूलकतया बाधावधिमुद्रया ब्रह्मसिद्धिसमर्थनात् । यद्वि नाम जग-
दिदमबाधिष्ट तदा बाधावधिमुद्रया अस्मैत्सीदपि निर्विशेषं परं ब्रह्म
न च ततया*ऽस्तीति किं केन संगच्छतामित्यक्वमतयो मीमांस-
न्ताम् । यथा चेदं जगन्नादानोपादानकं नाप्यज्ञाननिवृत्तिनिवर्तनीयं

* न च जगद्बाध्यते बाधहेतोर्दुर्निरूपत्वादिति भावः ।

वच्छिन्नत्वनियतं ततदाधारत्वं हेतुतया वाच्यं तथा च तदाधारत्वेन तदनाधारत्वसाधने परामर्गस्याहार्यरूपत्वेनानुमित्यजनकत्वम् ।

हेतोर्विरुद्ध*त्वं च । एवंविधसकलदोषपरिहारार्थमभावस्य पारमार्थिकत्वमवलम्ब्योत्तरवितरणं तु यथा शुद्धवज्रनमात्रं तथा तत्र तथासकृदेव न्यरूपयामेति किं पुनरुक्त्या । किंच स्यप्रतियोग्यवच्छिन्नेऽत्यन्ताभाववति दृष्टान्तीकृते काले प्रतियोगि-तदभाव-योख्याप्यवृत्तित्वेन देशेऽपि प्रतियोगि-तदभावयोः कालभेदेन घातिनेऽपि तत्संप्रतिपत्त्या सिद्धसाधनम् । देशे घृतो कालस्येव काले घृतो देशस्याप्यवच्छेदकत्वेन घटानवच्छेदकदेशावच्छेदेन घटाभाववति काले घटवत्वस्येव घटानधिकरणकालावच्छेदेन घटाभाववत्वस्य सर्वरङ्गीकरणीयतया किं ततस्तत्र सेत्स्यति ।

यदपि कश्चिदेतद्वैषपरिहाराय घटादिघटत्वाद्यभावस्यान-वच्छिन्नाधिकरणताप्रान्नित्यर्थः । तेन घटादेः स्वनाशकालाद्यवच्छे-देन घटाद्यभाववत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनम् । समवायादिना घट-त्वादेरभावस्य देशिकविशेषणतयाऽधिकरणत्वं नियेश्यम् । कालव-दित्यस्य घटादिभिन्नकालवदित्यर्थः । तेन पक्षदृष्टान्तभेदः । वस्तु-तः पक्षतावच्छेदकान्यरूपेण पक्षस्य दृष्टान्तमध्ययतेऽपि न क्षतिः । प्रत्युत कालविधया पक्षस्यापि साध्यवत्त्वेन पराम्भ्यपगतत्वप्रदर्शने प्रकृतौपयुक्तम् । इत्याह । तदेतदप्यत्यन्तानवधाननिबन्धनमेषा-मिधानं यतो देशिकविशेषणतया सिपाधयिषितस्य घटादौ सम-वायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारूढत्वाद्यभावस्य सामान्यतो हेतु-मति पटादौ सिद्धतया सिद्धसाधनताप्रसङ्गः । विशिष्य तु समवा-

* एतत्सर्वं प्रसङ्गतः पूषे निरूपितमिति ततः हेतुष्वप्यनु विदुः ।

† आधारत्ववति ।

येन घटत्ववति घटे विरोधादेव सा*ध्यसिद्धुसम्भवः । इत्यादेः पूर्वा-
पवादितदोपगणस्य इहाप्यपरिहार्यत्वात् ।

प्रतियोग्यवच्छिन्नोदेश*—अत्यन्ताभावाग्रय इति प्रयोगे परा-
मर्शस्याहार्यरूपतयाऽनाहार्यपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वेन । अना
हार्यपरोक्षानभ्युपगमेन प्रकृतस्यलीयानुमित्यप्रसिद्ध्या च सर्वथेदम-
युक्तमिति पूर्वमेव स्वावसरेऽदूटुपामेति किमाश्रेष्ठितेन ।

द्वितीयप्रयोगस्तु घटत्वावच्छिन्न घटत्वाधिकरणप्रतियोगि-
कभेदत्वावच्छिन्नरहितम् । घटत्वात् घटत्वावच्छिन्नवदित्याभास-
समानः । न हि घटत्वावच्छिन्नाया कस्याचिदेकघटव्यक्तौ घटत्वा-
धिकरणापरघटव्यक्तिप्रतियोगिकभेदराहित्य तथा सति जगति घट-
व्यक्तेरैक्यापानात् । तथाऽभ्युपगमे वा एकघटव्यक्तिनाशे जगदि-
दमघटमेवाभ्युपेयेत । यदि तु घटे घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वेऽपि न
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्व तर्हि सति ब्रह्मणि सत्प्रतियो-
गिकभेदसत्त्वेऽपि न सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्वमित्यपि
समानमेव । भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतया सम
विरोधात् । यद्य परमार्थसति परमार्थसद्भेदाङ्गीकारवादिमतेऽपि
सद्भेदे न परमार्थसत्त्ववन्निष्ठः किन्तु घटत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठ एवेत्या-
हाद्वैतसिद्धिकारस्तदपि विदुषामतिवमत्कारावहम् । यतः पर-
मार्थसति घटादौ कडे विद्यमानः परमार्थसत्स्वरूपत्वादिप्रतियो-
गिकोभेद कि न परमार्थसत्त्ववन्निष्ठ । यदि तु परमार्थसत्त्ववन्नि-
ष्ठस्यापि परमार्थसत्प्रतियोगिकात्मादिभेदस्यानुयोगितावच्छेदक न
सत्स्वरूपत्व प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् ।

* अत्यन्तबोध्य-परिहारा पूर्वमेव निरूपिता इति ततोऽवधेयम् ।

तर्हि माभूदनुयोगितावच्छेदकं सत्स्वरूपत्वं मा च मूत्
सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः सत्यवति कोत्रूते तथा । तावता-
ऽपि विवक्षितार्थस्याञ्जस्येनेव सम्भवे किमवहीयते सत्यवति घटादेः
सद्देदाभ्युपगमे ।

एवं च परमार्थसत्त्वावच्छिन्नवदित्यद्वैतसिद्धियन्त्यस्य परमार्थ-
सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितारुभेदवदित्यर्थो वाच्यः । ततश्च परमार्थ-
सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितारुभेदस्य परमार्थसति घादिप्रतिवादिभ्या-
मनङ्गीकृतत्वेऽपि परमार्थसत्प्रतियोगिकभेदस्य परमार्थसति ता-
वता नापलाप इत्यकिञ्चिदिदं प्रलापमात्रं यादिनामिति कृताघ-
धानाः पश्यन्तु विषयव्याः ।

वस्तुतस्तु परमार्थसत्वसामानाधिकरण्ये परमार्थसत्वव्या-
पकत्वेऽपि का घतिः । अत्यन्तासदन्यनिष्ठस्य मिथ्यात्यप्रत्यनीकस्य-
रूपस्य । चिकालावाध्यत्वम्यरूपस्य वा अत्यन्तासदन्यत्वे सति प्राति-
भा*सिकान्यत्वस्यरूपस्य वा सत्यस्य जड-जीव-भगवत्साधारणस्य
विद्विच्छरीरके भगवति ब्रह्मणि घासुदेवेऽनन्तकोटिब्रह्माण्डनायके
स्वीकरणीयतया दोषलेशस्याप्यनाशङ्कनीयत्वात् । चिकालावाध्यत्व-
लक्षणं सत्यं दुर्गहं चक्षुराद्ययोग्यत्वात् । वर्तमानकालावाध्यत्वमात्रेणैव
सर्वव्यवहारनिर्वाहे तस्यानपेक्षितत्वाच्चेति तु यादिनां दुरायदमात्रं
वर्तमानकालावाध्यत्वाभ्युपगमस्यैव चिकालावाध्यत्वपर्यपसाधित्वात् ।
तथा हि वर्तमानकालपदेन कश्चन स्थूलोत्पत्तुंमासायन-दिनादिल-
क्षणः कालो विवक्षितोऽथवा अधिभागभागस्तुट्यादिरेव मस्यापि भागो
दुष्कल्पः । तत्र प्रथमे वर्षादिलक्षणकालस्य पूर्वापरकालसमुदायात्मनः

पूर्वोत्तरकालावपहाय निर्वक्तुं दुःशकतया वर्तमानकालाबाध्यत्वमेव
त्रिकालाबाध्यत्वपर्यवसायि । यदि तु घुटयादिलक्षणो वर्तमानका-
लस्तदबाध्यत्वमेव व्यवहारेऽपेक्षितमिति ब्रूयास्तर्हि क्षणिकबाह्या-
र्थवादि सौचान्तिकचरणशरणे स्वमतविलोपः । प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः ।

अनुमानोपमानादेः प्रामाण्योत्सादश्च । अनुमानं हि दृष्टा-
न्तमूलकं दृष्टान्तश्च हेतुमतया साध्यपरिच्छेदहेतुः पूर्वकालभावी
न च सोऽस्ति ते क्षणिकबाह्यार्थवादिन उतरकाले । एवमुपमान-
मपि सादृश्यमूलकं न च तत्सुग्रहं क्षणिकबाह्यार्थवादे । इत्यप्ये
निरूपयिष्यामः । तस्मादुचितः पदार्थानां स्थूलकालावस्थायित्वा-
भ्युपगमः । एवं चानिच्छताऽपि त्रिकालाबाध्यत्वमभ्युपेतम् ।

त्रिकालाबाध्यत्वाङ्गीकारे पदार्थानां नित्यत्वापत्तिरिति तु
पुनरतिबुद्धशङ्कितं परिणामाङ्गीकारेण नित्यत्वासंभवात् । परिणा-
मिनित्यतायाश्चेष्टापत्त्या परिहार्यत्वात् ।

यदपि त्रिकालाबाध्यत्वे चक्षुराद्ययोग्यत्वमाशङ्कितं तदपि
वर्तमानकालाबाध्यत्वग्रहणन्यायेन समाधेयं यथा वर्तमानकालाबा-
ध्यत्वं ग्राह्यं तथैव तदपि । यश्चोभयोरिति न्यायेन तस्योभयप्रति-
विधेयत्वात् ।

वर्तमानकालाबाध्यत्वमात्रग्रहेण व्यवहारनिर्वाहे त्रिकाला-
बाध्यत्वाङ्गीकारोऽपार्थकोऽन्यथासिद्धश्चेति तु दुर्धिषणैकचोदयम् ।
पूर्वोपदर्शितन्यायेन वर्तमानकालाबाध्यत्वस्यैव त्रिकालाबाध्यत्वप-
र्यवसायित्वात् ।

त्वयाऽपि च सत्तावेविध्यमनुमन्यमानेन बलवता प्रयत्नेन
वेविध्यमुपपादयता व्यवहारातिरिक्तकालेऽपि सत्ताऽङ्गीकारेण वर्त

योगिज्ञानाविषयत्वस्य बाध्यस्य प्रमाणागम्यत्वस्य सद्बिक्तत्वस्य
दोषजन्यत्वस्य च सत्त्वात्साध्यव्यापकत्वं साधनाधिकरणे घटादौ च
तदसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमिति ते उपाधयो भवन्तीति ततदुपा-
ध्यभावेन साध्याभावोत्पन्ननादकिञ्चिदिदम् ।

किञ्च मोक्षहेतुज्ञानाविषयत्वे सत्यसदन्यत्वं पञ्चमप्रकारावि-
द्यानिवृत्ते तत्र तु मिथ्यात्वं नास्तीति व्यभिचारोऽपि व्यभिचार-
धारणाय यदि बन्धकालीनत्वमुच्यते तदा ऽसदन्यत्वं व्यर्थमसति
खण्ड्यादौ कालसंबन्धित्वविरहादेव व्यभिचारपरिहारसंभवादित्या-
दिको दोषगणः प्रविश्य दोषज्ञैः स्वयमनुसंधेयः ।

द्वितीयप्रयोगे तु कीदृशी व्याप्तिरिति चिन्त्यते तत्र यदि
सामान्यतो यद् यत्समानाधिकरणं तत् तद्व्यापकमित्युच्यते तदा
नीलत्वं भवति घटत्वसमानाधिकरणं न च ततद्व्यापकमिति न
तत्समानाधिकरणमात्रे व्यापकत्वानुमापकतासंभवः । एवं च
परमार्थसत्त्वसामानाधिकरण्येन मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे कथं परमा-
र्थसत्त्वव्यापकतासिद्धिस्तत्समानाधिकरण्यमात्रस्य व्यापकत्वव्यभि-
चारित्वात् ।

यदि तु ब्रह्मण्येव पारमार्थिकं सत्त्वमितरत्र तु तत्रास्तीति
सामान्यमुखव्याप्तेरसत्त्वे ऽपि ब्रह्मणि सत्त्वसामानाधिकरण्यं भवति
सत्त्वव्यापकमिति कौ चोद्यपरिहारादित्युच्यते । एवं तर्हि ब्रह्मण्येव
पारमार्थिकं सत्त्वमितरत्र च न तदिति स्वमतं कथमप्रसाध्य सिद्धु-
दभिधत्से । अन्यथा स्पर्शवत्त्वं द्रव्यत्वव्यापकम् । द्रव्यत्वसमाना-
धिकरणत्वात्पार्थिवस्पर्शवदित्यप्यनुमानमनाभासं स्यादिति किं
भूरिभणितेन ।

मानकालतिरिक्तकालेऽपि पदार्थसत्तायाः स्वयमङ्गीकृततया तद-
न्यथासिद्धेर्दुर्वचत्वाच्च । एतदधिकृत्यास्माभिः पूर्वमपि किञ्चित्ति-
ह्वपितमवशिष्टं च भगवद्विभूत्युपसंहारप्रकरणे निरूपयिष्याम इति
ततोऽवधारयन्तु सन्तः ।

यच्च के^{*}चिद् विमतं मिथ्या । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे सत्यस-
दन्यत्वात् । शुक्तिरूप्यवत् । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वं परमार्थसत्यव्या-
पकम् । परमार्थसत्त्वसमानाधिकरणत्वात् । पारमार्थिकत्वेन श्रुति-
तात्पर्यविषयत्वमिति प्रयोगद्वयमारचयाञ्जुः । अथ प्रथमन्याये
हेतुशरीरे सत्यन्तानुक्तौ असदन्यत्वस्य प्रत्यक्षमपि सत्त्वाद् व्यभि-
चारवारणाय मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वमुक्तम् । तावन्नापेक्तौ चात्य-
न्तासति क्षुप्यादौ व्यभिचार इत्यसदन्यत्वमुपातम् ।

द्वितीयन्याये हेतुशरीरे यद्यपि परमार्थसत्यस्यैव तादात्म्येन
हेतुत्वसंभवादधिकारावैयर्थ्यमिति प्राप्नोति तथाऽपि अर्थनये धूम-
प्रागभास्यस्य यथा हेतुत्वसंरक्षणं तथैव प्रकृतेऽपीति न व्याप्यत्वा-
सिद्धिशङ्काशयः । न च तावताऽपि मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे परमा-
र्थसत्यसमानाधिकरणत्वस्य हेतुविरहात्स्यहृषासिद्धिरिति शङ्कम् ।
अवाध्यत्वव्यापकस्यैव किञ्चिद्विषयत्वस्यैव परमार्थसत्यहृषत्येन
तस्यैव च पक्षत्येनाभिमततया स्यहृषासिद्धिनशकाशादिति चाभिप्रा-
यन्ति ।

तद्रेतस्य सद्दन्ताभिनिवेशमाचनिग्रन्थनमभिधानम् । तथा
हि प्रथमप्रयोगे मिथ्यात्वप्रकारकनिरवयविषयीभूते शुक्तिरूप्यादौ

* इदं किञ्चित्कालम्

+ यद्यन्याथाप्यन्याथाप्येव इत्यस्य समानाधिकरणविशिष्टाकारवदितत्वं हि
सत्यस्यैव सत्यस्यैव इति भावः ।

योगिज्ञानाविषयत्वस्य बाध्यस्य प्रमाणागम्यत्वस्य सद्विविक्तत्वस्य
दोषजन्यत्वस्य च सत्त्वात्साध्यव्यापकत्वं साधनाधिकरणे घटादौ च
तदसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमिति ते उपाधयो भवन्तीति ततदुपा-
ध्यभावेन साध्याभावोन्नयनादकिञ्चिदिदम् ।

किञ्च मोक्षहेतुज्ञानाविषयत्वे सत्यसदन्यत्वं पञ्चमप्रकारावि-
द्यानिवृत्तौ तत्र तु मिथ्यात्वं नास्तीति व्यभिचारोऽपि व्यभिचार-
धारणाय यदि बन्धकालीनत्वमुच्यते तदा ऽसदन्यत्वं व्यर्थमसति
खण्डपुष्पादौ कालसंश्लिष्यविरहादेव व्यभिचारपरिहारसंभवादित्या-
दिको दोषगणः प्रविश्य दोषज्ञैः स्वयमनुसंधेयः ।

द्वितीयप्रयोगे तु कीदृशी व्याप्तिरिति चिन्त्यते तत्र यदि
सामान्यतो यद् यत्समानाधिकरणं तत् तद्व्यापकमित्युच्यते तदा
नीलत्वं भवति घटत्वसमानाधिकरणं न च ततद्व्यापकमिति न
तत्सामानाधिकरण्यमात्रे व्यापकत्वानुमापकतासंभवः । एवं च
परमार्थसत्वसामानाधिकरण्येन मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे कथं परमा-
र्थसत्वव्यापकतासिद्धिस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्यापकत्वव्यभि-
चारित्वात् ।

यदि तु ब्रह्मण्येव पारमार्थिक सत्वमितरत्र तु तन्नास्तीति
सामान्यमुखव्याप्तेरसत्त्वे ऽपि ब्रह्मणि सत्वसामानाधिकरण्यं भवति
सत्वव्यापकमिति कौ चोद्यपरिहारावित्युच्यते । एवं तर्हि ब्रह्मण्येव
पारमार्थिकं सत्वमितरत्र च न तदिति स्वमतं कथमप्रसाध्य सिद्धु-
दभिधत्से । अन्यथा स्वर्गवत्त्वं द्रव्यत्वव्यापकम् । द्रव्यत्वसमाना-
धिकरणत्वात्पार्थिवस्वर्गवदित्यप्यनुमानमनाभासं स्यादिति किं
भूरिभणितेन ।

रिच यत्र यत्र परमार्थसत्त्वसामानाधिकरण्यं तत्र तत्र परमार्थसत्त्वव्यापकत्वमिति व्याप्तिं प्रत्यक्षतोऽप्यधारयसि अथवा प्रमाणान्तरेण तत्र वर्तमानमाचार्ययाहिणा प्रत्यक्षेण विकालावाध्यत्वघटितपारमार्थिकसत्त्वसामानाधिकरण्यव्यापकता सर्वथा दुर्ग्रहेति न प्रत्यक्षतोऽप्यधारणसंभवः । नाप्यनुमानेन तादृशव्याप्तियाहकत्वव्यतिरेकसहचारयोर्दुर्निहपत्वात् ।

नाप्यनुमानेन तस्य सङ्केतमात्रपरिच्छेदहेतुतायाः परोक्षकैव्यंघस्यापितत्वात् ।

नाप्यर्थोपत्यनुपलब्धीं ब्रह्ममात्रसत्त्वसाधिकयोस्तायोरनघतरादित्ये विस्तरेण निरूपयिष्यामः । शब्दस्य तु यत्र यत्सामानाधिकरण्यं तत्र तद्व्यापकत्वमिति बाधितार्थबोधकतया प्रामाण्यसंभव इत्युक्तं । शब्दस्याप्यबाधितार्थबोधकत्वेनेव प्रामाण्यात् । तस्मान्मोक्षहेतुज्ञानविषयस्य परमार्थसत्त्वव्यापकम् । परमार्थसत्त्वसामानाधिकरण्यत्वात् । पारमार्थिकत्वेन श्रुतित्वात्पर्यविषयत्ववदित्यनुमानं सर्वथाऽऽभासमात्रम् ।

यदपि शक्तिरूप्य मिथ्यात्वेन प्रपञ्चात् भिद्यते । व्यवहारविषयत्वाद् ब्रह्मवदिति । साध्यसत्यमत्र वेधा स्वस्यामिथ्यात्वेनोभयो मिथ्यात्वेनोभयोरमिथ्यात्वेन वा । तत्रान्तिपक्षस्यासंभवात्पक्षे साध्यसिद्धिपर्यवसानं मध्यमपक्षेण । दृष्टान्ते तु प्रथमपक्षेणेति विवेक इत्यद्वैतमिद्विकाराः पूर्वोदितन्यायप्रयोगानुष्ठानपुर मरमाहुस्तान्तेन्द्रजालिकस्य धानप्रञ्जनाये स्थण्णौ मर्षपारोपणप्रपञ्चशयं यतो हेतुगरीरप्रविष्टव्यवहारविषयत्वं किं घटादिसाधारणव्यवहारविषयत्वं किं वा स्फुरणनक्षत्रव्यवहारविषयस्यमुत स्फुरणाभिप्रेतनसाधारणव्यवहारविषयस्य

तत्र घटादिसाधारणव्यवहारविषयत्वाङ्गीकारे साधनवैकल्यं दृष्टान्ते ब्रह्मणि विनाशित्व-परिणामित्वादिलक्षणघटसाधारणव्यवहारविषयत्वविरहात् । द्वितीये तु स्फुरणमेव व्यवहारोऽथवा स्फुरणविषयत्वव्यवहारः । तत्र प्रथमे स्वरूपासिद्धिः पक्षीभूते शुक्तिरूप्ये स्फुरणविषयत्वेऽपि स्फुरणरूपत्वविरहात् ।

स्फुरणविषयत्वव्यवहारस्य तु शुक्तिरूप्ये सत्त्वेऽपि दृष्टान्ते शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वात्साधनवैकल्यं शबलस्य तु दृष्टान्तत्वे तस्य मिथ्यात्वमपीष्टमिति दृष्टान्ते ब्रह्मणि साध्यसिद्धिपर्यवसानं स्वस्यामिथ्यात्वमभ्युपेत्य प्रथमपक्षेणेति त्वदुक्तिरेवोपरह्येत ।

स्फुरणामिषदनसाधारणव्यवहारविषयत्वं तत्त्वमिति तृतीयपक्षे तु तदुभयसाधारणव्यवहारविषयत्वे जात्यखण्डोपाध्यादिस्वरूपानुगमकधर्मधिरहेण उभयसाधारण्ये मानानवतार एव ।

किंचोभयसाधारण्याङ्गीकारे प्रपञ्चः सत्यो व्यवहारविषयत्वाद् ब्रह्मवदिति प्रपञ्चसत्यत्वसाध्यकानुमानावतारे प्रपञ्चमिथ्यात्वसाध्यकानुमानमनवकाशमेव ।

यदि तु प्रपञ्चमध्यपातिनः शुक्तिरूप्यस्य सत्यताया दुर्बलतया बाधेन प्रपञ्चसत्वसाध्यकानुमानमनवकाशमित्युच्यते तदा को ब्रूतेऽपच्छेदकापच्छेदेन सत्त्वसाध्यकानुमितिर्भयतीति किन्तु सामानाधिकरण्येन तत्र च सामानाधिकरण्येनावतीर्णोऽपि बाधनिश्चयोभवत्य-किंचित्कर इत्यतिफल्गुविषये किमु केसरिजिज्ञान्तेन ।

दोषाजन्यत्वेन वा भागवत यत्सत्यप्रकारकज्ञान तद्विषयत्वेन वा प्रपञ्चो विशेषणीयस्तस्माद्वा न बाधः । दोषाजन्यत्वं प्रपञ्चेऽसिद्धमिति घटतस्तु प्रपञ्चे दोषाजन्यत्वमपि दुस्साध दोषज-

न्यत्यस्यापि दोषजन्यत्वेन दुःसाधतया स्वयमलव्यात्मकत्वात् ।
 दोषजन्यत्वं दोषजन्यं भवदपि प्रपञ्चमात्रे दोषजन्यत्वं यदि ग्राह-
 येताहं सर्वस्यापि दोषजन्यत्वेन दोषत्वादोषत्वव्यवस्थैवोच्छिद्येत ।
 नापि भ्रमप्रमाजनकत्वाभ्यां दोषत्वादोषत्वे सुव्यवस्थाने स्वतः-
 प्रामाण्यत्वादिभिस्तयाऽनङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽपि वा भ्रमप्रमयोरेव
 दुर्बलत्वात् । व्यविकरणप्रकारकत्व-समानाधिकरणप्रकारकत्वाभ्या
 मेव भ्रमप्रमे व्यवस्थेये इत्यपि घाचनिक साहसमात्रं तयोरेव
 दुर्निरूपत्वात् । बाधाबाधाभ्यामेव व्यविकरणप्रकारकत्वसमानाधि-
 करणप्रकारकत्वे सुप्रहे इत्यप्यनिपुणगणरमणीयमुतर प्रपञ्चमात्रस्य
 दोषजन्यतामास्यायुक्तस्य बाधाबाधयोरेपि दुर्निरूपत्वेन येन ज्ञानेन
 बाधाबाधौ व्यवस्थाप्यौ तस्यापि प्रपञ्चातर्गततया दोषजन्यत्वेना-
 प्रामाण्यज्ञानास्क्रन्दिततया बाधाबाधव्यवस्थाहेतुत्वासम्भवात् ।

निस्वाद्यक्रयोस्तु तयोरेव्यवस्थापकत्वाङ्गीकारे शून्यत्वादिन
 एव विजयेरन्नित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।

किं च बाधाबाधौ किञ्चित्कालावच्छेदेन वा सर्वकालावच्छेदेन
 वा सर्वपुरुषसाधारण्येन वा कस्यचिदेव पुरुषस्य बाधाबाधौ घाऽर्थ-
 व्यवस्थापकावुच्येते । तत्र प्रथमे किञ्चित्कालमबाध्यत्वेनाभिमतस्या-
 प्युत्तरकाल बाध्यत्वेनात्रगमादबाध्यत्वेनाभिमतस्यापि च बाध्यत्वेन
 भानान्न तौ तत्राभूतावर्धतत्वव्यवस्थापको ।

सर्वकालावच्छेदेन बाधाबाधयोस्तु असर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यतया
 सुदूरोत्सारिताऽर्थव्यवस्थापकता ।

सर्वपुरुषसाधारण्ययोरेपि तयोरेयोगिने दुर्बलतया न व्यप-
 हारहेतुत्व परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेन परेण दुर्ज्ञानत्वात् । परमपक्षे तु
 कस्यचिदुदितौ बाधाबाधौ नार्थतत्त्व व्यवस्थापकतौ भ्रमसाधारण्ये-

नापि तयोस्तद्व्यवस्थात् । भ्रमाविषययोर्वाधाबाधयोरर्थतत्त्वव्यव-
स्थापकत्वोक्तौ तु पूर्वात्करीत्या भ्रमाविषयत्वस्यैव युगसहस्रेणापि
दुर्ज्ञानतया कथमर्थतत्त्वव्यवस्थापकतासम्भवेऽपि । तस्मात्सुपूक्त
दोषाजन्यत्वेन वा भागवत यत्सत्त्वप्रकारक ज्ञान तद्विषयत्वेन
वा प्रपञ्चोविशेषणीय इति ।

गौडग्र*ज्ञानन्दोक्तरीत्या व्यवहारपदार्थाविवक्षणे तु विषय-
त्वमात्रमाधारत्वादेरिय निरूपकाद्ये नित्यसाक्षाद्भूमिति न तन्मात्रं
हेतु । विषयत्वमात्रस्य कथंचिद्विवक्षणे वा विषयत्वस्य घन्तुत्वा
दितुल्यत्वमिति किं तदस्ति पक्षदृष्टान्तसाधारण वस्तुत्वमिति
निर्बन्धे । तत्र यदि पदशक्यत्वरूप पदार्थत्व तत्, तर्हि तच्छुक्ति-
रूप्यप्रपञ्चसाधारणमपि न शुद्धे ब्रह्मणि त्वयाऽनङ्गीकृतत्वादेव शक्य-
स्य तु यथा न दृष्टान्तत्व तथाऽर्थागेवाभिहितमित्याग्नेडनमात्रम् ।

घन्तुत्व प्रमेयत्व चेत् तदपि सर्वथाऽविषयस्वरूपे ब्रह्मणि न
घर्तत इति न तस्य पक्षदृष्टान्तसाधारण्यम् । कालसन्धित्व वा भगव-
दीयज्ञानविषयत्व वा न हेतुगरीरप्रविष्टविषयत्व ब्रह्मण्यवृत्तित्वादेव ।

यदि विषयत्व घन्तुत्व तदा तदपि न शुद्धब्रह्मसाधार-
णम् । अत्यन्तासदन्यत्व तु पक्षदृष्टान्तोभयसाधारण भयदपि
सोपाधिकत्वादेयाप्रयोजकमिति मर्ममनीषित, कृतधियाम् ।

घन्तुतस्तु शुक्तिरूप्यस्य † यादिना माध्येन निरसनीयतया-
ऽनभ्युपगमपराहतत्वात् तदादाय बाधशङ्काऽपीत्यशहितैकरिच्येयम् ।

यदि तु व्यवहारपदार्थाविवक्षणपक्षे विषयत्व घृतिव्याप्यत्व-

* परमप्रकृतमनुसरति

† अणुद्वयमाधारण्य घन्तुत्वस्य दुर्बलत्वादिति भाव ।

‡ प्रकारान्तराय शुक्तिरूप्यमादाय पृथक्वाहित बाधमुद्धरति ।

फलव्याप्यत्वोभयसाधारणं विवक्ष्यते तत्र यद्यपि नोभयसाधारणं
 किञ्चिदेकं विषयत्वमिति पूर्वाक्तदोषतादवस्थामिति प्राप्नोति तथा-
 ऽपि घृतिव्याप्यत्व-फलव्याप्यत्वान्यतरत्वे तात्पर्यमित्युच्यते तदा
 निर्विशेषत्वं चैतन्न्यहूपत्वमानन्दहूपत्वं सोपाधिः । साध्यवता-
 निश्चयविषये दृष्टान्तभूतब्रह्मणि निर्विशेषत्वादेः सत्त्वेन साध्य-
 व्यापकत्वात् साधनाधिकरणे घटादौ च निर्विशेषस्यहूपत्वादेरभा-
 वेन साधनाव्यापकत्वाच्च ।

घाटिना दृष्टान्ते ब्रह्मणि विषयत्वस्य सविशेषब्रह्मवादितया-
 ऽभ्युपेत्यत्वेन तत्सिद्धान्तमात्रसिद्धदृष्टान्ताभिधानस्यापि कथकसंप्र-
 दायसिद्धतया तद्रीत्या ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वानुसरणमद्वैतसिद्धिकृता-
 मिति तु विज्ञपरिपत्सु परमहासास्यं सर्वकथामूलस्य सविशेषब्रह्म-
 वादस्याभ्युपगमे कथावतारासंभवात् । अनभ्युपगमे तु स्वस्य लौ-
 किकपरीक्षकोभयवहिष्कारप्रसङ्गः । ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वविरहो वा लौ-
 किकपरीक्षकाभ्युपगतस्येव दृष्टान्तत्वात् ।

एकमात्राभ्युपेतस्य दृष्टान्तत्वानुसरणं तु कथकेरुदासीनवि-
 षयेऽभ्युपेयते न तु सर्वकथास्तम्बरूपे विषये इत्यवहिता विदा-
 दुर्वन्तु ।

एवं च साध्यं पक्षाघृति सोपाधिकत्वव्याप्यत्वादित्या-
 दिरीत्या स्थापनानुमानप्रतिबन्धादकिञ्चिदिदमिति कृतधियः ॥

एतेन यद्यपि कैश्चि*देतत्प्रयोगानुपालनाये-मिध्यात्यहे-
 तुकस्य प्रपञ्चभेदधत्वस्याभावादित्यर्थः । तादृशभेदधत्वञ्च प्रपञ्च-
 दव्याप्यमिध्यात्वप्रकारकस्यविशेष्यकप्रमाजन्यानुमितिविषयस्य प्रपञ्च-

* यद्यपि साध्यशरीरसोपक्रमेण प्रथमतः प्राप्तं तथापि व्युत्पादनसौकर्येण
 व्युत्क्रमानुसरणमिति ध्येयम् ।

भेदस्याश्रयत्यम् । यथोक्ताश्रयत्वं स्याप्यं स स्वपदार्थः । निधूमवान्
धूमेन घन्दिमानयमिति वाश्रयजन्यज्ञानं न प्रमा । अतः प्रमाघटि-
तमेव हेतुत्वं तृतीयादिविभक्त्यर्थः । तत्रा च मिथ्यात्वे प्रपञ्चभेद-
व्याप्रेरबाधितत्वलाभात् मिथ्यात्वव्यापकं यन्मिथ्यात्वसमानाधिकरणं
तत्त्वेन रूपेण प्रपञ्चभेदस्यात्यन्ताभावः पर्यवसितसाध्यम् । मन्मते
तादृशरूपविशिष्टस्य प्रपञ्चभेदस्याप्रसिद्धावपि घटत्वेन पटस्यवोक्त-
रूपेणोक्तभेदस्याभावो नाप्रसिद्धः । व्यवहारेत्यविवक्षितः । स्वस्येति ।
यत्र साध्यं स्याप्यं तस्येत्यर्थः । उभयोरिति । तस्य प्रपञ्चस्य
चेत्यर्थः । अन्तिमपक्षस्येति । आद्यपक्षस्यासम्भवेनेत्यादिः । तेना-
द्यपक्षसम्भवानुत्पत्त्या न न्यूनता । परमतेऽपि पक्षे मिथ्यात्वस्वीका-
रात् तत्राद्यान्त्यपक्षयोरसम्भवः । तयोः सम्भवे तु प्रपञ्चभिन्नेऽपि
पक्षे उक्तविशिष्टरूपेण प्रपञ्चभेदस्याभावसम्भवः । मिथ्यात्वसमाना-
धिकरणत्वरूपविशेषणाभावादिति भावः । मध्यमेति । मिथ्यात्वस-
मानाधिकरणत्वविशिष्टस्य प्रपञ्चभेदस्याश्रये ऽपि पक्षे उक्तविशिष्ट-
रूपेण न प्रपञ्चभेदः प्रपञ्चभेदे मिथ्यात्वव्यापकत्वरूपविशेषणाभावात् ।
प्रपञ्चः सत्यः पक्षो मिथ्येति स्वीकारे तूक्तविशिष्टरूपेण पक्षे प्रपञ्चभे-
दस्य सत्त्वात् साध्यपर्यवसानम् । अत एव स्वस्य मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य
सत्यत्वमिति पक्षः साध्यपर्यवसानानुपयुक्तत्वात् पूर्वं न विकल्पित
इति भावः । प्रथमेति । दृष्टान्तस्योभयसम्मतत्वापेक्षया मन्मतेऽव्य-
न्त्यपक्षस्यासम्भवाद्दुभयमतेऽपि मध्यमपक्षासम्भवात् प्रथमपक्षेणैव
तत्र साध्यसिद्धिः । दृष्टान्तस्य प्रतियादिमात्रसम्मतत्वापेक्षया तु
चरमपक्षेणापि तत्र साध्यसम्भव इति प्रथम इव चरमेऽपि मिथ्या-
त्यसमानाधिकरणरूपविशेषणाभावादुक्तरूपेणाभावस्य सम्भवादिति
ध्येयमित्यन्तामुक्तं तदपि परास्तम् ।

यतो दृष्टान्तपक्षसाधारण्येन साध्यसाधन भवति यथा पर्वतमहानससाधारण्यो वन्ति पर्वतेऽनुमीयते । न हि भवति न्याय - पर्वतोनीलवन्दिमान् यथा महानसमित्यादिघटित । नीलवन्दि त्वायच्छिन्नस्य महानसेऽसत्त्वात् किन्तु पर्वतोवन्दिमान् यथा महा नसमित्यादिरूप एव शुद्धवन्दि त्वायच्छिन्नस्य पर्वत-महानसोभय- साधारण्यात् ।

अत एव तु साध्यसाधर्म्याद् तदुर्मभाषी दृष्टान्त उदाहरणमित्याह स्म सूत्र*कार साध्येन साधर्म्ये समानधर्मता साध्य साधर्म्यात्कारणान्तदुर्मभाषी दृष्टान्त इतीत्याह च तत्सूत्रं यिषु एवानो भगवान् वात्स्यायनोऽपि ।

एव च दृष्टान्ते प्रसङ्गि विनिर्गृह्यसाध्यसिद्धिरभिध्यात्यसिद्धिफला पक्षे तु शुक्तिरूप्येऽभिध्यात्यवाधात्पक्षप्रपञ्चयोरुभयोर्मिध्यात्यसिद्धिफलाऽनुमितिर्भवतीत्यद्वैतसिद्धिकृदभिधानं कीदृशमित्यालोचयन्तु विपरिवृत । येन रूपेण दृष्टान्ते साध्यसिद्धिस्तेनैव रूपेण पक्षेऽप्यनुमितेरावश्यकत्वादन्यथा पर्वतो नीलवन्दिमान् धूमात् यथा महानसमित्यादिरप्यापद्येत न्याय इत्युक्तमेवापत्तते । दृष्टान्ते वन्दि त्वेन विद्यमानम्यापि वन्दे पर्वते नीलवन्दि त्वायच्छिन्नसिद्धिफलकत्वापातादित्यनुध्यायता निपुणे ।

यदि तु इतरविशेष-वाधनिश्चयलाघवघानादिसदृशकारणशब्द व्यापकतानयच्छेदकीभूतधर्मोपच्छिन्नविधेयताकानुमिते प्रामाणिकैरभ्युपगमेन यथा महानसोवन्दीतरवन्त्यभाषयान् पर्वत इत्याकारकवाधनिश्चयसदृशकाराद् वन्दि व्याप्यधूमयान् पर्वत इति

परामर्शोऽपि महानसीयवन्द्यनुमितिफलकः । तत्र महानसीयत्वं प्रकारतावच्छेदकतया भासते । अथवा केवलं विधेयतावच्छेदकतयैव भासते तद्गुर्मात्रच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तद्गुर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य कारणात्वात् । अथवा न प्रकारतावच्छेदकमुद्रया न वा विधेयतावच्छेदकमुद्रया महानसीयत्वं भासते किन्तु बन्धित्वेन भासमानो बन्धिस्तत्र महानसीयो बन्धिरित्यप्येके । इत्येवमस्त्यनुभवे अनूचानानामपि विसंवादस्तथा ऽपि फलेऽविप्रतिपत्त्या यथा दृष्टान्ते महानसगोष्ठादौ बन्धित्वेन सिध्यतेऽपि बन्धेः पर्वते महानसीयवन्द्यनुमितिफलकत्वमेवमिह दृष्टान्ते ब्रह्मणि अमिथ्यात्वसिद्धिफलकस्यापि, तस्येतरबाधनिश्चयसहकारात्पक्षे प्रपञ्चसाधारण्येन मिथ्यात्वसिद्धिफलकत्वमित्युचय निरूपयसि तदा सामान्यरूपेण साध्यतास्यले बाधनिश्चयादिसहकारवशाद् भवतु तत्सामान्यघटितविशेषरूपेणानुमितिर्यथा बन्धित्वावच्छिन्नसाध्यकस्यले महानसीयवन्द्यनुमितिः ।

यथा वा महानसीयवन्धित्वावच्छिन्नसाध्यके बाधनिश्चयलाघवज्ञानादिसहकारेण शुद्धवन्द्यनुमितिः सामान्यरूपेण साध्यतास्यले विशेषरूपेणैव विशेषरूपेण महानसीयवन्धित्वादिना साध्यतास्यले स्वघटकसामान्यरूपेणाप्यनुमितेः पर्यवसानस्य न्याय्यत्वात् । तद्यथा पर्वतो महानसीयवन्धिमान् । धूमात् । यो यो धूमवान् स बन्धिमान् यथा महानसमित्यादिघटितन्याये पूर्वोक्तरीत्या शुद्धबन्धिविधेयकत्वसम्भवस्तथा पर्वतो बन्धिमान् धूमात् । योयो धूमवान् स बन्धिमान् यथा महाहृद इत्यादिघटितस्य न न्याय्यत्वसम्भवः । एतद्दृष्टान्तयोः साधर्म्यवैधुर्येण बन्धित्वावच्छिन्नसाध्यकस्य ले बन्धभावाद्दृष्टान्तयोः दृष्टान्तभावात्सम्भवात् ।

एवं च प्रकृतेऽपि शुक्तिरूप्यं मिथ्यात्वेन प्रपञ्चान्न मिथ्यते
 व्यवहारविषयत्वाद् ब्रह्मवदित्यादिघटितो न्यायः कथमवतरेतस्य
 दृष्टान्तेऽमिथ्यात्वसिद्धिफलकस्य पक्षे शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे च मिथ्यात्व
 सिद्धिफलकत्वासम्भवात् । यदि दृष्टान्तेऽमिथ्यात्वसिद्धिफलकस्यापि
 पक्षे मिथ्यात्वसिद्धिफलकत्वे न्यायावतारस्तदा किमवहीयते पर्वतो
 बन्दिमान् धूमाद् योयोधूमवान् स बन्दिमान् यथा महाहृद इत्या-
 दिघटितस्य न्यायत्वे । यदि तत्र धूमोहृदावृत्तिस्तर्हि किं व्यवहा-
 रविषयत्वं शुद्धब्रह्मवृत्ति ।

यदि फलव्याप्यत्व-वृत्तिव्याप्यत्वान्यतरयत्वं तत्र हेतु-
 त्वेन विषयते इति न तस्य ब्रह्मावृत्तित्वं तर्हि पर्वतो बन्दिमान्
 धूमजनान्यतरस्मात् । योयोऽन्यतरयान् स साध्ययान् यथा
 महाहृद इत्यादेर्न्यायत्वं पुनरपि दुर्धारम् । यदि धूमस्यैव हेतु-
 त्वसम्भवेऽन्यतरयत्वं व्याप्यत्वसिद्धं तर्हि फलव्याप्यत्व-वृत्ति-
 व्याप्यत्वान्यतरयत्वंमपि संया । यदि दृष्टान्ते ब्रह्मणि हेतुमत्वसंर-
 चणायै तत्रान्यतरत्वं तर्हीह्यपि दृष्टान्तीकृतहृदसाधारण्यरचणायै-
 मन्यतरयत्वानुधावनं सफलमवेति । यस्तु तस्यन्यतरयत्वं घटका-
 भावस्याप्यण्डत्येनान्यतरयत्वंस्य हेतुम्यत्वे व्याप्यत्वसिद्धिशङ्के
 नेदेतीत्यवहितेकावधेयम् ।

यदि तु भिन्नकरीत्या प्रपञ्चभेदव्याप्यमिथ्यात्व-कारकस्य-
 विशेष्यरूपमाज्ञानानुमितिविषयस्य प्रपञ्चभेदस्यावयत्वं विधिपुं-
 सिपाधिविहितं तदेव चेकरूपं सद्रपि सद्रकारिसमयधानेन दृष्टान्ता-
 चादिभेदेन विभिन्नरूपतया पर्ययस्यतीति किं ते विधिमिति सुवाच-
 स्त्वापुरीषारश्चसि सदा विशिष्टरूपस्य साध्यस्योत्पत्तेन किं स्रष्टे-
 कथमभिप्रेयि । आहोस्वियदर्थस्यमिति विष्णुपृथ । तत्र व्याप्यप्रयोगे

शब्देक्यमकिञ्चित्करम् । अन्यथा विष्णुभेकयोर्भयोर्हरिपदवाच्यत्वेन
हरिर्दुःखहारकोहरित्वात् । भगवद्वासुदेववदित्यपि स्यान्न्यायः ।
अत एव तु विमता बन्धनिवृत्तिः स्वप्रतियोगिविषयविषयकज्ञाना-
बाध्यानात्मसमानकालीना । उक्तज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मसमान-
कालीना वा । बन्धनिवृत्तित्वात् । निगडबन्धनिवृत्तिवदिति
माध्यानुमाने भवतेषु शब्देक्यसत्त्वेऽपि बन्धपदार्थस्य निगडबन्ध-
साधारिकबन्धसाधारण्यविरहेण पक्ष-दृष्टान्तयोर्बन्धपदार्थभेदेन
स्वरूपासिद्धि-साधनवैकल्यान्यतरापातश्चेदितः । यदि तु पदैक्यं
तन्त्रमभविष्यन्नाभविष्यदिह ते निरुक्तानुमाननिराकरणप्रयत्नमाचम-
पीति प्रव्यक्तमेव ।

अथैक्यं तन्त्रमित्युक्तौ तु प्रकृते दृष्टान्ते ब्रह्मणि साध्यसि-
द्धेरमिथ्यात्वसिद्धिफलकत्वमितरत्र च मिथ्यात्वानुमापकत्वमिति
सुस्पष्टोऽर्थभेद इत्यसकृदुपाणीपदामेति किमु अस्याने विक्रमक्र-
मेण । किञ्च प्रपञ्चः सत्यत्वेन ब्रह्मणो न भिद्यते व्यवहारविषय-
त्वात् ब्रह्मवदित्यनुमानेन त्यदुक्तानुमानप्रतिरूपकेण प्रपञ्चसत्यत्व-
सिद्धिरवर्जनीयेव ।

तत्र च प्रपञ्चे ब्रह्मसाधारणसत्वसिद्ध्या मिथ्यात्वानुमिति-
प्रतिबन्धोयुक्त एव न चैतदनुमानेन प्रपञ्चब्रह्मणोरुभयोस्सत्वसिद्धौ
प्रतीत्यननुगमः ।

एकसत्त्वे चापरस्य मिथ्यात्वमिति प्रपञ्चमिथ्यात्वं तद-
वस्य ब्रह्मणोमिथ्यात्व प्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति वैपरीत्यं तु अश-
क्यशङ्कमेव स्वप्रकाशरूपस्य तस्यापलपितुमशक्यत्वादिति चेन्न
यतः शुक्तिरूप्यप्रपञ्चयोर्मिथ्यात्वमामनतो भवतेऽपि मिथ्यात्वे

उभयसाधारणे कथं प्रतीत्यनुगमः । ज्ञानवाध्यत्यादिनोभयसाधारधर्मेण तदनुगमश्चेत् । तर्हि ज्ञानवाध्यत्याभावादिना प्रपञ्चक्षणेऽपि सत्त्वप्रतीत्यनुगममत्रेहि । ज्ञानवाध्यत्वस्य साधारण्ये तदभावहूपस्य सत्त्वस्यानुगमवार्ताऽपि न संभवतीति तु सुस्पष्टमिति न बहूपपादनमर्हति । ज्ञानवाध्यत्याभावेऽभयत्यलीकसाधारण इति स कथं सत्त्वस्वरूपतामर्हदिति तु सुदूतमं कालसंग्रन्धित्वे सति ज्ञानवाध्यत्याभावात्स्यैव सत्त्वपदार्थत्वेन । अलीके कालसंग्रन्धित्वविरहेणैव दोषानयक्रायात् ।

न चैतादृशसत्त्वस्य प्रत्यक्षायोग्यज्ञानकालादिघटितत्वेन घटादिसाधारणी प्रात्यक्षिकसत्त्वप्रतीतिः कथमिति तु घालिशैक्येऽपि विकलावाध्यत्वनक्षणसत्त्वस्यापि असर्वज्ञदुर्ज्ञाननयोभयप्रतिविधेयत्वात् ।

न च सत्त्वस्य ज्ञानवाध्यत्यादाभावहूपत्ये प्रतियोग्यनुपस्थितिकाले सत्त्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तार्किकमते तमसस्तेजोऽभावहूपत्येऽपि तमसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षे तेजोज्ञानानपेक्षायदिह स्वरूपत एव प्रत्यक्षसंभवात् ।

नव्यतार्किकमते चाऽभावत्वन्यायशङ्कोपाधिहूपत्वानभ्युपगमाद् भावभिन्नत्वं तत् । तदपि च समशयसामानाधिकरण्यान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुसताभावरूपं, तत्र च भावभिन्नत्वं पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारीभूय भासते । एवं च घटाभाव-पटाभावादिप्रतीतीनामभावाशेऽनुगतत्वमपि निर्वहति । न चैवं विषयताऽनवम्या अभावपदार्थतायच्छेदककुक्षिनिधिप्रायाः सताऽभावव्यक्तेरप्यभावत्वघटितत्वादिति वाच्यम् । अभावपदार्थतायच्छेदककुक्षिनिधिप्रायाः सताभावव्यक्तेः फलबलात् स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् । अत एव तु सताज्ञानविरहेऽपि घटेऽनास्तीति धीर्भ्रमत्यन्यथा तु प्रतियो-

गिज्ञानमुद्रया सताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वे तद्धिना घटो नास्तीति धियोऽनुत्पाद एव स्यात् । एवं च यथाऽभावबुद्धौ स्वरूपत एव सताभावमान तथा ज्ञानबाध्यत्वाभावरूपस्यापि सत्त्वस्य बुद्धौ ज्ञानबाध्यत्वग्रहो नापेक्षितः फलबलात् ।

त्वन्मते वा परप्रकाशयत्वाभावरूपस्यापि स्वप्रकाशत्वस्य ग्रहे परप्रकाशयग्रहानपेक्षावच्च । बाध्यत्वा*भावरूपस्यापि सत्त्वस्य ग्रहे बाध्यत्वग्रहानपेक्षावच्च । जडैतरत्वरूपस्यापि चित्तस्य ग्रहे जडैतरत्वग्रहानपेक्षावच्च दुःखवदितरत्वरूपस्याप्यानन्दपदार्थस्य ग्रहे दुःखवत्वग्रहानपेक्षावच्च । ब्रह्मप्रपञ्चेभयसाधारणस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावरूपस्यापि सत्त्वस्य ग्रहे ज्ञानज्ञानाद्यनपेक्षत्वस्यापि सूपणादत्वाच्च । व्यावहारिको घटादिः सत्त्वेन ब्रह्मणो न भिद्यते । अबाध्यत्वाद् व्यवहारविषयत्वाद्वा ब्रह्मवदित्यादिनाऽनुमानत्रातेन सत्प्रतिपक्षितत्वाच्चेति तु पुनरसकृदेवाभिहितम् ।

यदापि एतत्पटात्यन्ताभावः । एतन्नुनिष्टः । एतत्पटानाद्यभावत्वात् । एतत्पटान्योन्याभाववत् । तन्नुनाशजन्यपटनाशस्य कदाऽपि तन्नुवृत्तित्वा नास्तीति तत्र व्यभिचारधारणायानादिपदम् । यस्य पटस्याश्रयविभागेन नाशस्तदत्यन्ताभावस्य पक्षत्वेऽनादिपदमनादेयमेव । अत्र चैतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नस्य पक्षीकरणान्न संबन्धान्तरेणात्यन्ताभावमादायांशतः सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धे सद्देश्यत्वात्समवायसंबन्धावच्छिन्ने व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नश्च य एतत्पटात्यन्ताभावः स एव वा पक्षः । तन्नुशब्देन च पटोपादानकारणमुक्तं तत्र च प्रागभावस्य सत्त्वात् तेन व्यभिचारः । कार्यकारणयोरभेदेन सिद्धसाधनादिदूषणानि प्रागेव तत्त्वप्रदीपिकानुमानोपन्यासे निराकृतानि ।

* मिथ्यात्वाभावरूपस्यापीत्यर्थः ।

यद्वा समवायसंबन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभावः ।
 एतत्तन्तुनिष्ठः । एतत्पटप्रतियोगिकान्यन्ताभावत्वात्संबन्धान्तराघ-
 छिन्नेतत्पटात्यन्ताभाववदिति विशिष्यानुमानम् । इत्यद्वैतसिद्धि-
 कृतः साटोपमभिदधिरे ।

तदिदं तेषामभिधानं कीदृशमित्यालोचयामः । तथा हि
 एतत्पटात्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः एतत्पटानाद्यभावत्वादिति हेतु-
 र्जातिरूपत्वादसाधको व्याप्तिनैरपेक्षेण एतत्पटानाद्यभावत्वरूपसा-
 धर्म्यमाशेषैव प्रवृत्तत्वादन्यथा तु सद्देदः सन्नष्टः सत्प्रतियोगिका-
 भावत्वात् । संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुसदत्यन्ताभाववत् ।
 समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुसदत्यन्ताभाववद्वा । संयोगस-
 मवायोभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुसदत्यन्ताभाववद्वेत्यनुमानेन
 सति ब्रह्मणि सद्देदोऽपि तवापद्येत । न ह्येतत्पटात्यन्ताभावे एतत्तन्तु-
 निष्ठत्वसाध्यकानुमानापेक्षया सति सद्देदानुमाने कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।

यदि तु सति सद्देदानुमाने बाध इति नानुमानप्रवृत्तिस्तर्हि
 एतत्पटात्यन्ताभावे एतत्तन्तुनिष्ठत्वसाधने किं बाधो नावतरति ?
 अवतीर्णोऽपि बाधो व्यावहारिक इत्येतत्तन्तुनिष्ठत्वं व्यावहारिक-
 मेतत्पटात्यन्ताभावे बाधमानोऽपि यावद्वायवहारकाले बाधानयता-
 राद् व्यावहारप्रतिबन्धात्तम इति व्यावहारः सूक्ष्मः । एवं स्थिते
 यत्र यद्वस्तु व्यावहारिकं तत्र तद्वस्तुभाधो न व्यावहारिक इति
 नियमानुपालनमपि सर्वजनानुभवसिद्धं मुररम् ।

अथवा तन्तुषु पटो व्यावहारिकः एतत्पटात्यन्ताभावे
 एतत्तन्तुनिष्ठत्वं तु पारमार्थिकं विरोधित्वं च समानसत्ताकत्वेन ।

एवं च तन्तुषु पट-तदभावयोर्विषयसत्ताकतया विद्यमानोऽपि पारमार्थिकोऽभावो व्यावहारिकं तन्तुषु पटं न बाधते इति न कश्चिदपि व्यवहारविग्रहः । इत्यभिमानो वादिनां तर्हि प्रतियोगि- तदभावयोर्भयोर्व्यावहारिकत्वपक्षे यत्र यः पटार्थो व्यावहारिकस्तत्र तदभावो न व्यावहारिक इति नियमानुपालनं दुर्घटं तन्तुषु पटा- भावस्य पटस्येव व्यावहारिकतया पटव्यवहारकाले पटाभावस्य विद्यमानत्वेन उभयोरविशेषेण सकृदेव व्यवहारप्रसङ्गस्यावर्जनीय- त्वात् । पट-तदभावयोर्भयोरपि समानसत्ताकतया बाधनिश्चया- त्पूर्वं तोल्येन विद्यमानतया उभयव्यवहारस्यैव प्रामाण्यापाताच्च । व्यावहारिकबाधनिश्चयात्पूर्वं पटव्यवहारस्तदनन्तरं तु न तथेति व्यवस्थेत्यभिधानमपि केविदकदम्बे हासायैव पट-तदभावविष- यकज्ञानसामग्र्योः सर्वदेव समवहितत्वेनोभयोरपि ज्ञानस्यैकशेषस्य कर्तुमशक्यतया सर्वदा प्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु पटविषयकज्ञानसामग्र्याः प्रतियोगिज्ञानसामग्री- मुद्रया पटाभावविषयकज्ञाने एवोपदीयतया पटाभावज्ञानमेवादय- मासादयेन्न तु कदाऽपि पटज्ञानमिति सामग्रीप्रतिबध्यप्रतिबन्धक- भावाभिज्ञानां कृतधियामपरोक्षम् । किंच प्रतियोगि-तदभावयोर्भ- योरपि व्यावहारिकत्वेनोभयोरत्र ह्यज्ञानबाध्यत्वस्याभ्युपेयतया पटा- भावस्य व्यावहारिकत्वाभ्युपगमेऽपि किं तेन ते साधितं स्यादने पटव्यवहारोपपन्नवृथाचेष्टनात् ।

प्रतियोगिनः पटादेर्व्यावहारिकत्वं तदभावस्य तु पारमा- र्थिकत्वमिति पक्षेऽपि पुनरिदमनुसंधेयम् । व्यावहारिकस्य पटा- देर्बाधकता हि पारमार्थिकाभावपक्षे अन्यूनसत्ताकत्वेन वक्तव्या । तद्घटकन्यूनसत्ताकत्वं च तत्सत्ताप्रयुक्तसत्ताकत्वं यथा शुक्तिसत्ता-

प्रयुक्तसताकृत्यं शुक्तिरूप्ये । यथा या परमते ब्रह्मसताप्रयुक्तसता-
कृत्यं तदध्यस्तजगन्मात्रे । एवं च ब्रह्मसताप्रयुक्तसताकृत्याभ्युपग-
मनिबन्धनमेव बाधकत्वमास्थितं भवता । तच्च पटादीनां मिथ्या-
त्वसिद्धिनान्तरीयकमिति मिथ्यात्वसिद्ध्या ब्रह्मसताप्रयुक्तसताकृत्यं
जगज्जाते तत्सिद्ध्या च मिथ्यात्वसिद्धिरिति तु स्फुटोऽन्योन्याशयः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुतिर्जगतो ब्रह्मसताप्रयु-
क्तसताकृत्ये प्रामाण्यमिति तु ते मतिकर्दमानुष्ठानप्रय^१व्रमाणं प्रमा-
णान्तरविचारावसरे प्रमाणान्तरोपन्यासकथाया अयुक्तत्वादितरथा
वर्षयतेनापि कथाकोलाहलस्यावयोरनुपशम्यत्येन विचारफलावर्ष-
सानप्रसङ्गात् । यथा च सा श्रुतिर्जगन्मिथ्यात्वं न बोधयति किन्तु
तद्विरुद्धमस्मदभिमतमेवायै तथा पयमिहाये साधु निरूपयिता-
स्महे ।

यदि तु सद्ब्रह्मः सन्निरुः । सत्प्रतियोगिकाभावत्वात् । संयोगा-
दिसंबन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकसदभाववदित्यनुमाने हेत्वसिद्धिः ।
परमते प्रमेयत्वामिधेयत्वादेरिय सतः केवला^२न्यमित्येन तदभावा-
प्रसिद्धेरित्युच्यते । तदाऽन्यु स्यरूपसंबन्धेन वा स्वरूपत एव वा
सतः केवलान्यमित्यं तथाऽपि संयोग-समशयादिसंबन्धेन सत्येन
न तस्य तथाऽन्यमिति सत्प्रतियोगिकाभावेनाप्रसिद्धः ।

एतेन सत्प्रतियोगिकस्य तादात्म्यसंबन्धायच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभासस्य विषयत्वे तस्य दृष्टान्तेऽसत्येन साधनयैकत्वम् । संयोगा-

* यथा कर्तव्ये कालादौ कर्तुं दुर्गमे तदात्र विचारमाद्योऽपि दुर्गमे भवति
कुर्यादप्यत्रमन्वानस्य ते इति तत्रम् ।

† सतः केवलान्यमित्यं निर्दिष्टेवद्वयवादे ।

‡ सतः ।

। केवलान्यमित्यम् ।

दिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य तु विवक्षणे स्वहृपासिद्धिः ।
हेतोः सद्देदऽसत्त्वादित्यपि परास्तम् । भेदात्यन्ताभावोभयसाधा-
रण्येन सत्प्रतियोगिकाभावत्वेनोभयोपसंग्रहात् ।

भेदात्यन्ताभावोभयसाधारणं सत्प्रतियोगिकाभावत्वं न
किञ्चित्प्रमाणसिद्धं सन्निष्ठप्रतियोगितानिहूपकतायाः स्वहृपविश्रा-
न्तायाः प्रत्यभावं भिन्नत्वादिति तु नाद्वैतसिद्धिकृता सुवचं स्वय-
मपि तेन संयोगसमवायोभयसाधारण्येनेतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ता-
भावत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वेनावलम्बनात् । इतरथा, तु संयोगाव-
च्छिन्नप्रतियोगितानिहूपकतायाः समवायावच्छिन्नप्रतियोगितानिहू-
पकतातोभिन्नत्वेन संयोगसमवायोभयसाधारण्येनेतत्पटप्रतियोगिका-
त्यन्ताभावत्वावच्छिन्नस्य पक्षीकर्तुमशक्यतया तयोक्तेरनौचित्यं
स्यादिति प्रव्यक्तमेवेति विस्तरभियोपरमामः ।

यदि पुनः पक्षकुचिनिचिप्रो यः सद्देदः स कि सन्निष्ठप्र-
तियोगिताको भेदः । अथवा सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः ।
तत्र प्रथमे, सद्घटोभयभेदस्य सति परेणाप्यङ्गीकरणीयतया सिद्ध-
साधनमिष्टापतिश्चेति किं क्षतं वादिनः । द्वितीये तु सत्त्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः । सत्त्वे पदार्थत्वादिना
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वानुमाने तु प्रमेयत्वे व्यभिचार इति
प्रविश्यामिधत्से तदा षडावधाय व्यावहारिकस्य षटादेरसतो नर-
शृङ्गादेश्च ब्रह्मतादात्म्यमभ्युपगच्छसि न वा । तत्र प्रथमे ब्रह्मणः
सर्वथा स्वहृपच्युतिः । द्वितीये तु सन्मावस्वहृपस्य ब्रह्मणो भेदा-
ऽभ्युपगतो भवतेव तदतिरिक्ते इति न सद्देदाप्रसिद्धिनिबन्धनपक्षा-
प्रसिद्धिः । षटादौ विद्यमानोऽपि ब्रह्मभेदः काल्पनिक इति न
प्रतियोगिसमानसत्ताक इति तु पुनरत्यन्तानभिन्नमावचोदां सद्दे-

दमात्रस्यापेक्षणीयत्वेन तत्प्रसिद्धिमात्रेण चारितार्थ्येऽधिकचोदानव-
तारात् । किञ्च मिथ्यात्वानुमितेः पूर्वं ब्रह्मणोऽधिकसताकृत्यं तद-
तिरिक्तस्य घटादेश्वाल्पसताकृत्यमिति स्वरहस्यावेदनं शुद्धशब्दे-
शिष्येष्वेवोचितं भवति न तु प्रदीप्रधिपणेषु घादिषु न्यूनाधिकस-
ताकृत्वादिकथाया जगन्मिथ्यात्वसिद्धिमूलकतया मिथ्यात्वानुमिते-
रर्वाग्घादिषु तादृशस्य स्वगोष्ठीमात्रनिवृत्तकृताभिधानस्य सर्वथा स्व-
नियहनिदानत्वात् ।

सद्भेदस्य सत्प्रतियोगिकाभायस्य च प्रसिद्धायपि सन्नित्प्रति-
योगितायाः सामान्यधर्माशच्छिन्नस्ये प्रमाणविरहेण न सत्याशच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदप्रसिद्धिः । नापि सत्याशच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
यप्रसिद्धिर्नापि सदभावीप्रतियोगिताशच्छेदकः संबन्धः संयोग-
समवायादिरिति चेत्का क्षतिर्नः ।

सद्भेदप्रसिद्धेय एवप्रसिद्धिसम्भवात् । सत्प्रतियोगिका-
भायरूपे हेतो यद्यपि प्रतियोगिता न किञ्चित्संबन्धाशच्छिन्ना
प्रविष्टा तथाऽपि संयोगसंबन्धाशच्छिन्नप्रतियोगिताकसदभावादेर्दृष्टा
न्ततयोपन्यासेन अभावीप्रतियोगिताशच्छेदकः संबन्धोऽपेक्षणीयः ।
स च संयोगसमवायादिः संबन्धोऽभावीप्रतियोगिताशच्छेद-
कत्वेन भवतोऽप्यभिमत इति किं तस्माधनप्रयासेन नः । अत
एव तु समवायसंबन्धाशच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभाय इत्यादिकं
विशिष्य एवस्येनानुममाराद्वैतसिद्धिकारः स्यमिति न शास्त्रप्र-
मज्जुषां विदुषां परोक्षम् ।

सन्नित्प्रतियोगितायाः परमते संयोगादिर्यधिकरणसंबन्ध
इति व्यधिकरणधर्माशच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाय इय मोऽप्यनभ्युत्त-
मपराहत इति दृष्टान्तासिद्ध्यान्नाभिमानस्य पुनः स्यसिद्धान्तावि-

स्मरणनिबन्धनस्तत्र त्वदीययन्त्रेष्वेव व्यधि*करणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिकाभावव्यवस्थापनात् ।

यदपि सत्प्रतियोगिको भेद सन्निष्ठ इति प्रयोगे सत्प्रतियो-
गिकभेदे सन्निष्ठत्वसाधने सिद्धसाधन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयो-
गिताके सत्प्रतियोगिकभेदे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताके च भेदे
षादिनेऽपि सम्प्रतिपत्तेः । सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके तु भेदे सन्नि-
ष्ठत्वसाधने बाधः । विषाधयिषित सन्निष्ठत्वमपि च यदि प्रातिभा-
सिकं तर्हि ओमिति ब्रूमः । सत्प्रतियोगिकभेदे प्रातिभासिकसन्नि-
ष्ठत्वे सतिविरहात् । व्यावहारिकसन्निष्ठत्वसाधनेऽपि न दोषस्तस्य
पारमार्थिकसत्त्वभङ्गप्रयोजकत्वविरहात् । पारमार्थिकसन्निष्ठत्वसाधने
तु शून्यवादप्रसङ्गः । सति पारमार्थिकसद्भेदे सर्वस्य जगतः शून्यै-
कतत्त्वताया आवश्यकत्वादिति । तस्मादेतत्पटात्यन्ताभावः । एत-
तन्तुनिष्ठः । इत्यादिप्रयोगेणाशङ्कित सत्प्रतियोगिकोभेदः सन्निष्ठ
इत्यादिप्रयोगस्य साम्यमसाधु इति कैश्चिदभिधीयते ।

तदेतदपि बालव्यामोहनमन्त्रमात्रम् । यत सत्त्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदे यथा सन्निष्ठत्वसाधने बाधस्तथा एतत्पटा-
त्यन्ताभावस्यैतत्तन्तुनिष्ठत्वसाधनेऽपि बाधः समानः । एतन्तुसु
एतत्पटस्य व्यावहारिकतया एतत्पटाभावस्य च पारमार्थिकतया
विषयभेदेन न कश्चिद्व्योप इति चेत् । तर्हि ब्रह्मण्यपि सत्त्व साधु-
तिक सत्त्वाभावस्तु पारमार्थिक इत्यपि तुल्यम् । पारमार्थिकता
सत्त्वनियतेति तु दुर्भण पारमार्थिकताया वस्तुस्वरूपविश्रान्तायाः
सति सदात्मकत्वादसति चासदात्मकत्वात् ।

* व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावानुपगन्नुत्तान्धनमतानुपाधिभट्ट-
मतानुवर्तिना भयता प्राये व्यग्रहारे तदभ्युपगतपदाद्येषु नाननुमतिरिति तु सुर्गसिद्ध
मेवेति भावः ।

सति पारमार्थिकसद्ब्रह्माभ्युपगमे शून्यवादप्रसङ्गविभीषिका तु तन्तुषु पारमार्थिकपटात्यन्ताभावाभ्युपगमे जगतेऽपटत्वप्रसङ्गापत्ति-
शङ्कया समेय । पटस्तु व्यावहारिक एव व्यवहाराय पर्याप्त इत्यति-
रिक्ता तदीयसता नाभ्युपेया ब्रह्मणि तु पारमार्थिकमेव सत्त्वमभ्युपे-
यमिति वैदम्यमिति चेत् । यद्वि निर्विशेषसत्स्वरूपं ब्रह्म व्यवहा-
रायापि न पर्याप्नोति कृतं तदङ्गीकारदुर्व्यसनेनेति सुदूरपराकृता तत्र
पारमार्थिकसत्त्वव्यवधारणप्रत्याशा ऽपि ।

किंच प्रमाणानवतारेऽपि निर्विशेषसत्स्वरूपं ब्रह्म स्वतः-
सिद्धमिति घानरमुद्रवष्टम्भे शून्यमपि स्वतःसिद्धमित्येवोत्तरं प्रमा-
णानवतारस्याभयवापि समानत्वात् । यद्यसद्विन्नत्वं सत्त्वं न च
तदस्त्यत्यन्तासति शून्ये तर्हि सत्त्वमसद्विन्नत्वमसत्त्वं च सद्वि-
न्नत्वमिति दृढोऽन्योन्याश्रय इति न ते सत्त्वासत्त्वे तथा निर्वक्तुं
शक्येते इति किं बहुना निरूपकेषु ।

अस्तीति प्रतीतिविषयत्वं सत्त्वं कालसंबन्धित्वं वा सता-
जातिमत्त्वं वा भावरूपत्वं वा अभावभिन्नत्वं वा सत्त्वं तदेव च
ब्रह्मणि । एते तु पक्षाः सर्वथोपेक्षामर्हन्ति । घादिभिरनुक्तत्वादप-
सापप्रायत्वात् । निर्विशेषब्रह्मवादे-शून्यवादेऽभयसाधारण्येन चो-
द्यपरिहारयोः साम्येनेव संभयाच्च । निर्विशेषब्रह्मवादे हि सच्चिदा-
नन्दादिपदान्यपि न कञ्चनभावरूपमर्थमभिधातुमीयते यश्च विधि-
त्सितोऽथवा युबोधयिषितोऽभावरूपोऽर्थः स तु शून्यसाधारण
इतीहे*थ पराक्रम्योपपादयितास्महे ।

पारमार्थिकं सत्त्वं निषिधेद्यिषुर्निषेद्धा चेन्नब्रह्मात्मा तर्हि
सत्त्वसिद्धिरवर्जनीया । यदि तु निषेद्धा न लब्धस्यरूपस्तदा निषे-

घादिद्वया सत्त्वसिद्धिरुचितैवेत्युभयतःपाशाञ्जुरिति तु घादिनां
व्यामोहमात्रं निर्विशेषसदाभ्युपगमस्य शून्यातिरेके प्रमाणविरहात् ।
निर्विशेषसतः शून्यातिरेकस्यापि विशेषरूपतया निर्विशेषत्वहानिहे-
तुताया अयत्नेनीयत्वात् । शून्यातिरेकोऽपि निर्विशेषस्वरूपताप्रयु-
क्तोऽनातिरिक्तधर्मप्रयुक्त इति न तस्य निर्विशेषस्वरूपताहानहेतु-
त्वमिति चेत् । शून्यस्यापि स्वभावतः सर्वविशेषप्रत्यनीकरूपतया
सर्वविशेषप्रत्यनीकयोस्तयोः किं वा विशेषकमिति कृतावधानो घद
स्वरूपमेवेति चेत् । न तदपि । उभयोरपि स्वरूपस्य स्वरूपत्वा-
न्निर्विशेषस्वरूपत्वाच्च ।

यदानयोरेकः सदात्मा निर्विशेषोऽपरस्तु असदात्मेति
सदसतोर्निर्विशेषस्वरूपत्वेऽपि सदात्मकत्वासदात्मकत्वाभ्यां विशेष
इत्यातिष्ठे तर्हि सा सदात्मकता स्वरूपतोमिन्ना । अथवा केनचिद्विशे-
षेणेति घद । स्वरूपतश्चेत् । तर्हि शून्यात्मताऽपि तथेति न कोऽपि
विशेषको धर्मो भवत्युदीरितः । केनचिद्विशेषेण भिन्नेति पक्षे
निर्विशेषत्वव्युत्तिर्विशेषकधर्मान्तराभ्युपगमादित्युक्तप्रायमेव ।

किं च सदात्मकतायाः केनचिद्विशेषेण भिन्नत्वाङ्गीकारे विशे-
षेणापि विशेषवत्तेव भवितव्यमित्यत्रा विशेषाङ्गीकारेऽपि शून्यसां-
क्यशङ्कायास्तादवस्थात् । एवं च तेनतेन विशेषेण विशेषवत्तेव
भाव्यमित्यनवस्था । विद्यामाङ्गीकारे तु विशेषका*निहणच्छून्या-
त्म-सदात्मनोरैक्यमाशङ्कितं तदवस्थमेव ।

यदि सदात्मनस्त्रिकालाबाध्यत्वं विशेषस्तर्हि किं शून्यमपि
कदाचिद्बाध्यते । शून्यस्यापि बाधाङ्गीकारे तु शून्यबाधधाराऽन-

* विशेषप्रयोगकोभूतधर्मानिहणत्वादित्यर्थः

† न कदापि बाध्यत इत्यर्थः ।

वस्यां दुस्सुदुरेवं ते स्यादिति' जानाति भवानपि । तस्माच्छून्यः
 स्यापि चिकालावाध्यत्वात् कश्चिदपि विशेषेऽभिहितो भवति ।
 यदि तु निर्विशेषाद्वयचेतन्यरूपत्वं सति सत्त्वं न च तत्संभा-
 व्यतेऽपि शून्ये । तत्र यथा सच्चिदानन्दपदत्रयेण असद्विभक्त-
 वदभिन्नत्व-दुःखवदितरत्वहृषणैकस्यैवार्थस्य सर्वविशेषप्रत्यनीक-
 स्यात्प्रणवस्य बोधनेऽपि पदानां न पर्यायत्वमानर्थक्यं या बुबोध-
 यिपितार्थस्य 'सविशेषत्वं' वा प्रसज्यते । कल्पिततत्तद्विशेषावधून-
 नद्वारा निर्विशेषसन्मात्रस्यैव प्रत्याय्यत्वादेवमिह निर्विशेषपदेन
 सर्वविशेषप्रत्यनीकरूपतायाः । अद्वयपदेन सजातीयत्रिजातीयस्वग-
 तभेदशून्यतायाः । चैतन्यपदेन चाजडस्यरूपताया निर्दिदिक्षित-
 त्वात्तावदासंबन्धगन्धोऽपीति वदसि तर्हि कृतावधानो निराश्रयः ।
 शून्ये निर्विशेषपदविवक्षिताऽस्ति सर्वविशेषप्रत्यनीकरूपता । शून्ये
 विशेषाणामसम्भाव्यत्वात् । अस्ति चाद्वयपदविवक्षिता सजातीय-
 त्रिजातीय-स्वगतभेदशून्यताऽपि भेदस्य विना विशेषैर्दुर्निरूप-
 त्वात् । शून्ये च विशेषाणां सुदूरपराहतत्वात् । चैतन्यपदेन
 विवक्षिता जडतरता तु शून्ये सर्वथैवावश्यकी न हि शून्यं जड-
 मित्याहुः प्राचाः ।

न हि शून्यवादिना माध्यमिका अपि शून्यं जडं जडं वा
 घंटादिकं शून्यमाहुः । किन्तु सर्वस्यापि पदार्थस्य सावृत्तिकत्वा-
 त्कार्यकारणभावादेश्च दुर्निरूपत्वात् शून्यं तन्वमाहुः ।

अयं सत्त्वं स्वप्रकाशत्वं न च तच्छून्ये । तर्हि स्वप्रकाशे
 आत्मनि आनन्दाङ्गीकारे सविशेषताप्रसङ्गस्तद्वारणाय स्वप्रकाशत्वं

यदि परंप्रकाश्यत्वाभावस्तदा तदस्ति शून्येऽपि सुगता हि शून्यं
 तत्त्वं ब्रूयाणस्तस्य केनापि प्रकाश्यता नानुमेने । प्रकाश्यत्वाभावे
 तत्सिद्धिः कथमिति तु निर्विशेषात्मवादिनस्तथापि तुल्यं न
 ह्यात्माऽऽत्मना प्रकाश्यस्तथापि । प्रकाश्यत्वे तु निर्विशेषस्वरूपता-
 ऽप्येवादिधात्मनः । प्रकाश्यतायास्त्यन्मतेऽनात्मव्याप्यतया आत्म-
 नेऽनात्मस्वरूपताप्रसङ्गश्च ।

मगवेत्याः संविदः सर्ववस्तुव्यवस्थापकतया न तदपलापः
 शक्यः कर्तुं गोबोणगुरुणाऽपीति शून्यव्यवस्थितिरपि संविन्मुखनिरोध-
 णलब्धस्वात्मसत्त्वप्रसादेति कथमिदं सोपजीव्या सती साध्वी उपजी-
 वकेः शून्यादिवादेरपहंस्तिता स्यात्संनिपातविरोधादिति ब्रूये चेच्चिरं
 जीव आयातोऽसि वैदिके युक्तिमार्गे वस्तुमात्रं व्यवस्थापयन्ती संवि-
 त्स्वात्मनेऽपि चेद् व्यवस्थापिका तर्हि सविशेषस्वरूपतैव तस्याः
 प्रकारान्तरेण भवत्यभ्युपेता । न हि स्वात्मानमनवगाहंमोना संवित्
 स्वात्मनि प्रमाणीभवितुमर्हति । न चापेगाहनं सविशेषत्वाभ्युपगमादृते
 ह्यस्योचाम ।

किंच संविदो भवन्मतेऽप्यगाह्यत्वेऽननुभूतित्त्वमनित्यत्वम-
 नात्मत्वं च प्रसज्येतेत्यपि समगरिष्यहीहैव ।

एतेन स्वानुभवसाक्षिका यथा संवित्रैषं शून्यमित्यतिरेकः
 शून्यवादे-निर्विशेषवादयोरित्येकोपिदकल्पना ऽपि कदर्थिता भवति
 पूर्वोक्तदोषैरेव तत्पक्षपण्णात् । अनुभवस्य सर्वस्य सविशेष एव
 प्रमाणभावाच्च । निस्साक्षिकतायाः शून्य-निर्विशेषात्मोभयसाधार-

* शून्यसिद्धिः ।
 † प्रकाश्यतायाः सविशेषत्वव्याप्यत्वादिति भावः ।
 ‡ संवित् ।
 § अद्यगाहने सविशेषत्वमनवगाहने च निर्विशेषपदार्थस्य शून्यातिरेको दुर्निश्चय
 इति भावः ।

य्याच्च । बाधानवतारस्यापि शून्यवादनविशेषपक्षोभयसा*धारण्येन
बाधाघतारानवतारप्रयुक्तविशेषस्यापि यत्तुमशक्यत्याच्च ।

ययं च निर्विशेषसदभ्युपगन्तृमते सति पारमार्थिकसद्भेद-
स्वीकारे शून्यवादप्रसङ्गविभीषिकाया दुर्दशतया सत्प्रतियोगिकोभेदः
सन्निष्ठ इत्यनुमानस्य वाद्युटीरितानुमानतुल्यत्वमिति सुपुष्कलम् ।

तस्मात्साधु समर्थतमिदं यदेतत्पञ्चनाद्यभावत्वरूपहेतो-
र्जातिरूपत्वमिति । मादृशामिदमनपरपरिशीलितमनपरपरिलङ्घनीयं
च वादिनियहणराजशर्ममिति सन्तोऽधधारयन्तु ।

समवायसंबन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभावः । एतत्त-
न्तुनिष्ठः । एतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वादिति तु प्रयोगं पूर्व-
मेव प्रसङ्गतो निराकार्येति† नेह पृथक् तन्निराकरणप्रयत्नः ।

यदपि अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वे सत्युक्तपक्षतावच्छेद-
कवत् । समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि । अनात्मत्वात् ।
संयोगवत् । न च विश्वात्यन्ताभावे व्यभिचारः । तस्याधिकरण-
स्वरूपत्वे अनात्मत्वहेतोरेवाभावात् । अतिरिक्तत्वे तस्य मिथ्या-
त्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितया साध्यस्यैव सत्त्वात् । न चात्यन्ता-
भायस्यात्यन्ताभावे तत्प्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वासिद्धिरिति वा-
च्यम् । अभावेऽभावप्रतियोगित्वस्य भायगताभावप्रतियोगित्वाविरो-
धित्वात् । प्रागभावस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वस्य
घटादेो सर्वसिद्धत्वात् । उपपादितं चेतन्मिथ्यात्वमिथ्यात्वे । यच्च

* शून्य वधा निष्कारिकमेवं निर्विशेषसद्वारोपि । निर्विशेषसति साक्षितायाः
व्युत्पत्तुमशक्यत्वादिति एवंपनिव ।

† अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिन्यत्वे स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य परे
व्याप्यवृत्तिसंयोगादव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वे सतीति पक्षतावच्छेदकजुटी सत्यन्तम् ।

‡ ब्रह्मदानेतरावाध्यव्यवहाराणां सत्त्वानधिकरणत्वसिद्धित्वात् ।

साध्याप्यवृत्तित्वानधिकरणशब्देनैकदेशवच्छेदेन विद्यमानत्वं पक्ष-
विशेषणं विवक्षितं तेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाक्तौ
बाधः । अत्रयववृत्तित्वानधिकरणत्वाक्तौ घटादीनामपक्षत्वापत्ति-
रिति द्रूपणद्वयमपास्तम् । अनात्मत्वहेतुस्तु जडत्वहेतुव्याख्याने-
नैव व्याख्यातः । अत एव नित्यद्रव्यान्यद्रव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणम् ।
उक्तपक्षतावच्छेदकवत् । केवलान्वयन्त्यन्ताभावप्रतियोगि । पदा-
र्थत्वान्नित्यद्रव्यवदित्यपि साधु । दृष्टान्तश्चायं पररीत्या स्वमते
तु शुक्तिद्रव्यवदित्येव । न च स्वहृषेणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे-
ऽत्यन्तासत्त्वापातः । तद्वैलक्षण्यप्रयोजकाभावादिति धाच्यम् ।
उत्पत्तिनिवृत्त्योरन्यतरप्रतियोगित्वेन परिहारादित्यद्वैतसिद्धिकृतस्त-
देतदपि शिष्याधीव्यामिश्रणप्रायमिति न तर्ककर्कशशाणसहं तथा हि
यत्रयत्र स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं संयोगविभागादौ
तत्रतत्रास्त्यव्याप्यवृत्तित्वमिति साध्यव्यापकत्वं, जडत्वहूपमना-
त्मत्वं तु हृषे जलपरमाणु*वृत्तिस्रेहेऽपि च तत्राव्याप्यवृत्तित्वं नास्तीति
साधनाव्यापकत्वेन अव्याप्यवृत्तित्वं भवत्युपाधिः ।

न च हूपस्रेहादेरपि जडत्वेन तत्र तत एव हेतोः
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्र स्वनुमानमिति न
साधनाव्यापकत्वमिति धाच्यम् ।

जडत्वेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिच्छ-
तो भवतो हेतोरपि जडत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितया पक्षावृत्तित्वेन
स्वहृषासिद्धतया साध्यसाधकत्वासंभवात् ।

न हि हेतुः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी भव-
न्नपि स्याधिकरणवृत्तिर्विरोधात् । यदि तु तस्य पक्षधर्मत्वं ध्याय-

* रूपमपहाय जलपरमाणुघटानुहरणप्रयोगेन स्वदनुहर्ता मुच्यते ।

हारिकं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, तु ब्रह्मस्वरूप-
विश्रान्तमिति हेतोर्नापक्षधर्मत्वमित्यसकृन्निराकृतं, प्रलपितमेव-पुनः
प्रलपसि तर्हि पूर्वोक्तदिशेव ततिरस्करणीयमिति किं भूयोवाग्-
व्यामिश्रणेन । किञ्च तथा सति-साध्यताऽप्यच्छेदककुक्षौ स्वसमाना-
धिकरणेत्यपि व्यर्थं स्यादधिकरणे सिद्धस्य स्वप्रतियोगिकाभावस्य
व्यावहारिकतया पारमार्थिकाभावस्यैव च सिपाधयिपितत्वेन तस्य
वासिद्धत्वेन सिद्धसाधनशङ्कायाः सुदूरपराहतत्वात् ।

किञ्च प्रतियोग्यविरोध्यभावस्यानुमित्सितत्वे तत्रतत्र मिथ्या-
त्वनिरुक्तिपु संयोगादेरव्याप्यवृत्तितया गगनादेश्चावृत्तितयाऽभावप्र-
तियोगित्वसिद्ध्या सिद्धसाधनवारणाय तत्रतत्र तत्तद्विशेषणोपादान-
मपि व्यर्थं स्यादिति प्रतियोगिविरोध्यभावस्यैवानुमेयत्वेन स्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनस्तस्यापक्षधर्मत्वेनाहेतुताया आव-
श्यकत्वम् ।

न्यायप्रयोगस्य चादिप्रतिपत्त्यर्थतया चादिनश्च हेतोः पक्ष-
धर्मत्वस्यानुमततया साध्यसिद्धुत्तरं परामर्शैकविरोधिनाऽपक्षध-
र्मत्वज्ञानस्य चाकिञ्चित्करत्वेनानुमितेरप्रतिबन्ध इति त्वन्नजनजृ-
म्भणीयम् । साध्यसिद्धुत्तरमपक्षधर्मत्वज्ञानेऽपि पूर्वोत्पन्नानुमितिध-
र्मिणाप्रामाण्यग्रहस्यावश्यकत्वात् । इदं ज्ञानमप्रमा अपक्षधर्महेतुवि-
षयकज्ञानजन्यत्वादित्येवमप्रामाण्यस्य सुग्रहत्वादिति तत्त्वम् । न च
स्वजनकज्ञानाप्रामाण्याप्रामाण्ये न स्वाप्रामाण्याप्रामाण्यग्राहके व्यापिप-
क्षधर्मताविशिष्टेन पृथिवीत्यादिना उत्पत्तिकालाद्यच्छिन्ने घटे गुणसाधने
जनकज्ञानप्रमात्वेऽपि स्वजन्यानुमितेरप्रमात्वादिति बाधाबाधयोरेव
विषयसदसद्वायनियामकतेति नापक्षधर्महेतुविषयकज्ञानजन्यत्वय-
हेऽप्रामाण्यं ग्राहयितुमीशीतेति धाचं जगता वैश्यकृष्येण यच्च

यस्य पुरुषस्य । स्वजनकज्ञानाप्राणायम्यहद्वारैवाप्राणायम्यहः कार्य-
भूते ज्ञाने तत्र तथा भावस्य दुरपन्हवत्वात् । अन्यथा स्वरूपासि-
द्धि-व्यभिचारदेः पक्षे साध्यवतागहाधिरोधित्वेन - ज्ञातायामनु-
मितौ वादिनस्तदुद्वाधनवैयर्थ्यापत्तिरिति व्यक्तं धिवेकिनाम् ।

स्यलविशेषे मुग्धस्यानुत्पन्नं तु तादृशज्ञानं न दोषायेतरथा
बाधव्यभिचारादिस्थलेऽपि मुग्धस्य तदनुपस्थितौ सद्देतुताप्रसङ्गः ।
अत एव हेत्वाभासकाण्डे असाधारणग्रन्थे (साध्यसमानाधिकरणं
तु नासाधारणं दशाविशेषे तद्भ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधा-
रण्यभ्रमः) । इत्युक्तं दीधितिकृता । व्यक्तमिदमेतेन यत् सद्देतु-
त्वमसद्देतुत्वं च वस्तुतत्त्वनिवन्धनं न तु ज्ञानाज्ञाननिबन्धनं
सद्देतावपि भ्रमाद् दुष्टत्वग्रहे हेतोरदुष्टत्वात् । दुष्टेऽपि च दोषानु-
पस्थितावपि वस्तुतो दुष्टत्वात् । दोषानुपस्थितिस्तु पुरुषापराधो न
हेत्वपराध इति न्यायमर्मविद्धिः स्वयमिह बहूहनीयमिति कृतं
वाचां विसर्गः ।

केचिदस्मदनुयायिनो निरुक्तानुमानमुपक्रम्येव दूषयितुमुद्य-
च्छन्ते अनात्मत्वहेतुना यः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तत्वमनुमातु प्रवृत्तस्तस्य मतेऽनात्मत्वरूपो हेतुरप्यनात्मभूतो
जडजातान्तर्गतत्वात्स्वस्यापीति तस्यापन्नधर्मत्वेन कथमनुमापकता
पन्नधर्मत्वे वा कथं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता । न
चाव्याप्यवृत्तिरभावो येन स्व-स्वाभावयोस्तयोः समावेशसंभव-
स्तथा सत्यर्थान्तरतापातात् । न ह्यनुमानेन मिथ्यात्व साध्यतस्ते
अव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं सिपाधयिषित परेषापि तस्याङ्गीकर-
णीयत्वात् ।

न च व्यावहारिकी एवधर्मता पारमार्थिकी च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितेति न कश्चिद्वोदसंभवः । व्यावहारिकैरेव पक्षसाध्य-दृष्टान्तादिभिः पारमार्थिकसाधनसंभवात् । साधकतायां पारमार्थिकताया अनपेक्षणीयत्वात् । मिथ्याभूतेनापि प्रतिविम्बादिना विम्बानुमानदर्शनेन मिथ्याभूतेनापि रेखादिना सतोऽक्षरादेर्यथार्थप्रतिपत्तिदर्शनेन च साधकतायाः पारमार्थिकत्वव्यभिचारित्वादिति वाच्यं व्यावहारिक-पारमार्थिकपरिभाषाया जगन्मिथ्यात्वसिद्धधीनसिद्धिकतया जगन्मिथ्यात्वसाधनेऽनुपयोगित्वात् । न हि जगन्मिथ्यात्वप्रसाध्य व्यावहारिकपारमार्थिकभावः सुकल्पः । ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वलक्षणव्यावहारिकताया मिथ्यात्वघटितत्वेन मिथ्यात्वेऽनुमित्सते पुरस्कर्तुमशक्यत्वात् । न हि तदेव पुरस्कृत्य तदेव साधनीयमिति युक्तमात्माश्रयात् ।

नापि च मिथ्यात्वनिरुक्तीनां बहुविधतया एकविधमिथ्यात्वसाधनेऽपरविधमिथ्यात्वघटितं व्यावहारिकत्वं निरुध्य पलायनपरायणतोचिता सर्वासामपि मिथ्यात्वनिरुक्तीनां मिथ्यात्वसिद्धिफलकताया अविशिष्टत्वेन मिथ्यात्वानुमितौ ततः पूर्वमेवोपक्षीयत्वेनापेक्षणीयाया व्यावहारिकताया यादृक्तादृग्मिथ्यात्वलक्षणास्कन्दितत्वेऽपि मिथ्यात्वनिरूप्यताया आवश्यकत्वेनान्योन्याश्रयस्य दुष्यरिहरत्वात् ।

किंच स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्याप्यजडत्वशान्द इति परामर्शो भयंत्याहार्यरूपो जडत्वस्य स्याधिकरणपृथग्भावप्रतियोगित्वे पक्षे जड*त्वयत्ताज्ञानस्यानाहार्यरूपस्यासंभ-

* हेतोर्जडत्वप्रज्ञानकानोनस्य पक्षे हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुर्धर्मकत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्धिकतया स्याधिकरणपृथग्भावप्रतियोगि-त्यत्ताज्ञानस्य चाप्याप्यवृत्तित्वज्ञानपृथग्तादशापामाहावेक्यताः।।व्यक्ती स्वयान् स्याभाषणमित्येतज्ज्ञानस्यानाहार्यरूपस्यासंभवादिति तु तात्पर्यम् ।

वात् । प्रतियोग्यविरोध्यभावस्य तु अनुमित्सितत्वे ऽर्थान्तरमित्य-
सकृत्कृतविस्तराः पूर्वमेव ।

तस्माद् व्यावहारिकेणानात्मत्वहेतुना पारमार्थिकं स्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनुमेयमिति बालव्यामोहन-
माचम् ।

यदि तु रूपरसादेरधिकरणताया दुर्निर्वचनतया तेषां
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, तथा हि रूपवति रूपम-
थारूपवति रूपं तत्र प्रथमे तेनैव रूपेण रूपवति रूपाङ्गीकारे आ-
त्माश्रयः । रूपान्तरेण तु रूपवति रूपाभ्युपगमे तदपि रूपवति
रूपशून्ये वेति तदवस्थ एव चोदावतारः । एवं चान्योन्याश्रय-
चक्रकानवस्थाः क्रमेण क्रमन्ते इत्यतिरोहितमेव । रूपशून्ये तु
रूपाङ्गीकारे सर्वस्यारूपस्य रूपवत्वमित्यरूपं किमपि जगति न भवे-
दिति किञ्चिद्रूपवत् किञ्चिदरूपमिति सर्वलोकरसिद्धव्यवस्थोच्छेदस्ता-
स्मान्न रूपवति रूपं नापि रूपशून्ये किन्तु कल्पितेऽधिकरणे, रूपं
कल्पितमित्यद्वैतसिद्धान्तः । ततश्च जडमात्रस्य कल्पितत्वे तस्य
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुचितमेवेति किं चिदम-
नात्मत्वेन जडत्वादिस्वरूपेण रूपादीनां स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वसाधने इत्यव्याप्यवृत्तित्वस्य साधनव्यापकतया ने-
पाधित्वशङ्काऽपीति चेत् ।

रूपवति रूपमथारूपे रूपमिति पृच्छन् घादी प्रष्टव्यः—कि-
मेते आत्माश्रयादयः—दोषवति दोषत्वेनोद्भाव्यन्तेऽथवा निर्दोषे
दोषत्वेन । दोषवति चेतनैव दोषेण दोषवत्यथ दोषान्तरेण तत्र
तेनैव दोषेण दोषवति दोषाङ्गीकारे आत्माश्रयः । दोषान्तरेण तु

दोषयति दोषाभ्युपगमे सोऽपि दोषो दोषगून्येऽथवा दोषयतीति पर्य-
 नुयोगतादवस्थमिति न निस्तारः । दोषगून्ये तु दोषाङ्गीकारे सपे-
 सदोषमेव स्यादिति दोषादोषव्यवस्थेवानवस्थितेति जगद्ध्यवहारो-
 पप्रथमसङ्ग इत्यतिस्पष्टम् । तत्रश्चेत्त्रयविधदोषस्योभयप्रतिषिधेयत्वा-
 न्नेतच्चोद्यायतारो जगत्सत्यतायादिमतमात्रे ।

किंच जगन्मिथ्यात्वपादेऽपि कल्पितं रूपं कल्पिताधिकरण्ये
 काल्पनिकसतावदित्येष वाच्यम् । एवं च ये दोषा यथा अकल्पितज-
 गद्वादे तथा कल्पितजगद्वादेऽपि ते तादृगा यथेत्यल्पप्रसृतया यो*दु-
 मतानुकरणमात्रमाचरता भयता किमपूर्वमनुष्ठितम् कृते परपादरजो-
 ऽवलम्बनात् । तथा हि कल्पिततद्रूपस्याधिकरणतया कल्पिते काल्प-
 निकी तद्रूपाधिकरणता एतत् काल्पनिकतद्रूपगून्ये काल्पनिकतद्रूप-
 यता । तत्र प्रथमे कल्पिततद्रूपयोगिनि कल्पिततद्रूपयोगाङ्गीकारे
 आत्माश्रयः । कल्पितरूपान्तरयति कल्पितरूपवत्याङ्गीकारे तदपि
 कल्पितं रूपं कल्पितरूपान्तरयतीत्युक्तेऽन्योन्याश्रयादिप्रसङ्गः पूर्वो-
 क्तरीत्येव ।

कल्पितरूपाभाययति कल्पितरूपाङ्गीकारे तु विषयनिर-
 पेक्षकल्पनानां निरङ्कुयतया सर्वस्यापि रूपाभाययत्येन रूपवत्यारूप-

* दिङ्मान-धर्मकोर्तिर्भवतिधर्माध्यमिरेतन्नुदितमुपधतिभिर्वागाचारिषेता
 कुपुंल्य वट्टादिता वेदिरेन स्वया अस्मादेव किमित्वाचंयमे इति भावः ।

† एवं भावः-

अप्यत इयं कल्पितं तन्मते रूपाभावादि कल्पित इति कल्पिते पदं कल्पिततद्रूप-
 पात्रावयतया कल्पितं कल्पिताधिकरणं तत्र कल्पितरूपवत्यायोगानुवायेभ्यस्तत्त-
 व्यासंभवि कल्पनानां निरङ्कुयतया इत्यस्याऽप्यवस्थान्तरायाः सर्वदा युवैकत्वात् ।
 यदि तु कल्पितरूपवत् इत्यतः परतीतिगत्तव काल्पनिकरूपयोगात्तद्विषय भवाद्
 इत्यतः परतीतिगत्तव इत्ययोगाङ्गीकार इत्यवस्थे इति भवत्तस्याऽप्यवस्थान्तरायाः ।
 यदि तु एव द्विवि-रनुभववानुपायने इत्यतया न वाच्यते तत्र काल्पनिकरूपवत्
 भवति ।

घत्वञ्चवस्योच्छेदः पूर्वोक्तरीत्येवेति न कश्चिदपि विशेषः कल्पितजगद्वादिमतेऽकल्पितजगद्वादिमतापेक्षया ऋते कल्पितत्वदुरमिनिवेशात् ।

यदि त्वनिर्वचनीयतावादपादसेवया सर्वदोषान् परिजिह्वीर्यसि तदा क्रिमियमनिर्वचनीयतावादपादसेवा भगवत्सेवेव सर्वकार्यसाधिका उत युक्तिमुद्रयेति निरूपय । तत्र न प्रथमः पक्षोऽदृष्टमुद्रयाऽनिर्वचनीयतावादसिद्धेः । अदृष्टमुद्रयाऽनिर्वचनीयतावादसिद्ध्याभ्युपगमे तु युक्त्यसहकारतौल्येन निर्वचनीयतावाद एव ततः कुतो न सिध्येत् । अनिर्वचनीयतावादमात्रेऽदृष्टपक्षपातस्य दुरचधारणत्वात् ।

द्वितीयपक्षे तु अनिर्वचनीयतावादाभ्युपगमे दोषनिर्हरणहेतुरिति न कथकानां क्वचिदप्यभिमतमिति कथं तदङ्गीकारनाम्नैव गृह्यादिव नागाः पलायिष्यन्तेऽनवस्थादयोदोषाः अकस्मादिव विस्मयमादधाना व्यपेतसर्वस्मयाः ।

यदि तु अनवस्थादयो दोषाः सतां निघ्नन्ति वस्तुनः । अद्वैतिनां ते सुहृदः प्रपञ्चे तत्प्रसञ्जकाः ॥ इत्युक्तदिशा अनवस्थादियु दोषेषु तादृशीं स्ववशवर्तितां मनुष्ये यदिमे परध्यापादनिरताश्चिरपालितस्येव शुनः कदाऽपि स्वामिहानिहेतवो न भवन्तीति तदा कीदृशी ते तेष्वेषु स्वामितेत्येव वद ।

तर्हि वस्तुसद्रूपामुपगमपक्षेऽपि तत्रैव । कल्पनामात्रेण सर्वव्यवहारनिर्वहणे किमन्तर्गदुना विपर्ययेति तु सर्वयेतरजनचोदं प्रतीतेः स्वयमेव विषये साक्षित्वात् । प्रतीतिमाच्छात्र यथेच्छं व्यवहरसि चेत्तर्हि योगावारात् ज्येष्ठस्य माध्यमिकस्यापि पक्षः कथं न चोदकमः स्यात् । यथा च निर्विशेषवाद-शून्यवादयोः सर्वथा साहोदर्यं तथा न्यङ्गपयाम् अस्मिन् उपपादपिप्यते च तत्रतत्र स्यादसरे इति कतमनन्यज्ञत्पनेन ।

अथानवस्थादीनां स्वस्मिन् स्वभेदापादनमुखेन द्रूपकृतया भेदस्य च निरस्तसमस्तभेदे चिन्माचैरुत्से ब्रह्मणि सुमेधसा संभावयितुमव्यशक्यतया तत्रानवस्थादयो ऽसंभावितप्रसरा इति सविशेषब्रह्मवादिनां जगत्सत्यतामास्थागुक्तानां ते मतवतिहेतव इति ब्रूये चेत् ।

तत्किं निर्विशेषसिद्धेः पूर्वं व्यवहारप्रसक्तस्य ते व्यग्र*हार-भङ्गहेतवो न भवन्तीति नातिचिच, न हि निर्विशेषं साधयिष्यामीत्येतावन्माचग्रवादनवस्थादीनामनवकाशसंभवे निर्युक्तिको न्याय्यः । निर्विशेषब्रह्मवादिना सह सविशेषब्रह्मवादिनो माध्वस्य विचारोपक्रमे यावत्पर्यन्तं नान्यतरपक्षसिद्धिस्तावत्पर्यन्तं तादृशनिगमानुपालनमावश्यकं यावता विना विचारो न निर्बहति निष्कलश्च न स्यात् । एवं चानवस्थादीनां दोषभाष उभयोरपि यावद् व्यवहारकाल समान इति कस्य हेतोस्तेऽनवस्थादयो निर्विशेषब्रह्मवादिनोऽकस्मादेव सौहार्दमाचरेयुः । यदि तु पररीत्येय परनिराकरणे प्रवृत्तस्य पराभ्युपेतमानमेयादिव्यग्रस्येय व्यग्रहार इति मानमेयादिव्यग्रस्थामनातिप्रमानस्य कथमिथ सच्छिद्रप्रवेशशीलशालिनां दोषाणां निश्चिद्वे निर्विशेषब्रह्मवादेऽपसरसंभवोऽपीति यदसि तर्हि पररीत्या प्रवर्तमानस्य पररीत्यनुपालनमुचितमिति ।

परस्य चैवाऽस्ति व्यग्रस्या यत्रानवस्थादीनां न स्वध्याघात* कस्यं तत्र तेषां दोषभाषो यत्र पुनस्तेषां स्वज्याहतिहेतुस्यं तत्र ते न दोषाः । तत्रश्च पूर्वपरिचोदितरीत्याऽनवस्थादीनां दोषयति दो-

* चानवस्थादीनां व्यग्रहारभङ्गावयोजकत्वेनवस्थादिदोषवृत्तानामपि सद्यानां लक्षणस्यं दुर्गारं तेषां व्यग्रहारभङ्गहेतुत्वविरहाविति तत्त्वम् ।

† यथा पक्षंतरस्योपाधित्वमनुपाधित्वं च स्वध्यातकत्वाध्यापातकत्वाभ्यां व्यग्रस्थाप्यते ।

पत्यमथादोषवति दोषत्वमिति जिज्ञासाऽनतिलङ्घितया तेषां तादृ-
शस्यले न दोषत्वमितरत्र च दोषत्वमिति मन्मते ऽस्ति घ्यवस्था
सा च भवता नाभ्युपेयत इति पररीत्या प्रवर्तमानोऽस्मि कथाया-
मिति ते परप्रतारणमात्रम् ।

घस्तुतस्तु न वयं तच्छून्ये तद्विशिष्टे वा तस्य घृतिं ब्रूमहे
किन्तु घस्तुतस्तद्विशिष्टे विशेष्ये । एवं च यत्र यद्वर्तते तस्य
तच्छून्यत्वमेव कथम् । न च तद्वृत्ति वर्तमानस्य तस्मिन् घृतिरिति
नियमस्तथा सति घटवति भूतले वर्तमानानां रूपरसादीनां घटे-
ऽपि घृतिताप्रसङ्गादिति वाचोपुक्तिं पुरस्कृत्य गुणादिमिति गुणादि-
सत्त्वपक्षं स्वावसरे निरूपयिष्याम इत्यकिञ्चिदिदं वादिनां साहसि-
कतामात्रविजृम्भितं मानोरथिकं धाग्व्यामिश्रणमात्रम् ।

एवं चानात्मत्वहेतुना रूपादेः स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वानुमानासंभवादव्याप्यवृत्तित्वस्य साध्यव्यापकत्वे
सति रूपस्नेहाद्यवच्छेदेन साधनाध्यापकतया भवत्युपाधिभाव
इत्युपाध्यभावेन हेतुना साध्याभावाद्यनुमानेन अव्याप्यवृत्तित्वान-
धिकरणत्वे सत्युक्तपक्षतावच्छेदकवत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-
योगि । अनात्मत्वात्संयोगवदिति प्रयोगो बाललीलायित इति कि-
मधिकं विज्ञगोष्ठीषु । एवं चापरेऽपीह पञ्चपा वा ततोऽप्यधिका
वोपाधयः स्वयमूहनीयास्तर्ककुशलैरित्युपरम्यते ।

नित्यद्रव्यान्यदव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमुक्तप*क्षताऽवच्छेद-
कवत् । केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगि । पदार्थत्वान्नित्यद्रव्यव-
दिति द्वितीयप्रयोगे तु गन्धवहो गन्धवान् । आकाशं स्नेहवत् ।

* अक्षरान्तेतराधाध्यक्षान्यासत्त्वानधिकरणत्ववदित्यर्थः ।

जलं नीरुपम् । पदार्थत्वात् । घटवत् । जलवत् । वायुवदिति क्रमिकदृष्टान्तद्वारा पदार्थत्वहेतुकगन्धवहादिधर्मिकगन्धाद्यनुमान-
तुन्यता । पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे पदार्थत्वरूपहेतोस्तत्र सत्त्वे-
ऽपि तत्र साध्यधिरहेतव्यभिचारश्च । केवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रति-
योगिष्याकाशादिषु पक्षतापच्छेदककुक्षौ नित्यद्रव्यान्यत्वापादानेन
सिद्धसाधनधारणेऽप्यर्थान्तरं च । न हि केवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रति-
योगिनामपि गगनादीनां मिथ्यात्वमात्रायते तैस्तेर्यादिभिः । न च
तदेव मिथ्यात्वं तस्येष्टत्वेनार्थान्तरादिदोषात् ।

किंच पूर्वपरिदर्शितरीत्या हेतोः पक्षधर्मत्वे तत्र केवला-
न्वय्यत्यन्ताभाषप्रतियोगित्वं नास्तीति हेतोर्व्यभिचारित्यम् ।

अपक्षधर्मत्वे तु स्वरूपासिद्धतया हेतुत्वे तस्य कीदृशी,
न चेतत्संभाव्यतेऽपि यत् यद्व्यत्यन्ताभाषप्रतियोग्यपि भयतद्वृत्ति
भवेदिति प्रतियोगिनाऽपि^{*}रुन्धतोऽभाषत्वायोगात् । प्रतियोगियि-
रोधित्यमेव तु भाषाभाषसाधारणमभाषत्यं, न चेतद्विरुन्धत्य-
भाषे भाषि । भाषान्तरमभाषोऽन्यः कयाचित् व्यपेक्षयेति न्यायेन
केवलान्वयिभाषस्वरूपप्रह्लात्मकाभाषप्रतियोगित्याङ्गीकारेऽपि वा
घटाद्यविरोधिकेवलान्वयिपारिभाषिकतादृशाभाषप्रतियोगित्वे ष्टाप-
नित्ये । व्यापहारिकपारमार्थिकत्वादिना प्रतियोगि-तदभाषायुप-
कल्प्य दोषपरिहारस्तु यदा न युक्तमथाऽसकृदाशेदितमिति किं
चोद्यपरिहाराभ्याम् ।

यदि मयोगसंयन्थाश्लिष्टप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ता-
भाषप्रतियोगित्वं साध्यते तदा समवायेन घटवति संयोगाद्युदासी-

* मयोग-तदभाषपरिचि प्रतियोग्यच्छेदकद्वेषाच्छेदेन विरोधना स्पष्टम् ।

† इदमिदं कालि इदमिदं न भयतीति प्रतीतिविद्यासंवाभाषाभाषसाधारणा
निरूपणसंवाप्येवोपास्यते इति निर्वचनं हीनचित्तनामस्यैव कथाश्च ।

नसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसाधने सिद्धसाधनमेवं समवा-
येन घटवत्स्यापि । यदि तु घृतितानियामकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावप्रतियोगित्वं साध्यते तदा गगनादेः संयोगादिना
घृतित्वाप्रसिद्धा दृष्टान्ते गगनादौ साध्यवैकल्यं, न हि संयोगो
गगनस्य घृतितानियामकः सर्गः । परकीयघृतितानियामकसंबन्ध-
साधारण्येन तथात्वे तु घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्यापि घट-
घृतित्वनियामकतया पटादेस्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
मादाय सिद्धसाधनप्रसङ्गः ।

न हि पटादिर्घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिना कदाऽपि
घृतिरिति केनाप्यभ्युपेयते ।

यदि तु स्वीयघृतितान्वच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाकेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते तदा स्वरूपेण
पटाद्यभावमादाय सिद्धसाधनवारणेऽपि दृष्टान्ते नित्यद्रव्ये गग-
नादौ साध्यवैकल्यं संयोग-समवायरूपस्वीयघृतितान्वच्छेदकसं-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभारस्यैव केवलान्वयित्वात् । स्वीयघृ-
तितान्वच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वसाधने
तु स्पष्टमेव सिद्धसाधनं घटादेर्घृतितान्वच्छेदको यः संयोगादि-
संबन्धस्तदतिरिक्तो यः स्वरूपादिसंबन्धस्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् ।

यदि तु नित्यद्रव्यान्वो ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्रह्मान्यासत्त्वान-
धिकरणत्ववान् घटः संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकेवलान्व-
य्यत्यन्ताभावप्रतियोगी । पदार्थत्वान्नित्यद्रव्यवदिति वा । नित्यद्रव्या-
न्वब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्रह्मान्यासत्त्वानधिकरणत्ववान् घटः । सम-

घायसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगी ।
नित्यद्रव्यत्वात् । गगनयदिति वा त्रिशिष्य प्रयोगे तात्पर्यम् ।

तदा नित्यद्रव्यत्वमेवोपाधि । यदि* गुणादौ साध्यसत्त्वेऽपि
तत्र नित्यद्रव्यत्वविरहेण साध्योपाध्योर्न समव्याप्तिरिति नित्यद्र-
व्यत्व नोपाधिरित्युच्यते तदा सयोगेनावृत्तित्वमेवोपाधि ।

एव च घट सयागसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्व-
य्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाषणान् अवृत्तित्वविरहादित्येव साध्या-
भावानुमानेनानुमितिप्रतिबन्धादकिञ्चिदिदमिति विज्ञा ।

एव द्वितीयप्रयोगे समवायेनावृत्तित्वमुपाधिरित्युपाध्यभावेन अवृ-
त्तित्वविरहेण साध्याभावस्यानुमेयत्वादकिञ्चित्तिदमिति तद्विद ।

अथावृत्तित्वविरहघटकस्य वृत्तित्वस्यैव साध्यानुमापकत्व-
सभवे अवृत्तित्वविरहोव्याप्यत्वासिद्ध इति चेन्न अखण्डाभाषघट-
कतया तत्सार्थस्यसभवेन वैयर्थ्यशङ्काऽनुदयात् । अत एव तु
तावदन्यतमत्वस्य हेत्याभाषसामान्यलक्षणत्वपक्षे तत्त्वस्यैतर-
भेदानुमापकत्वसभवे तावदन्यतमत्व न व्याप्यत्वासिद्धमिति
तद्विदा स्पष्टमेव ।

न चावृत्तित्वाभावत्वस्य न साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्व तद-
पेक्षया लघुनेो वृत्तित्वस्यैव तथात्वादिति वाच्यम् ।

लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मोऽवच्छेदकत्वस्यासकृदेव वादिप्रति-
षाद्युभयाभ्युपेतत्वेनैवविधिविचारस्यानप्रकाशपराहृतत्वात् । व्याप-
कसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहस्य चाऽनुमितिजनकत्वमिति तस्यो-
दापरिहारयोरनवसरदोऽस्याच्चेति मुच्येति विमृशन्तु ।

यच्चाद्वैतसिद्धिकृता नित्यद्रव्यस्य दृष्टान्तत्वमभिहितं तदपि
 बालगुड* जिह्विकायितं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यान्न ह्यवृत्तीनां कालाकाशा-
 दीनां केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिता सत्त्वप्रतिद्वन्द्विनी तथा सति
 तावतेषु तेषां मिथ्यात्वसिद्धौ भवतोऽपि तत्र तत्र तद्विशेषणोपादान-
 मनर्थक्रमेव स्यादिति त्वदीयग्रन्थरहस्यविदां करामलकायितम् ।

किञ्च सामान्यतः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्म-
 साधारणं सर्ववस्तुसाधारणं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकाभावप्रतियोगित्वस्य व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावप्रतियोगित्वस्य च सर्ववैव संभवादिति सर्वतद्वैतपरिहाराय
 विशिष्यैव केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनीयमिति ।
 ततश्च कालिकेन गगनादेर्नित्यस्यापि घृतिमत्त्वेन घृतितानवच्छे-
 दकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभावस्यैव
 प्रतियोगित्वमनुमेयमिति कथं नित्यद्रव्यदृष्टान्तेन घटादिषु संयोग-
 समवायादिना घृतिमत्सु तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसि-
 द्धिसंभवे घृतितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव
 साध्यत्वेन घृतितानवच्छेदकसंयोगादिना घृतिमति घटादौ केवला-
 न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धेः । न हि गगनस्य घृतितानवच्छेद-
 कसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन
 घटस्य घृतितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्य-
 न्ताभावप्रतियोगित्वसिद्धिप्रत्याशाऽपि । ततश्च नित्यद्रव्यस्य पर-
 रीत्या दृष्टान्तत्वाभिधानं स्वपरसिद्धान्तमर्थादाऽऽतिशयोक्ति तद्विस्तु

* यथा कटुभेषजपानाय गुडदानेन बाला अनुकूल्यन्ते तद्येत्यर्थः ।

† अद्वैतसिद्धिग्रन्थे ।

‡ न च स्वीकर्त्तासि स्वमपि संयोगेन गगनस्य घृतिमतामिति तु सामर्थ्यम् ।

वायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रतियोगी ।
नित्यद्रव्यत्वात् । गगनवदिति वा विशिष्य प्रयोगे तात्पर्यम् ।

तदा नित्यद्रव्यत्वमेषोपाधिः । यदि* गुणादौ साध्यसत्त्वेऽपि
तत्र नित्यद्रव्यत्वविरहेण साध्योपाध्योर्न समव्याप्तिरिति नित्यद्र-
व्यत्वं नोपाधिरित्युच्यते तदा संयोगेनावृत्तित्वमेषोपाधिः ।

एवं च घटः संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्व-
य्यत्यन्ताभाषप्रतियोगित्वाभाषघान् अवृत्तित्वविरहादित्येषं साध्या-
भावानुमानेनानुमितिप्रतिबन्धादकिञ्चिद्विदमिति विज्ञाः ।

एवं द्वितीयप्रयोगे समवायेनावृत्तित्वमुपाधिरित्युपाध्यभावेन अवृ-
त्तित्वविरहेण साध्याभावस्यानुमेयत्वादकिञ्चित् विदमिति तद्विदः ।

अथावृत्तित्वविरहघटकस्य वृत्तित्वस्यैव साध्यानुमापकत्व-
संभवे अवृत्तित्वविरहोव्याप्यत्वासिद्ध इति चेन्न अखण्डाभाषघट-
कतया तत्सार्थक्यसंभवेन वैयर्थ्यगङ्गाऽनुदयात् । अत एव तु
तावदन्यतमत्वस्य हेत्याभाषसामान्यलक्षणत्वपक्षे तत्त्वस्यैवैत-
र्भेदानुमापकत्वसंभवे तावदन्यतमत्वं न व्याप्यत्वासिद्धमिति
तद्विदां स्पष्टमेव ।

न चावृत्तित्वाभाषत्वस्य न साध्यव्याप्यतायच्छेदकत्वं तद-
पेक्षया लघुनो वृत्तित्वस्यैव तथात्वादिति वाच्यम् ।

लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मोऽयच्छेदकत्वम्यासकृदेय यादिप्रति-
याद्युभयाभ्युपेतत्वेनेत्रंविधविचारस्यानयकागपराहतात्वात् । व्याप-
कसामानाधिकरण्याहपत्याप्रियहस्य घाऽनुमितिजनकत्वमिति तच्चा-
द्यपरिहारयोरनयमरदौःम्याच्चेति मुधियो विमृशन्तु ।

यद्वा द्वैतसिद्धिकृता नित्यद्रव्यस्य दृष्टान्तत्वमभिहितं तदपि घालगुड*जिह्विकायितं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यान्न ह्यवृत्तीनां कालाकाशादीनां केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिता सत्त्वप्रतिद्वन्द्विनी तथा सति तावत्तेव तेषां मिथ्यात्वसिद्धौ भवतोऽपि तत्र तत्र तद्विशेषणोपादानमनर्थकमेव स्यादिति त्वदीयग्रन्थरहस्यविदां करामलकायितम् ।

किञ्च सामान्यतः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्मसाधारणं सर्ववस्तुसाधारणं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वस्य व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वस्य च सर्वत्रैव संभवादिति सर्वतद्वेषपरिहाराय विशिष्यैव केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनीयमिति । ततश्च कालिकेन गगनादेर्नित्यस्यापि वृत्तिमत्त्वेन वृत्तितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वमनुमेयमिति कथं नित्यद्रव्यदृष्टान्तेन घटादिषु संयोगसमवायादिना वृत्तिमत्सु तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसिद्धिसंभवो वृत्तितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव साध्यत्वेन वृत्तितानवच्छेदकसंयोगादिना वृत्तिमति घटादेः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धेः । न हि गगनस्य वृत्तितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन घटस्य वृत्तितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्धिप्रत्याशाऽपि । ततश्च नित्यद्रव्यस्य परीत्या दृष्टान्तत्वाभिधानं स्वपरसिद्धान्तमर्णादाऽऽतिशयोक्ति तद्विस्तु

* एषा कटुभेदज्ञपानाय गुडदानेन घाला शुकुल्पन्ते तथेत्यर्थः ।

† अद्वैतसिद्धिग्रन्थे ।

‡ न च स्योक्तसिद्धिस्त्यमपि संयोगेन गगनस्य वृत्तिमत्तामिति तु सात्पर्यम् ।

किमु कथनेन । स्वमते तु शुक्तिरूप्यवदिति दृष्टान्तानुसरणमुचितमेव
यादकथायां गुरुशिष्ययोर्भयोर्मिथ्याऽभिसंधितया परस्वालब्धाद्य-
सरतया निराकरणासंभवात् । जल्पे तु शुक्तिरूप्यस्य दृष्टान्तत्या-
भिधानं यथा न समर्थति तथाऽसकृदेव निरूपितमशिशुं च दृष्टा-
न्तासंग*तिप्रदर्शनपरयन्त्रे व्यक्तीभविष्यतीत्यलम् ।

यच्च घटादेः केषलान्वय्यत्यन्ताभाशप्रतियोगित्वे यपुष्पादि-
साहोदये तद्वेलक्षण्यप्रयोजकाभावादित्याशङ्क्य उत्पत्तिनिवृत्त्योरन्यत-
रप्रतियोगित्वेन घटादौ यपुष्पादिष्वेलक्षण्यसंरक्षणमद्वैतसिद्धिकृतां
तदपि चिन्तनीय तत्र परस्य नित्यत्येनाभिमतानां प्रकृत्यादीनां
निवृत्तिप्रतियोगित्यमात्रं वेलक्षण्यनियामकमनित्यानां तूभयमेवेति ।
एव चेष्ट यपुष्पादिष्वेलक्षण्यमुत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वे तन्त्रम् । उत्प-
त्त्यादिप्रतियोगित्वे च यपुष्पादिष्वेलक्षण्ये इति व्यक्तः परम्पराश्रयः ।

ननु सत उत्पत्तिप्रतियोगित्वे चेदात्मनोऽप्युत्पत्तिप्रसङ्गः ।
असत्तत्त्वेदुत्पत्तिर्नास्ति सतोऽनुत्पादोऽसत्तत्त्वं नरशृङ्गादेरुत्पत्तिप्रसङ्गः
सर्वदा सद्ये सर्वम्मात्रेऽप्यदोतासतः सर्वथा सोलभ्यात् । तस्माच्च
सत उत्पादो नाप्यसतः । किं तर्हि अनिर्ध्वनीयस्योत्पत्तिरिति
युक्तम् । एव चानिर्ध्वनीयं घटादि उत्पद्यते न तु सदात्मतत्त्वं,
नापि नरशृङ्गमसदिति मुख्यम्येति चेत् । किं तदनिर्ध्वनीयत्वं
सद्भिन्नत्वे सत्यसद्भिन्नत्वे सति सत्सद्भिन्नत्वं वा । सत्यास-
त्याभ्यां विचारामहत्त्वे सति सत्सत्येन विचारसदृश्यं वा प्रतिप-
न्नोपाधौ याध्यत्य वा अनिर्ध्वनीयत्वम् । तदेव च मिथ्यात्वम् ।
एवं च मिथ्यात्वमुत्पत्तेः तन्त्रम् । उत्पत्तेः च मिथ्यात्वमित्येतत्पक्षेऽपि

* शुक्तिरूप्यं नाम न किंचित्कृत उत्पद्यते चापकीदृशमात्रं तदुत्पत्त्यनिर-
स्येति चिद्वचनपरत्वे इत्यर्थः ।

व्यक्तो ऽन्योन्याश्रयः । उत्पत्तौ मिथ्यात्वं न तन्त्रं किन्तु स्वसामयीति
 सतः सामयीसंबलनं नासत इति न किंचिच्चोद्यमिति चेत्तर्हि सामयीसं-
 बलनं सदसत्साधारणं वा सत्येषोत्पादसामयीसंबलनं वा तत्राद्ये सत
 इवासतोऽप्युत्पादोऽवर्जनीयः । द्वितीये तु सत्येव सामयीसंबलनं
 नासतीत्याकस्मिकं वा सकारणकं वा । तत्र प्रथमे सामय्या आकस्मि-
 कसदुत्पादकत्वपक्षपातस्वीकारे कार्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गे दुर्वारः ।
 द्वितीये तु किंपरादुमसता यत्र सामयी कार्यं न जनयेदिति ।
 कार्यमनुत्पादयन्ती सामय्येय वा सा कथं, सामय्याः स्वकार्योत्पत्ति-
 व्याप्यत्वात् । किञ्चानिर्वचनीयाया अप्यविद्याया नेत्यतिप्रतियोगि-
 त्वम् । अनिर्वचनीयाया अप्यविद्यानिवृत्तेश्च न निवृत्तिप्रतियोगित्वं
 न च भवताऽपि तदभ्युपेयते तस्मादनिर्वचनीयत्वमुत्पत्तिप्रतियो-
 गित्वे निवृत्तिप्रतियोगित्वे वा तन्त्रमिति रिक्तं वचोमात्रम् ।

यदि त्वविद्यायामुत्पत्तिप्रतियोगित्वविरहेऽपि निवृत्तिप्रति-
 योगित्यस्य, अविद्यानिवृत्तौ निवृत्तिप्रतियोगित्वविरहेऽपि उत्पत्तिप्र-
 तियोगित्वस्य सत्त्वेनान्यतरप्रतियोगित्वनिर्वाहान्न दोषस्तर्हि अवि-
 द्यायां निवृत्तिप्रतियोगित्वमात्रम् । अविद्यानिवृत्तौ चोत्पत्तिप्रतियो-
 गित्वमात्रमेव न तु निवृत्तिप्रतियोगित्वमत्र किं तन्त्रतयोक्तं भवति
 उत्पत्ति-निवृत्तिप्रतियोगित्वे तन्त्रतयोक्तस्यानिर्वचनीयत्वस्योभयप्र-
 तियोगित्वप्रयोजकत्वात् । स्वभावस्य* च यथैतादृशातिप्रसङ्गधार-
 कत्वं न संभवति तथाऽप्ये पराक्रम्य पराकरिष्यामः ।

किंचोत्पत्त्यादिमन्वस्यासद्वैलक्षण्यप्रयोजकत्वाङ्गीकारे नित्या-
 नां कालाकाशादीनामसद्व्यावृत्तौ किंचिदन्यदेव प्रयोजकमङ्गीकरणी-

* स्वमते षडार्थानां स्वैर्वाभ्युपगमात्स्यभावस्य कारकत्वसंभवेऽपि परमते न
 तदभाषीति भावः ।

यमिति गौरवम् । तन्नित्यताऽनभ्युपगन्तुं नामपि च ब्रह्मनिष्ठासद्वैल-
क्षण्ये नोत्पत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रतियोगित्वं प्रयोजकमित्यननुगतरूपस्य
वैलक्षण्यप्रयोजकत्वकल्पनाऽपेक्षया प्रमाणसिद्धत्यस्यैवासद्वैलक्षण्यप्र-
योजकताऽऽस्येयेत्यकिञ्चिद्विदमुत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वेन वैलक्षण्याभि-
धानम् ।

उत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वं घटादेर्नोसद्वैलक्षण्यनिवृत्त्यननुगतं किन्तु
स्वामाधिकमित्युक्तौ स्वभावस्य सदसत्साधारण्येन दुर्बिधेयतया
उत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वं सतः स्वाभाविकमुत्सासत इति विवेक्तव्यं
तत्र प्रथमे मिथ्यापदार्थतावच्छेदककुक्षिनिक्षिप्राभावप्रतियोगिनस्सत्त्वं
कीदृशं सत्त्वे या मिथ्यात्यं कथं सत्यप्रतिद्वन्द्विमिथ्यात्यमेयानुमि-
त्सित भवतोऽन्यथा तु पारिभाषिकोदासीन-ग-ज-ड-द-धादिक
ल्पमिथ्यात्यसाधने यिप्रतिपत्तिरेयं कीदृशी । प्रतीयमानत्यमेव विशेष
इति चेन्न असतोऽपि प्रतीयमानत्यात् । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं विशेष
इति चेत् । तर्हि तदस्त्यसत्यपि भ्रमस्य नियन्तुमशक्यत्वेन असतोऽपि
सत्त्वेन भानसमयात् । सदुपरागेऽप्यसतो न भानमिति चेतदेव
तु विचार्यते तन्न कुत इति । केवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रतियोगिनेष्वं-
त्यपुष्प्योरेकः सन् परश्च न तथेति । न च परमतेऽपि केवलान्वय्य-
त्यन्ताभाषाप्रतियोगित्वं न सत्त्वे तन्त्र तथा सति केवलान्वय्य-
त्यन्ताभाषप्रतियोगिनां संयोग-परमाणु-दिगाकागादीनामसत्यप्र-
सङ्गात् । किं त्यन्यदेव किञ्चित्सत्त्वे प्रयोजकमास्येयमिति का घेदना
भवतां यदि घटादयो भवेयुः केवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रतियोगिनः ।

* घाटि-घटिघाटिनोऽभ्युपगन्तुं विद्वान्निष्ठासद्वैलक्षण्यमनुगतमित्ति
पदान्तराद्यनन्वयम् ।

† विप्रतिपत्त्यनन्वयतरे कथावताराद्यंभय इति भावः ।

‡ नैवादिघाटिमतेऽपीत्यर्थः ।

एवं तर्हि भवतोऽपि काऽभीष्टसिद्धिः । न हि केवलान्वय्यत्यन्ता-
भावप्रतियोगी संयोगो मिथ्या न वा तथाभूतमाकाशादिकं मिथ्या
सिद्धसाधनार्थान्तरादिप्रसङ्गादित्यसकृदवोचाम ।

एवं च येन संबन्धेन येन रूपेण यदाच घटते तेन संबन्धेन
तेन रूपेण तस्मिन् काले तस्मिन्नेव देशे विद्यमानोयस्तस्य वस्तु-
नस्तद्वृत्तेश्चैतेन तेन रूपेणाभावस्तत्प्रतियोगित्वं तस्य वस्तुनोमि-
थ्यात्वमिति ततश्च घटादेर्वृत्तिमतेो मिथ्यात्वोपपादनेऽपि गगनादेः
संयोग-समवायादिना वृत्तित्वानङ्गीकारात्संयोगस्य चाव्याप्यवृत्ति-
त्वात्तच्च तदभावो मिथ्यात्वं नार्जयेदिति गगनाद्यसंयहात् सर्वसाधा-
रणं मिथ्यात्वप्रतिद्वन्द्वित्वम्*—स्वरूपं दुर्निरूपमेव । क्वचिदप्युपाधौ
सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमसत्त्वम् । विकालाबाध्यत्वं च सत्त्वमिति चेत्तर्हि
विकालाबाध्यविलक्षणत्वे सति क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वमेव
मिथ्यात्वं पर्यवस्यति । अथ च प्रथमदलस्य प्रपञ्चासत्साधारण्यमिति
द्वितीयदलव्यतिरेक एव खपुण्यादितो मिथ्याभूतस्य व्यावर्तको वाच्य-
स्तथापि च सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वमुत्पत्तिप्रतियोगित्वं वा केवलान्वय्य-
त्यन्ताभावप्रतियोगिनोघटादेः कुत इति नेक्तं भवति । तार्किकादेस्तु
गगनादेः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न सर्वथाऽसतः किन्तु
कालिकेन सत एवेति सर्वथा केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनः सत्त्वं
किमिति न विधित्तं भवति । अयमर्थसंग्रहः—निर्दिशेषस्य ब्रह्मणो
न विशेषकत्वं तदतिरिक्तस्य तु घटादेः खपुण्यादितो व्यावर्तकत्वेना-
भिमतस्य सर्वस्यापि सन्माचनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया न व्या-
वर्तकतासंभवोऽपि । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽपि चेद् व्यावर्तकत्वं

* रातायतोत्वन्ति प्रतियोगित्वे न कथं चिदपि मिथ्यात्वं सत्त्वमिति भावः ।

तर्हि घटादिरेव घटादेर्व्यावर्तकोऽत्यन्ताभावप्रतियोगी भवन्नपीति किमुत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वादेर्व्यावर्तकत्वानुसरणफलम् ।

तस्मादत्यन्ताभावप्रतियोगिने घटादेरुत्पत्तिप्रतियोगित्वं ख-
पुष्पादितो व्यावर्तकमित्यद्वैतसिद्धिकृतामभिधानं कीदृशमिति नि-
रीक्षन्तां विचक्षणाः स्वयमेवेति किमु अकारणताशङ्केन ।

किंच संयोगादिना विद्यमानस्यापि घटादेः संयोगसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमभ्युपगते यदि उत्पत्त्यादिप्रयोच्य एव
नरशृङ्गाद्यपेक्षया विशेषस्तर्हि सोऽपि विशेषो भवत्यत्यन्ताभावप्रति-
योगीति कथं विशेषकः स्यात् । अत्यन्ताभावप्रतियोग्यपि उत्पत्त्या-
दिप्रतियोगित्वं चेद्विशेषस्तर्हि किम*पकृतं घटेन घटोऽपि अत्यन्ता-
भावप्रतियोगी भवन्नपि भवेत्स्वस्य विशेषकः । विशेषकत्वेऽत्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वस्यातन्वत्वात् । अन्यथा तूत्पत्तिप्रतियोगित्वमपि
अत्यन्ताभावप्रतियोगितया विशेषकं न भवेदित्यतिस्पष्टमित्युक्तमेव ।

किंचासद्वादप्रसङ्गभीत्या सन्माचनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिने
नरशृङ्गाधारणस्य घटादेरुत्पत्तिप्रतियोगित्वं न विशेषो नापि
सन्धेन प्रतीतिमात्रे विशेषो विषयेणैव विशेषो हि निराकारतया धिया-
मित्युक्तयुक्तेर्विषयनिरपेक्षज्ञानस्याव्यावर्तकत्वात् । न च प्रतीयमानस्य-
मपि विशेषः सम्भवति ब्रह्मातिरिक्तस्य तस्यापि सन्माचनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगिने विशेषरूपत्वासम्भवादित्यसकृदार्षोदितत्वात् । न च
सर्वथाऽत्यन्ताभावप्रतियोगिनः पदार्थस्य सत्त्वमभ्युपेयतेऽन्ततो गग-
नादेरवृत्तिपदार्थस्यापि कालिकेनैव वृत्तित्याङ्गीकारात् । न हि सर्व-
संबन्धेः सर्वधर्मैश्चाभावप्रतियोग्यपि अथापि तेनतेन संबन्धेन तेन-
तेन ह्यपेक्ष कार्यकारीति चाद्वियन्तेऽनुभयपरायणाः ।

किंचैवं जगद्व्यवहारं विप्रावयस्ते घटशून्यदेशापेक्षया
घटसंयोगवति देशे कोवा विशेषो भवत्युक्तः । द्वयोरपि देश-
योर्घटसंयोगाभाववत्त्वस्याविशिष्टत्वात् ।

ज्ञाननिर्वाह्य एव* चेत्कश्चिद्विशेषस्तर्हि सोऽपि विशेषो ब्रह्मा-
तिरिक्तत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगीति कथं विशेषकः स्यात् । अत्यन्ता-
भावप्रतियोगिनोऽपि विशेषकत्वाङ्गीकारे तु सर्वं सर्वत्र विशेषकम-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाविशेषात् । श्रीहर्षोऽङ्गीकरीत्याऽतिप्रसङ्गवारणे-
ऽपि कारणतावच्छेदकरूपस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वेन तस्य चात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्वेनौदासीन्यादेव नातिप्रसङ्गवारकतेति खण्डनखण्डनाय-
सरे पराक्रम्य निरूपयितास्महे इति प्रतीचन्तां सुमेधसः ।

एवं च ब्रह्मातिरिक्तजगज्जातस्यात्यन्ताभावप्रतियोगितया
उत्पत्तिप्रतियोगित्वस्याप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन घट-खपुष्पयो-
र्विशेषकमुत्पत्तिप्रतियोगित्वमत्यन्ताभावप्रतियोगि भवदपि भवेद् ।
घट-खपुष्पे तु स्वं स्वमात्मानं न परस्परं व्यावर्तयतामिति किं बुद्धि-
मतां मतिपथमारोहेत कदाऽपि । उत्पत्तिप्रतियोगित्वेऽत्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वं पारमार्थिकमिति उत्पत्तिप्रतियोगित्वं व्यावहारिकं केषला-
न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽपि घटादेः खपुष्पादितोव्यावर्तकं तर्हि
घटेऽपि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पारमार्थिकमिति व्यावहारिको
घटोऽत्यन्तांसतो नरशृङ्गादेः स्वात्मानं व्यावर्तयिष्यतीति किं
विषम्‡ । एवं व्यावहारिकस्य घटादेर्व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वपक्षेऽपि चोद्यपरिहारौ सुधीभिः म्यगमूहनीयाविति किं

* पूर्वं प्रतीतिविषयत्वप्रयोज्यो विशेष उक्तोऽधुना तु प्रतीतिनिर्वाहस्यैव विशेष-
वक्ष्यत्वमिति सुसूक्ष्ममीदृशीपत्रवधानेन ।

† खाद्यखण्डनकारः श्रीहर्षः ।

‡ न किमपीत्यर्थः ।

बहूपदेशेन । तस्माद् घटादेः केवलान्वय्यत्यन्ताभायप्रतियोगित्ये-
ऽत्यन्तासत्साधारणे उत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वं खपुष्पादेर्ध्यायतर्कमि-
त्यद्वैतसिद्धिकृतां परमानवधाननिबन्धनमभिधानमिति सन्ति सन्तः
साक्षिणः ।

यदपि—आत्मत्यावच्छिन्नधर्मिको भेदो न परमार्थसत्प्रतियो-
गिकः आत्माप्रतियोगिकत्वात् । शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदयत् । न च
घटपटसंयोगे व्यभिचारः । हेतुमतया निर्णीतेऽङ्कुरादाविष साध्य-
संदेहस्यादोषत्वात् । श्यमन्येऽपि प्रयोगा यथोचितमारचनीया
विपश्चिद्भिरिति टिक् । इत्यात्मव्यतिरिक्तस्यासत्यसाधनसंनहनं
तदप्येतत्पिपीलिकास्येन प्रासादनिर्ग*रणप्रयासप्रायमिति परिहृ|सन्ति
सन्तः । तथा हि आत्मत्यावच्छिन्नधर्मिकं भेदं पक्षीकृत्य परमा-
र्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावं सिपाधयिषता त्यया परमार्थसत्प्रतियो-
गिकत्वमप्रसाध्य तदभावेनानुमातुं शक्यः । विशिष्टसिद्धेर्विशेषण-
प्रसिद्धिनान्तरीयकत्वात् । न च परमार्थसतो ब्रह्मणः कुषापि प्रति-
योगित्वमङ्गीकर्तृसे न च तदनङ्गीकृत्य साध्यप्रसिद्धिं निर्घोषामे
तथा सति निर्विशेषत्वमङ्गीभूत्या पारमार्थिकत्वम्येवापायात् । सवि-
शेषे तु ब्रह्मणि प्रतियोगित्वं प्रसिद्ध्यदपि न साध्यप्रसाधनायाने
तस्य परमार्थसत्वानभ्युपगमात् । यदि तु परमार्थसतो ब्रह्मणः
प्रतियोगित्वम्य च प्रत्येकप्रसिद्ध्या विशिष्टप्रसिद्धये प्रथममे तद्वि-
नरस्य शृङ्गस्य च प्रत्येकप्रसिद्ध्या नरशृङ्गसाधनमपि ते मुघटम् ।

* अर्धभूतार्थेऽभिधानात्प्रासादनिर्गणसमता ।

† साद-मात्पर्यादिपुक्तौ ऽपि साध्यमिकप्रतिसमुपपत्तिरपि च संदिग्धमप्य इत्युप-
दास्ये तुः ।

‡ एव्य परमार्थमत्वं न तस्य प्रतिप्रेऽगितानिहपणत्वमर्दसिंत्वाभ्युपगमात् । एव
च प्रतिप्रेऽगितानिहपणता । तस्य तु साध्याधिगतया तत इय पारमार्थ्ये अन्वमिति भावः ।

अथ परैर्घटादेः पारमार्थ्याङ्गीकारेण घटादिभेदे परमार्थस-
त्प्रतियोगिकत्वप्रसिद्ध्या न विशेषणासिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति चेन्न ।
घटादेः परमार्थसत्त्वाङ्गीकारे तदभावे परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वा-
भावस्य दुष्प्रसाधत्वात् । परमार्थसत्त्वानङ्गीकारे वा साध्याप्रसिद्धेर्दु-
सद्वरत्वात् ।

अलीकप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमपक्षे परमार्थसत्प्रतियोगि-
कत्वप्रसिद्धिनिरपेक्षस्य परमार्थसत्प्रतियोगिकाभावस्य सुप्रसाधत्वेऽपि
तस्य सिद्धतया सिद्धसाधनप्रसङ्गः । न ह्यलीकप्रतियोगिकाभावाभ्यु-
पगमः प्रतियोगिप्रसिद्धिनिरपेक्षाभावाभ्युपगन्तृमते । सिद्धसाधनस्य
स्वार्थनुमाने दोषत्वानङ्गीकारेऽपि परार्थानुमितौ तस्य दोषत्वमावश्य-
कमिति तु कथातत्त्वक्षेपु सुप्रसिद्धमिति किं तदुपपादनप्रयासेन । किं
चाद्वयशासने परमार्थसदात्मप्रतियोगिकभेदेऽपि मायादाघवश्यमङ्गीका-
र्याऽन्यथा मायादेर्ब्रह्मतादात्म्यप्रसङ्गः । एवं च परमार्थसत्प्रतियो-
गिकाभावस्यात्मन्यपि सत्त्वेन बाधोऽपि । न चाद्वयवादे निर्विशेषस-
न्मात्रस्य ब्रह्मण एव पारमार्थ्याभ्युपगमेन तस्यैव चैकस्यात्मत्वाङ्गी-
कारेण स्वस्मिन् स्वभेदानभ्युपगमेन चात्मत्वावच्छिन्नधर्मिके भेदे
परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वासंभवेन न बाधसंभवोऽपीति वाच्यम् । मा-
यादाघात्मप्रतियोगिकभेदस्यैव आत्मन्यात्मप्रतियोगिकभेदस्य स-
त्त्वेन बाधस्यावश्यकत्वात् । न चात्मन्यात्मप्रतियोगिकभेदस्य सत्त्वे-
ऽपि स कल्पित इति न दोष इति वाच्यं भेदमात्रस्यैव भवतः कल्पि-
तत्त्वेन आत्मन्यात्मप्रतियोगिकभेदे मायादेर्ब्रह्मप्रतियोगिकभेदापे-
क्षया विशेषस्य दुर्बलत्वेन कल्पितत्वोक्तेरतिशयानाधायकत्वात् । तदा

* इच्छापक्षतावादिमते सिद्धसाधनं न दोष इत्यत आह-सिद्धसाधनस्येति ।
कथायां वाद्विजिज्ञासानुरोधेन विवक्षितार्थाभिधानेन सिद्धेऽपि । जिज्ञासानुदयेन तस्या-
पक्ष्ये दोषतति भावः ।

हि कल्पितत्वोक्तिर्विशिष्याद्यदि अकल्पितोऽपि भेदो भवेत् । न च तथाऽस्ति अनुयोग्यन्यूनसत्ताकत्वमभावे विवक्षित्वा तद्वैषोपशमप्रयत्नस्तु आशमोदकैरशनायोपशमसमः । अनुयोग्यन्यूनसत्ताकत्वनिवेशस्य मिथ्यात्वसिद्ध्याधीनसिद्धिकतया तथा चकुमशक्यत्वात् । एवं चाकल्पितस्य भेदम्यासत्त्वेन कल्पितस्यात्मभेदस्य चात्मन्यपि सत्त्वेन आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिको भेदो न परमार्थसत्प्रतियोगिकः । इत्येतस्य बाधितत्वमिति न वहुपपादनमर्हति ।

किं च साध्यतावच्छेदककुतो परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वनिक्षेपोऽपि स्वसिद्धान्ताभिनिवेशनिवन्धन एव । न हि परैः परमार्थसत्त्वमपरमार्थसत्त्वमिति विभागः कल्पितो येन तत्सिद्धान्ततात्पर्येण विशेषणसिद्धिर्निरुह्येत । एव च परमार्थविशेषणस्यान्यतरा सिद्ध्याऽसिद्धिरपि ।

यदि तु प्रतियोगित्वस्य स्वहृषसवन्धहृषतया परमार्थसतः सिद्धेव परमार्थसत्प्रतियोगित्वसिद्धिं मनुषे तर्हि प्रतियोगित्वस्य निरूपकद्वयसापेक्षत्वात्किं तद् द्वयमिति निरूपय । तत्र यदि निरूपकद्वयं परमार्थसद् ब्रह्म जगच्चेद्यते तत्र जगत्स्यात्मभेदस्य परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वेऽपि आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिके भेदे परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वविरहेणात्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्ते तदा त्वदनुमानस्य घटत्वावच्छिन्नधर्मिको भेदो न घटप्रतियोगिकः । घटाप्रतियोगिकत्वात् पटप्रतियोगिकभेदवदित्याभाससमानता । यदि घटत्वावच्छिन्नधर्मिकभेदे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानङ्गीकारेऽपि घटप्रतियोगिकत्वमङ्गीक्रियते तदा आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिकभेदे परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानङ्गीकारेऽपि परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वमपि स्वीक्रियते इति नाणुरपि विशेषः ।

यदि त्वात्मप्रतियोगिकत्वाभावेन सामान्यमुखव्याप्या शुक्ति-
रूप्यादाविव परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावसिद्धिप्रत्याशा तदा
साऽपि दुराशैत्र हेतोः सोपाधिकत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् ।
तथा हि यत्रयत्र परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावः शुक्तिरूप्यभे-
दादौ तत्रतत्र दोषजन्यप्रतियोगिकत्वमिति साध्यव्यापकत्वं साध-
नाधिकरणं त्वात्मप्रतियोगिकाभाववत्त्वेन घटभेदोऽपि तत्र दोषज-
न्यप्रतियोगिकत्वं नास्तीति साधनाव्यापकत्वमिति दोषजन्यप्रति-
योगिकत्व भवत्युपाधिः ।

किंच कथंचिदुपाधेरनिश्चयामिधानेऽपि वा संदिग्धोपाधेराव-
श्यकत्वेन अनुकूलतर्कानवतारे तस्यैव घाद्यभिमतार्थहानिहेतुताया
आवश्यकत्वम् । अत एव त्वनुकूलतर्कानवतारे तत्रतत्र संदिग्धो-
पाधेर्दृष्टकत्व दीधितिकृदाद्यनुमतमिति हेत्वाभासकाण्डविदां सर्व-
मपरोक्षमिति किं वृथा लोदेन ।

यज्ञाभावीप्रतियोगित्व-संबन्धीप्रतियोगित्वसाधारण्यभ्र-
मेण “ न च घट-पटसंयोगे व्यभिचारः । हेतुमतया निर्णीतेऽङ्कुरा-
दाविव साध्यसन्देहस्यादोषत्वात् ” इत्याहाद्वैतसिद्धिकारस्तदेतदपि
न युक्तं कार्यताऽवच्छेदककारणतावच्छेदकसंबन्धभेदेन कार्यकारणभा-
वभेदस्यावश्यकतया संयोग-समवायादिस्यलीयतत्प्रतियोगित्व-
स्यैव भिन्नत्वेऽभावसाधारण्येन सर्वसंबन्धसाधारणप्रतियोगित्वैक्य-
शङ्काया अव्यसम्भवेन व्यभिचारशङ्काया अवतरितुमप्यशक्यत्वात् ।

यच्च “ यवमन्त्रेऽपि प्रयोगा यथोचितमारवनीया विपरिच-
द्विरिति दिक् ” इत्याह स्माद्वैतसिद्धिकारस्तदेतदपि सर्वधीरक्षया-

नन्तर शल्ये पाण्डवविजयप्रत्याशासदृश निरुक्तानुमानानां सर्वेषां य-
कल*शः प्रतिषेधेऽनुमानान्तराणां जगन्मिथ्यात्वसाधकत्वप्रत्याशा
या अङ्गस्यमपहाय बाल गर्भस्थस्य शीलाशाप्राय तर्ककर्कशानां चित्सु-
खाचार्यादीनां सर्वेषां न्यायप्रयोगस्याशेषेण दूषितत्वेन परप्रयोगाणां
परत एवोपेक्षणीयत्वात् ।

इत्यकिंदिदमद्वैतसिद्धिकृता मिथ्यात्वानुमानसनहनम् ।

यच्च उपाधिहेत्वाभासादिदोषजर्जरं स्वीयं प्राचा धानुमानक-
लेयरमनिरीक्ष्य-हेतयोऽभीष्टसिद्धयर्थं सम्यङ्ज्ञोवह्यश्च नः । अन्याः-
परस्य दुष्टाश्चेत्यत्र स्पष्टमुदीरितम् । इति सोऽप्यनिश्वासं प्राह तद-
प्यभिनिवेशशब्दतामेवाम्य प्रव्यनक्ति अनुमानशरीरे सर्वङ्गदोषस्य
सर्वत्र प्रसाधितत्वात् ।

यदपि साटोप मिथ्याऽऽस्फालनम्-अभीष्टसिद्धायनुकूलतर्क
बलाबलं चात्र परीक्ष्य यद्वात् । प्रवृत्त्यते दोषगण परेषां न खेद-
नीयं तु मनोऽऽधुनेव ॥ तदेतदपि प्रमाणपरतन्त्रेभ्यो न रोचते
यतोनिर्घशेषप्रसन्नवादे नानुकूलतर्कवतारसम्बोऽपि तर्को हि प्रस-
ङ्गफल । प्रसङ्गश्च भेदनिबन्धन । न च सोऽभ्युपगतोभवता ।

न च व्यवहारकाले व्यावहारिकभेदस्य प्राचीनाचार्यै
खण्डनेकोद्यमे खण्डना॥चार्यैश्चाभ्युपेततया भेदानभ्युपगमनिब-
न्धनदोषदानमद्वैतसप्रदायतात्पर्यानिमित्ततानिबन्धनमेवेति वाच्यम् ।
सत्यमेतदलौकिकपाण्डित्यभाजोभवाद्दृशस्य पाण्डित्यपुङ्गवस्य तात्पर्यं

* खण्डं कस्येत्यर्थः ।

† प्रायोऽभिमानमूना यास्य उपाधिनिश्वासासुयोभयन्तीति सार्धजननीनमेतत् ।

‡ मनामुपेयत्यपि पाठान्तरम् ।

§ श्रीद्वैतमिश्रेण ।

॥ गौडपादश्रीऽशङ्कराचार्यभक्तिभिः ।

मादृशां दुरवबोधमिति परं तु भेदखण्डनयुक्तीनां कोऽयं पक्षपातो
यदिमास्तात्त्विक भेदं न सहन्ते व्यावहारिक तु समन्ते इति
हेतूपन्यासपरस्पर वद न हि भवत इव तासां भेदखण्डनयुक्ती-
नामप्यस्ति संकल्पो यद् व्यावहारिकं भेद न स्यात् इति ।
किंच भेदकर्तृनकुठाराणामात्माश्रयान्योन्याश्रयादीनां व्यवहारावि-
घातकत्वे आत्माश्रयादिदोषदूषितानामपि लक्षणादीनामदुष्टत्वप्र-
सङ्गेन व्यवहारोपयुक्तत्वप्रसङ्गः । न ह्यनिर्वचनीयभेदाभ्युपगमश्र-
वणमात्रेण दोषाणां पलायनपरायणताऽभ्युपगमो नियुक्तिको युक्तः ।

भवन्मतेऽपि च चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभा-
षया । अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरमित्युक्तीत्या दूष-
णादिव्यवस्था व्यवहारकाले दुष्टव्यवहारासिद्धिसमर्थनायैव । एवं
च भेदस्य दोषशताकु*लतया तदनङ्गीकारे कथं तन्नियतव्यव-
हारसमर्थनात्मत्यतिस्यष्टम् ।

तस्माद् भेदस्य तात्त्विकत्वरक्षार्थं यावान् मम परिकरोऽपे-
क्षितस्तावानेष तेऽपि अनतिप्रसक्तव्यवहारसमर्थनाय व्यावहारिक-
भेदसरक्षणार्थमिति भेदस्य व्यावहारिकसत्त्वार्थमपि अनिर्वचनवा-
दिना त्वयाऽन्योन्याश्रयादिकमुद्गुरणीय परस्परसापेक्षत्वे व्यवहा-
रस्याप्यसंभवात् । न हि व्यावहारिकमृदः स्वजन्यघटसापेक्षत्वम् ।

* दोषाकुनापि चेद् भेदाभ्युपगमे तत्र व्यवहारोऽपि चेत् क्रियेत तर्हि दोषा-
णां व्यवहारभङ्गाप्रयोजकतया परमार्थभूमी अद्वयनयानुपाधिना दोषकथाया अप्यसंभ-
वेन अन्योन्याश्रयादिदोषाणां सर्वथा निर्वचयत्वप्रसङ्गा दोषदूषितस्यापि च व्यव-
हारस्य नासिद्धिसंभव इति कृतसर्वविशेषस्य तेजःधिकाः कदाचित् इति तु निगूढम-
ख्यतम् ।

† एवं च भेदापत्तीव्यानुकूलतर्कनिरूपणं न तदनभ्युपगन्तुमते इति तत्त्वम् ।
‡ न च चन्ताऽपि तत्परिहारे इति तु तात्पर्यम् ।

न च वस्तुसन्तं भेदमनभ्युपेत्यापि भेदमात्रेण वा भेदज्ञानमात्रेण वा व्यवहारनिर्वाहस्संभवतीति वाच्यं तथा सत्याधिदिकव्यावहारिकभेदस्याप्यसिद्धेः ।

किंच भेदमात्रं वा भेदज्ञानमात्रं वा अन्योन्याश्रयाद्यवतारे कथमात्मानं लभेत न हि स्वरूपसन्नेव भेदो भीहमाधमवाप्नोति न तु भेदमात्रं भेदज्ञानमात्रं वेति क्वाप्यवधारितमावयोर्येन भेदमात्रे वा भेदज्ञानमात्रे वा आत्माश्रयादीनामनवकाशो वक्तुं शक्यः । उत्पत्ति-स्थिति-क्षप्रिपु चैधैव तेषां प्रतिरोधकत्वाङ्गीकारात् । न च भेदप्रतीतिर्वास्तवत्वेऽन्योन्याश्रयादिर्दोषः सावकाश इति प्रातीतिकभेदाभ्युपगमपक्षे न तद्वैषम्यकाश इति वाच्यम् । अद्वैतिपक्षे चरमवृत्त्यवास्तवत्वेऽपि तद्विषयस्य वास्तवत्वेन प्रतीतिवास्तवत्वस्य विषयवास्तवत्वव्यभिचारित्वात् ।

भवन्मतसिद्धे निर्विशेषे ब्रह्मणि वस्तुभूते अन्योन्याश्रयाद्यनवतारेण अन्योन्याश्रयादीनां वस्तुभूतार्थदूषकत्वव्याप्यसिद्धेश्च ।

नापि तद्विषयकप्रमात्मकप्रतीतिस्यलेऽन्योन्याश्रयादीनां सावकाशतया भेदप्रतीतिश्चायथाभूततया तत्रान्योन्याश्रयादयोऽनवकाशा इति वाच्यं यतस्तथा सति भेदप्रतीतिस्त्वया कुचापि प्रमात्त्वानङ्गीकारेण भेदेऽन्योन्याश्रयादीनामनवसरत्वेन तेषां क्वापि दोषतयोपन्यासासंभवः ।

प्रतीतिसामान्य श्रयान्योन्याश्रयादीनां दूषकत्वेन प्रमात्वपर्यन्तानुधावनासंभवश्च ।

यत्तु मायायामसंभवविरहेण सर्वसंभववारकाधिदायेपयशान्निखिलानुपपत्तिविधूननेन नाद्वयानुशासने व्यवहारानुपपत्तिशङ्कायसरोऽपीति परस्पराश्रयादिदोषदूषितशरीरमपि व्यवहारमिन्द्रजालयन्त्रिर्-

हेन्मायेति तत्तु बालैकवञ्चनफलं दुर्भणितमेवानभिज्ञानां तथा सति
 दोषदूषितानामपि लक्षणानां लक्षणत्वसंभवे तत्रापि तत्र तत्र तत्र-
 द्विशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्तेः । किंच लक्ष्य-लक्षणादिव्यवस्थाया व्य-
 घहारकाले एव त्वयाऽपि वाच्यत्वेन व्यवहारे चेद्रोपा हेत्वाभासो-
 पाधि-परस्पराश्रयादयस्तर्हि वितीर्णोऽयमन्तिमोऽञ्जलिर्विज्ञवर्गेण
 त्वयाऽनुगताऽनतिप्रसक्तव्यवहारसमर्थनायेति कथमदोषतां तेषां
 ब्रूयाः । ब्रूयाश्च कथमिव तेषां दोषतामभ्युपेत्य व्याघहारिकभेद-
 सद्भावमविद्याया विद्यमानस्वरूपमपि । तज्जहीहि दोषाणां दोषत्व
 मुपप्लावय च त्वदीयमपि सिपाधयिषितमर्थजातम् । अभ्युपेहि वा
 परस्पराश्रयादिदोषाणां दोषत्वं तदुपजीव्यं भेदं च । त्यज च-अन-
 वस्थादयो दोषाः सतां निघ्नन्ति वस्तुनः । अद्वैतिनां ते सुहृदः प्र-
 पञ्चे तत्प्रसञ्जकाः । इत्यनवस्थादीनां मिथ्यासौहार्दाभिमानमद्वै-
 तपत्वे ।

तस्मादनवस्थादयो निहन्युरेव वा* भेदमथवा क्षमेरन् वा
 पारमार्थिकमपि भेदमिति सुष्ठु प्रसाधितं भवति ।

एवं चानवस्थादीनां दोषताया भेदनैयत्येन भेदस्योपजीव्य-
 तया नानवस्थादयो भेदमुपरोद्गुमलमुपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वा-
 दिति निपुणैकनिरूपणीयमिति किमु बहूक्तेन ।

यदपि धादिद्वयसिद्धमृषाभूतेन्द्रजालस्थले कारणादिव्यव-
 स्थोल्लङ्घिकार्यादिदर्शनवदन्यत्र तथाऽदर्शनम् । दर्शने च मृषात्वे
 एव पर्यवसानम् । एवं च भेदप्रतीतिर्घटि मायिकी न स्यात्सर्वव्य-
 वस्थोल्लङ्घिनी न स्यात् । सर्वव्यवस्थोल्लङ्घिनी चेयं तस्मान्मायिकीति

विपर्ययपर्यवसानान्मायिके व्यवस्थोल्लङ्घनस्य दर्शनेन व्याप्तिरिति-
रिति वादितात्पर्यमुपदर्शयते तदपि न युक्तम् ।

इन्द्रजालस्य सर्वव्यवस्थोल्लङ्घित्वे स्वजनकसामग्रीसमग्रधा-
नस्याप्यनपेक्षणीयत्वेन सर्वेष्वेन्द्रजालसमवेन सर्वेषु सर्वं वा स्यात् ।
कुत्रापि वा किमपि न स्यादेव वा । सर्वव्यवस्थोल्लङ्घिन इन्द्रजालस्य
स्वजनकसामग्र्या अप्यनपेक्षणीयत्वात् । सामग्रीसापेक्षत्वे तु सर्व-
व्यवस्थोल्लङ्घनमेष कीदृशम् । न हि सर्वं सर्वमपेक्षते किन्तु किञ्चि-
त्किञ्चिदेवेति नियमस्यान्येषु अप्याप्यवलम्बनीयत्वेन विशेषानिरु-
पणात् ।

किंचेन्द्रजालस्य सर्वव्यवस्थोल्लङ्घित्वे ब्रह्मनाशकत्वं ब्रह्मज-
नकत्वं वा कृतं न तस्येति वदावधानेन । मासंभूताद्यजनकते-
न्द्रजालस्येति चेत् । तर्हि सर्वव्यवस्थोल्लङ्घिता नेन्द्रजालस्य
सिद्ध्यति ।

किंच घटादेरिवेन्द्रजालस्यापि स्वजनकसामग्रीसापेक्षत्वं
स्वजन्यकार्यजनकत्वं च पदार्थान्तरेः समानमिति शिमुंक्तं भवति ।

यदि त्वेन्द्रजालस्य यादृशकार्यजनकत्वं न तादृशकार्यज-
नकत्वं दण्डघटादेरित्युच्यते तदा यादृशकार्यजनकत्वं दण्डा-
देर्न तादृशकार्यजनकत्वमिन्द्रजालस्येत्यपि समानम् ।

यदि त्वेन्द्रजालेन घट-पटादिसाध्यं जलाद्वरणप्रापरणादि
कार्ये जन्यते इति विप्रक्षिति तत्किमसदुत्पद्यते इति विश्वसिद्धि
माध्यमिकमत्तं वा प्रविष्टोऽसि । चोपनिषदसिद्धान्तमत्याचौर्यं । अदेव-
मनवधानेन ध्रुवे । इन्द्रजालपदेन हि सिद्धोपधविरोधो मन्यविरोधो वा

वक्तव्यो न तु तदतिरिक्तं किञ्चिदसत्त्वम् । न च तदुभयमपि स्वयं घटपटादिरूपतामुपयाति न वाऽसदुत्पाद्यते न वा तेनामदु-
त्पादयितुं शक्यं किन्तु स्वसामर्थ्यातिशयेन तत्तत्पदार्थसार्थजनकसा-
मयोविशेषमिन्द्रजाल ऋटिति समवधापयति । यथा योगिसंकल्पः ।
योगिसंकल्पोऽपि नासदुत्पादनशक्तः किन्तु जगतः पाञ्चभौतिकत्वेन
सर्वस्य सर्वेषु संनिहिततया ऋटिति घटयति तं तमतिशयमित्येव
शास्त्रसिद्धान्तः । एवं च योगिसंकल्पपेक्षयाऽल्पसत्ताकेनेन्द्रजालेनापि
तत्तदर्थजनकसामयोसंश्लनमात्रं क्रियते । न त्वसदुत्पाद्यते । अमु-
मेवार्थमनुस्मरति सर्वोपेता च तदृशेनादिति वादरायणीयसूचमपीति
पूर्वमेव समगरिष्यहि । अस्ति चेन्द्रजालेऽपि अदृष्टाकृष्टोविशेषोऽन्य*
था कार्ये विशेषानुपलम्भप्रसङ्गः । कदाचिदिन्द्रजालप्रभवस्तूनां सर्वो-
पभोगयोग्यत्वं कदाचिदनेकेपभोगयोग्यत्वं कदाचिदेकमात्रोपभोग-
योग्यत्वं कदाचित्तु दर्शनमात्राहृत्यं न त्वशनायापिपासाद्युपशमहेतु-
त्वमैन्द्रजालिकस्यास्रफलादेर्नारिकेलजलादेर्वेति बहुज्ञानामस्त्यन्व-
यव्यतिरेकसिद्धमिति ।

अदृष्टाकृष्टोऽपि चातिशयो भवत्येवंजातीयोयथाऽल्पवीरा-
ऽपि धेनुश्चेत्वीयादृष्टवशाद्बहुवीरा मेषाद्यदृष्टवशेन तु न तादृशोति
वीरसामयोसाद्गुण्यवैगुण्यद्वारेवादृष्टस्य हेतुत्वमिति नेन्द्रजाले
किञ्चिदतिरेको मतिमतां मतिपथमधिरोहति । स्वल्पस्त्वतिरेको
व्यक्तिभेदभिन्न इत्यवर्जनीयः । यथा पदभ्यां गच्छन् पुरुषो यावन्तं
मार्गं पुरुषायुषस्यार्द्धेन गच्छति तमेव मार्गमभिमन्त्रितां पादुकामधि-
रुह्य क्षणेन गच्छति धूमयानेनापि च कतिभिश्चिट्टिनैरिति निरु-
पकाणां सर्वमानुभविकमिति । तस्मान्नेन्द्रजालदृष्टान्तेन कार्यकारण-

* सर्वमर्थादोन्नहत्याकस्मिन्कार्यकारणभावानद्वीकारे ।

भावस्यस्योल्लङ्घनोपवर्णन युक्तम् । इन्द्रजालस्य कालादृष्टादिरूप
साधारणकारणनियम्यत्वात् । स्वयं नियतासाधारणकारणजन्यत्वा
न्नियतकार्यजनकत्वाच्च ।

ततश्च भेदप्रतीतिर्यदि मायिकी न स्यात् सर्वव्यवस्योल्लङ्घिनी
न स्यात् । सर्वव्यवस्योल्लङ्घिनी चेय तस्मान्मायिकीति विपर्ययपर्यय-
सानमिति यदुक्तं तत्सर्वथाऽयुक्तमिति तस्मात् “अभीष्टसिद्धानुक्त
लतर्कवलावल चात्र परीक्ष्य यत्रा”दिति परेषा तर्कतत्त्वानुधाननि-
वन्धनमभिधानमिति । तत्सिद्धं भेदानभ्युपगन्तृमते तर्को न कथं
चिदप्युपयोगिता भजते इति सिद्धाङ्कुर्वन्तु विद्वांसः ।

किं बहुनाऽभिहितेन विद्वत्सु शीलशालिष्यमत्सरेषु

देवेश्वरे कुलिशमस्युपतो च पाशम् ।

मीमे गदा विश*दवाजिनि गाण्डिव च ॥

चक्रं च विभ्रति समित्यथ वासुदेवे ।

युक्तिरुम मयि च कुत्र विपक्षशेषः ॥

इति श्रीपरमपूरुषकृपासरित्पूरपरीवाहपूर्णपावस्य सत्स्र
दायाचार्यपण्डितस्वामिशोरात्मिशशास्त्रिण सत्कृतौ परमाचार्यप
रिचर्यास्वरूपाया स्नेहपूर्तौ प्रथमधाराप्रपाते विश्वमिच्छात्वानुमान
निराकरणं नाम प्रथमविन्दुः । सन्तु न शुभाशेष पूर्वाचार्यः ।
परिचाणपरायण श्रीलक्ष्मीशरोऽवतु न शरणागतदीनानुपलभ्यः ।

* अङ्गुने ।

† गाण्डिव गाण्डीयमिति शब्दद्वयमपि ।

